

İBNÜ'L-KELBÎ

İslam Klasikleri 2

Kitâbü'l-Esnâm

Putlar Kitabı

İbnü'l-Kelbî (204/819)

Nesep âlimi ve tarihçi.

Kufe'de doğdu. Kelb kabilesinden olduğu için İbnü'l-Kelbî diye anılır. İlk bilgilerini Kufe'de hadisçi, nesep alimi ve müfessir olan babası Muhammed b. Saib ile diğer bazı alimlerden aldıktan sonra Bağdat'a gitti ve orada yetiştii. Geniş bilgisi sayesinde Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın yanında büyük bir itibar ve servete ulaştı. 204'te (819) Kûfe'de vefat etti. Arkasında 150'den fazla eser bırakmış ancak bunların çoğu günümüze ulaşmamıştır.

İbn Sad, Muhammed b. Habîb, Câhiz, Belâzürî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî, İbn Düreyd, Ali b. Hüseyin el-Mesûdî, Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, Yâkut el-Hamevî, Abdülkâdir el-Bağdâdî, Halîfe b. Hayyât ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi tanınmış âlimler ondan faydalanmış ve ıktibasta bulunmuşlardır.

Eserleri: 1. *Kitâbü'l-Esnâm* 2. *Cemheretü'n-nesep* 3. *Ensâbü'l-hayl fî'l-Câhiliyye ve'l-İslâm ve ahhârühâ* 4. *Meşâlibü'l-Arab (Kitâbü'l-Mesâlib)* 5. *Ahhârü Bekr ve Tağlib* 6. *Nesebü Mead ve'l-Yemeni'l-kebîr* 7. *Kasîdetü'n-nezîr* 8. *Kitâbü İftirâk vüldi Nizâr*.

Prof. Dr. Beyza BİLGİN

1935 yılında İzmir'de doğdu. İlkokulu Karabük, İstanbul ve Eskişehir'de; ortaokul ve liseyi Eskişehir'de bitirdi. 1960 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun oldu. 1960-61'de Yozgat İmam ve Hatip Lisesinde, 1961-1965'te ise Ankara İmam ve Hatip Lisesinde meslek dersleri öğretmenliği yaptı. 1965 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Pedagoji Asistanı oldu. 1971'de "İslâm'da Eğitimin Temeli Olarak Sevgi" teziyle doktor, 1979'da "Türkiye'de Din Eğitimi ve Liselerde Din Dersleri" teziyle doçent ve 1988'de "Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi" takdim teziyle profesör oldu. İlahiyat Fakültesinde Din Eğitimi Anabilim Dalı Başkanlığı, Yönetim Kurulu üyeliği ve Dekan Yardımcılığı görevlerinde bulundu. 2002 yılında emekli oldu. Din eğitimi alanında ulusal ve uluslararası birçok yayını bulunan Prof. Dr. Beyza Bilgin'in eserlerinden bazıları şunlardır: *Ellibin Yıllık Bir Gün*, *Beyza Teyze'den Hikâyeler* (1, 2, 3, 4), *Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri*, *Karanlık Işık Yapmak* (1, 2), *İslâm ve Çocuk*.

Ankara Okulu Yayınları: 207
İslam Klasikleri: 2

1

© Ankara Okulu Basım Yay. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Editör: Mehmet Azimli
Son Okuma: Kasım Gezen
Dizgi, kapak: Ankara Dizgi Evi
Baskı, cilt, kapak baskısı: TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Birinci basım: Mart 2016
İkinci basım: Mayıs 2017

ISBN: 978-605-9281-14-0

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/ANKARA
Tel: (0312) 341 06 90 Faks: (0312) 341 06 95
web: www.ankaraokulu.com
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com
Güçsüz PDF Kitap Arşivi: <https://rantey.org>

Kitâbü'l-Esnâm

Putlar Kitabı

İbnü'l-Kelbî (204/819)

Türkçesi

Beyza (DÜŞÜNGEN) BİLGİN

Ankara Okulu Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <https://rantey.org>

Ankara 2017

İÇİNDEKİLER

Editörden	•	7
Kısaltmalar	•	8
Önsöz	•	9
Giriş	•	11
Putlar Kitabı	•	25
Kaynakların Listesi	•	109
Dizin	•	113
كتاب الأصنام	•	3

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları “İslam-Klasikleri” projesi üst başlığı kapsamında yayınlanan serinin ikinci kitabı olarak Müslümanlık öncesi Arap toplumundaki putları konu edinmiş müstakil bir eser ile karşınızdayız. Eserin ilginç özelliği putları tanıtan en erken telif edilmiş yegane bir kitap olmasıdır. Müellif putları tanıtırken muhafazakâr bir tutum takınmamış, bilgiyi saklamayı değil gerçeği ortaya koymayı hedef edinmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’in bile peygamberlik öncesi putlara yöneldiğinden bahsetmektedir ki bu bilgiler Kur’an’daki ifadelerle de (Duha, 7; Şura, 52) örtüşmektedir. Doğrusu bu aktarımlar Hz. Peygamber’in hakikat bilgisini vahiy dışında başka birinden almadığının ve gerçek nebi oluşunun da en önemli kanıtlarından olmalıdır.

Sizi İbnü’l-Kelbî’nin *KİTABÜ’L-ESNÂM*’ı ile baş başa bırakıyoruz.

Hayırlara vesile olması dileğiyle....

Editör
Mehmet Azimli*
Çorum 2016

KISALTMALAR

- PK** : *Putlar Kitabı* (Le Livre des Idoles), Ahmed Zekî Paşa'nın neşri, 2. baskı, Kahire 1343/1924.
- E. d. Isl.** : *Enzyklopaedie des Islâm.*
- ZDMG** : *Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft.*
- ARW** : *Archiv für Religionswissenschaft.*
- JBL** : *Journal of Biblical Literature.*
- RGG** : *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 2. Aufl.
- ZAW** : *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft.*

(...): İbnü'l-Kelbî'nin dil ve tarih yönünden açıklamaları, ayrıca içinde gösterilmiştir. Bunların konuyla doğrudan doğruya ilgisi yoktur.

{...}: Almancaya çeviren Rose Klinke-Rosenberger'in yaptığı açıklamalar kaşlı ayrıca içinde gösterilmiştir.

«...»: *Putlar Kitabı*'ndaki Kur'an-ı Kerim ayetleri ise tırnak içinde verilmiştir.

PK kısaltması daima Zekî Paşa'nın 1924 baskısını işaret etmektedir ve onun ilgili sayfa ve satır numarasını vermektedir.

ÖNSÖZ

Cahiliye dönemi Arap inanışları ve putlarıyla ilgili bilgi veren eser sayısı oldukça azdır. Bu alanda İbnü'l-Kelbî'nin (öl. 204/819) *Kitâbü'l-Esnâm*'ı Arap Yarımadası'ndaki putlar ve bunlarla ilgili inanışlar hakkında telif edilen ilk özel çalışmadır. Dinler tarihi ve din psikolojisi açısından büyük değer taşıyan eser Arap putperestliğiyle ilgili yegâne Arap monografisidir. Eser, İbnü'l-Kelbî'den sonra gelenlerce temel kaynak olarak kullanılmıştır.

Hacim olarak küçük ancak içerik açısından oldukça zengin olan *Kitâbü'l-Esnâm*, iki kısma ayrılmaktadır. Birinci kısımda öncelikle eserin raviler zinciri verilmiş, Arap Yarımadası'nda putlara tapmanın tarihçesi ve Mekkelileri putperestliğe sevk eden nedenler üzerinde durulmuştur. Daha sonra Suvâ, Vedd, Yâğûs, Ye'ûk ve Nesr adlı putlara tapan kabileler, tapınış biçimleri, Arapların taptıkları Lât, Menât, Uzzâ ile Hübel, İsâf ve Nâile, Zülhalasa gibi putların özellikleri, bunlara tapınış şekilleri, hem Cahiliye dönemi Arap şiiri hem de Kur'an ayetlerinden örneklerle ele alınmıştır. Eserin ikinci bölümünde kısmen birinci bölüm tekrar edilmekle birlikte Arap Yarımadası'nda putperestliğin doğuşu birinci kısımdakinden tamamen farklı anlatılmıştır. *Kitâbü'l-Esnâm*'da eski ibadet şekilleri hakkında çeşitli efsane ve rivayetler nakledilmiş, Arap şiirinden istifadeyle geçmiş dönemlerin dinî yaşayışıyla ilgili bilgiler verilmiştir.

İbnü'l-Kelbî'nin *Kitâbü'l-Esnâm*'ının günümüze ulaşan tek nüshası Kahire'de Ahmed Zeki Paşa Kütüphanesi'ndedir. Ahmed Zeki Paşa'nın eserin ilim dünyasına tanıtılmasında büyük katkısı vardır. Oysa ilk araştırmaları sonucunda

bir kitap koleksiyoncusundan eserin orijinal nüshasını satın alarak 1914 yılında neşretmiştir.

Kitâbü'l-Esnâm'ın başta Almanca olmak üzere İngilizce ve Fransızcaya tercümeleri yapılmıştır. Ahmed Zeki Paşa tarafından gerçekleştirilen eserin metnini ilk olarak geniş notlarla Rosa Klinke-Rosenberger *Das Götzenbuch des Ibn al-Kalbî* (Leipzig 1941) adıyla Almancaya tercüme etmiştir. Daha sonra sırasıyla Nebîh Emîn Fâris, *The Book of Idols* (Princeton University Press 1952) adıyla İngilizceye, M. S. Marmardji "Les dieux du paganisme arabe d'après Ibn Kalbi" (*Revue biblique*, XXXV [Paris 1926], s. 397-420) adıyla kısmen Fransızcaya ve W. Atallah, *Les idoles de Hicham Ibn al-Kalbi* (Paris, Klincksieck 1969) adıyla giriş ve indeksle birlikte ve metni yeniden düzenleyerek Fransızcaya yeniden çevirmiştir.

Ben de Rosa Klinke-Rosenberger'in Almanca çevirisini Arapça aslıyla karşılaştırılarak *Putlar Kitabı* adıyla Türkçeye (Ankara 1968) tercüme ettim. Tercüme alanındaki bu ilk çalışmamda yardımlarını esirgemeyen hocalarıma, arkadaşlarıma teşekkür etmeyi bir vazife bilirim.

Putlar Kitabı 1968'deki ilk baskısından sonra tekrar yayımlandı. Ancak bu defa klasik Arapça eserlerin yayımlanmasıyla ilgili bir proje başlatan Ankara Okulu Yayınları arasında tekrar çıkmasından da büyük mutluluk duydum.* Hem projeyi yürüten Prof. Dr. Mehmet Azimli'ye hem de bu projeye katkı sağlayan Ankara Okulu Yayınlarına teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Beyza Düşüngen Bilgin
Ankara 2016

* Arapça sayfa numaraları, çeviride köşeli parantez içinde sayfa yanlarında verilmiştir. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

GİRİŞ

Hicretin ikinci ve üçüncü yüzyılında, Abbasiler çağında, Kûfe ve Basra, Irak'ta iki meşhur ilim merkeziydi. Üstünlük savaşında olan iki rakip filoloji okulu burada çatışıyorlardı.

Kûfe okulunun daha çok araştırmaya meyyal yönü, genellikle teoriye önem veren Basra'nınki kadar rağbet görmüyordu. Sonraları filoloji, Bağdat sarayında, çabucak ilim hüviyetini kazandı ve temsilcilerine iyi bir itibar sağladı. Tıpkı, hümanistlerin, İtalyan Rönesansı'nın prens saraylarından faydalandıkları gibi.

İlk Abbasilerin egemenliğinde, ilmî çalışmalardan kıymetli bir hazine ortaya koyan 9 ve 10. yüzyıllarda şahı-kasına ulaşan ve hatta 13. yüzyılın Moğol kasırgasına kadar mükemmelliğini koruyan Arap filolojisinin en verimli çağını buluyoruz.

Kitâbü'l-Esnâm yazarı, Hişâm b. Muhammed b. es-Sâ'ib b. Bişr el-Kelbî, Kûfe filoloji okulunun en parlak şahsiyetlerindendir. Onun künyesi, Ebû'l-Münzir'dir. İbnü'l-Kelbî diye tanınmıştır. İlmini, doğduğu şehir olan Kûfe'de, eski Arabistan'ın temayüz etmiş bir âlimi, ünlü bir hadisçisi olan ve memleketinde en yüksek itibara sahip bulunan, ilk Abbasi halifeleri çağında yaşamış olması muhtemel olan babası Muhammd b. es-Sâib b. Bişr'in yanında elde etti.

İbnü'l-Kelbî'nin babası, kendisini ilme vermezden önce, bölgesindeki orduya hizmet etmiş ve İbnü'l-Aş'as'ın kumandasında Deyrû'l-Camacîm Savaşı'na katılmıştı (82/701). İbnü'l-Kelbî, babasının, diğer bilginlerin Halife b. Hayyât, Muhammed b. es-Sâ'ib, Muhammed b. Ebî's-Sâ'ib ve Muham-

med b. Habîb gibi hadisçilerin okullarında zengin bilgisini elde etti. Keskin bir zekâyâ sahipti; yorulmak bilmeyen çalışması sayesinde, soybilimin ve eski Arabistan tarihinin çeşitli dallarında karşısına çıkılamaz otorite oldu. Onun re-yine ekseriya çok uzaklardan bile başvuruluyordu.¹

İbnü'l-Kelbî sonra, şöhretini geniş ölçüde yayacağı ve önemli bir öğretim faaliyeti göstereceği Bağdat'a gitti. Hicrî 204'te, bir diğer rivayete göre 206'da vefat etti.²

İbnü'l-Kelbî hadislerin rivayetinde çok ihtiyatlı idi. O kadar ki dikkatli ve güvenilir hadisçi diye meşhur olmuştu. Bizzat işitmedikçe hiçbir şey nakletmemiştir veya şöyle söylerdi: "Ben bunu bilmiyorum", "Buna dair bir şey işitmedim."³

Arapların meşhur pek çok eseri İbnü'l-Kelbî'den iktibaslarla doludur. Mesela *Kitâbu't-Tabakâtü'l-Kebîr* (Hz. Muhammed'in, sahabenin ve hadisçilerin hicrî 230 yılına kadar biyografileri) yazarı İbn Sa'd ve *Ta'rihu'r-Resûl ve'l-Mülûk* yazarı et-Taberî. Bu iki yazar, kitaplarına, İbnü'l-Kelbî'den pek çok şey almışlardır; aynı şekilde *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Hitabet üzerine), *Kitâbü'l-Hayevân* (Hayvanlar kitabı) ve başkalarının yazarı Câhız ve *Mürûcû'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher* (Altın bilimi ve mücevher kaynakları) yazarı el-Mes'ûdî ona dayanırlar. Yâkût ve Abdülkâdir b. Omer el-Bağdâdî de İbnü'l-Kelbî'den pek çok iktibaslar yapmışlardır.⁴

Bunların yanında, hadisçiler arasında, İbnü'l-Kelbî ve taraftarlarına karşı olan ve onlarda, sahih bir hadisin ravilerinden beklenen kalitenin bulunmadığını iddia eden bir grup vardı. Sünniler de ona düşmanca tavır takınıyor-

1 Krş. PK, Önsöz, s. 17/1 vd.

2 PK, Önsöz, s. 19/1.

3 Krş. PK, Önsöz, s. 15/7 vd.

4 Krş. PK, Önsöz, s. 12/12 vd. Ücretli DDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lardı; onlar için İbnü'l-Kelbî sadece mutaassıp bir Şîf idi. es-Sam'ânî, ondan bahsederken: "Sağlam bir temele dayanmayan haberlerle garaib ve acaibi anlatır." der. İmam Ahmed b. Hanbel de ona kin besliyor ve şöyle söylüyordu: "Hişâm'dan kim naklediyor? Fakat o sadece gece sohbetleri (*semere*) ve soybilim (*neseb*) yazarıdır. Ondan birisinin bir şey nakledeceği aklıma gelmezdi."⁵ İbnü'l-Kelbî'nin hadislerinin güvenilmez olduğunu iddia eden daha başkaları da var.

Taassuba dayanan bu hücumlara rağmen gerçek şudur ki İbnü'l-Kelbî, kendi ifadesinden de anlaşıldığı gibi, genellikle dikkatli bir hadisçi sayılmalıdır: "Hadiste isnad, giyimde, kumaşın damgası gibidir." derdi.⁶

Fakat şu var ki İbnü'l-Kelbî'ye dayanan ifadelerde, zaman zaman ortaya çıkan aykırılıklar nasıl izah edilecek? Wellhausen'e göre böylesi aykırılıklar,⁷ "sadakati, yüksek faziletiyle ölçülen bir Arap hadisçisinin kitabında eksik olmaz." Bu sözle, İbnü'l-Kelbî, bambaşka bir güvenilirlikle temayüz etmiştir, demek istenmiyor; fakat sadece, tenakuzlar onu ele vermekten çok tavsiye ediyor, demek isteniyor. Babası, yalancı sayılıyor;⁸ ; unutulmamalıdır ki bu tür hükümler hemen daima tarafgirdir; yalancılık, bilhassa soybilimde ve Yemen hakkındaki haberlerde olağandır ve *Kitâbü'l-Eğânî*'deki isnadlar, kısmen, Kelbî'lere düşmanlıkla atfedilen bir kitapla ilgilidir.⁹ Halife II. Velîd'in bir şiirinde o, en büyük soybilim otoritesi olarak anılıyor.¹⁰ İbnü'l-Kelbî kaynak göstermekte çok gayretlidir, eşyanın ve zamanın özelliğine göre hüküm vermeye yardım eden bütün rivayetleri kul-

5 PK, Önsöz, s. 10/9.

6 PK, Önsöz, s. 14/10 vd.

7 *Reste*, s. 12.

8 *Eğânî*, 9, 19, 28; 19, 58, 22; 86, 2.

9 9, 16, 18 ss.

10 *Eğânî*, I, 16, 18. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lanır. Dinler tarihiyle ilgili beyanlarında ise daima, en iyi Arap tarihçisi İbn İshâk ile birleşir. Onun ilmî bilgisi, İslam ufkunu aşmıştır. Arkadaşı Vâkıdî, onun, fevkalade *mesâlib* bilgisi ve Arap kabilelerinin birbirleri için anlattıkları hicivli hikâyelere vukûfu sayesinde, Halife Mehdi'nin yanında, nasıl itibar ve servete ulaştığını anlatır.¹¹

Putlar Kitabı'nın ekinde¹² İbnü'l-Kelbî'nin telifi olan ve İbn en-Nedîm'in, hepsini *Kitâbü'l-Fihrist*'inde¹³ zikrettiği 141 eser gösterilmiştir. Aynı şekilde hepsi, İbnü'l-Kelbî'nin es-Safedî'nin *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*'ındaki¹⁴ biyografisinde geçmektedir. Bunlar, Arapların İslam'dan önceki tarihinden, zaferlerinden, muharebe günlerinden, soylarından, diri diri gömülen kızlardan, İslam'dan önceki çağlardan, ülkelerden, şiiirden ve şairlerden, hadislerden ve gece sohbetlerinden (*semere*) vs. bahseder.

Nyberg'in açıkladığı gibi, o zamanın âdetince, İbnü'l-Kelbî'nin yazıları, çoğunlukla, küçük ders kitapları ve öğren-cilerine, belli konularda verdiği derslerin notlarından ibaretti. "Birkaç yazı daha geniş muhteviyatlı olabilir; fakat muhakkak ki bunlar, hemen sonra moda olduğu gibi, geniş hacimli kitaplar değildi. Bunlar, edebî yanları pek olmadığından, kısa zamanda kaybolup gittiler. Fakat ihtiva ettikleri materyaller, bol bol kullanıldı, bu bakımdan zannımızca İbnü'l-Kelbî, ismi sık anılmasa da, İslam literatüründe yaşamaya devam ediyor."¹⁵

Mısırlı bilgin Ahmed Zekî Paşa, İstanbul, Mısır ve Avrupa kütüphanelerinde, İbnü'l-Kelbî'nin, elde bulunan yazılarını arıyordu. Fakat o sadece, *Cemheretü'n-Neseb* (Nesep mecmuası koleksiyonu) kitabının bir kısmıyla formaca küçük,

11 Taberî, III, 528.

12 Zekî baskısı, s. 67 vd.

13 s. 96, 98.

14 Biyografik lûgat, Mısır Devlet Kütüphanesi, şifre 124 m ta'rîh.

15 Nyberg, s. 349. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

fakat bilgice zengin iki kitap bulabildi: Birincisi, *Kitâbü'l-Ensâbü'l-Hayl* (At soyları kitabı), ikincisi *Kitâbü'l-Esnâm*.

Cemheretü'n-Neseb kitabı ün kazandı ve İbnü'l-Kelbî'nin ismini ebedileştirdi; bütün neseb araştırmacıları ona dayanırlar. Fakat kitap bütünüyle mahfuz görünmüyor.¹⁶

Kitâbü'l-Ensâbü'l-Hayl'de bulunanlar, İbnü'l-Arabî'ye ait aynı konuyla ilgili el yazmasıyla birlikte¹⁷ neşredildi. Kitap, eski Arapların Cahiliye Çağının (tek tük de İslam çağının) en meşhur atlarından bahseder.

İbnü'l-Kelbî'nin, Ahmed Zekî Paşa'nın araştırmaları sayesinde bulunan üçüncü yazma eseri, *Kitâbü'l-Esnâm*'dır (*Putlar Kitabı*). Bize Arap Cahiliye Çağından bilgi verir.

Cahiliye Çağı, yani Arap putçuluğu, yabancı tesirlere, bilhassa Güney Arabistan tesirlerine dayanan yıldızlara tapmanın ve aynı zamanda kahramanlara tapmanın bütün izlerini taşır. Fakat onda en çok, ilahlara ve cinlere saygıyla birlikte genellikle bir taş a veya ağaca tapma göze çarpar. Kahramanlara ve atalara tapmayı¹⁸ da buluyoruz.¹⁹

Putlar Kitabı'nda taşlara tapmaya, Kâbe'nin karataşı Hacerü'l-Esved ile kahramanlara tapma olarak niteleyebileceğimiz İsâf ve Nâile²⁰ bulunmaktadır. *Putlar Kitabı*'nda ağaca tapmaya da el-Uzzâ misaldir.²¹

Hristiyanlık, Cahiliye Arapları arasında, bilhassa yarımadanın kuzeyinde oldukça geniş yayılma alanı bulmuştu.

16 Krş. elde edilen kısımları için, PK, Önsöz, s. 20 vd. ve Brockelmann, *GAL*, I. *Suppl. Band*, s. 211 vd.

17 *Les livres des chevaux* von G. Levi della Vida, Leiden 1928.

18 PK, s. 51/10 vd.

19 Krş. *Tevrat*, Süleyman'ın Meselleri 14: 13 vd.

20 PK, s. 9; 29, Zülhalasa PK, s. 34 vd.; Sa'd PK, s. 36; el-Lât PK, s. 16 vd.; el-Fels PK, s. 59 vd. girerler. Krş. Krehl, s. 69 vd. ve İbn Uyeyne (Beyzâvî, I, 493/12 vd.) ile PK, s. 25-26 vd.

21 PK, s. 25 vd. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Yahudiler de asıl Arabistan'da oturuyorlardı: Mesela Medine bölgesinde ve Yemen'de.²²

İslam, Arabistan içindeki zafer zincirine başladığı zaman, ilk itina ettiği şey, putlara tapmanın bütün izlerini kökünden silmektir. Bu yüzden İslam'ın ilk çağında Müslüman bilginler, herhâlde halk arasında, fırsat buldukça, alışık oldukları putlara tapmaya dönüşler belirlediğinden, Cahiliye Çağı ile meşguliyetten çekindiler. Ancak yeni iman, temelini sağlamlaştırdıktan ve putlara tapma diye bir şeye dönüş korkusu kalmadıktan sonra, Arap putçuluğunu tetkike cesaret edildi.

Nyberg, haklı olarak, mağlup edilmiş, bilhassa alçaltılmış bir dinin, muzafferlerin ilk nesli tarafından seve seve ve kasten unutturulmaya çalışılacağına ve bununla ilgili rivayetlerin silineceğine dikkat çekiyor. Tevrat'ta da görüldüğü gibi peygamberlerce savaşılan ve ezilen dinlerin hepsi tamamıyla söndüler ve daha sonraki Yahudilik, onlarla ilgili her geleneği unuttu. "Belki İslam'da da böyle olacaktı" diye yazıyor Nyberg, "eğer, daha Emevîler çağında bol bol fıskıran bedevi romantigi, eski bedevi yaşayışına ait hatıranın canlı tutulmasına kuvvetle yardım etmemiş olsaydı." Muhakkak ki eski bedevi şiirinde ve efsanelerinde putçuluğun direkt izleri, hayret edilecek derecede az ve zayıftı; fakat herhâlde izler daima vardı ve Arabistan'da, hâlâ yaşamakta olan kabilelerin mahallî gelenekleri, bazı eski alışkanlıkların ve eski ayinlerin taşlaşmış kalıntılarını muhafaza ediyorlardı. Bütün bunlar hadisçiler ve filologlar tarafından gayretle toplandı, manalandırıldı ve böylece Arap putçuluğunun araştırılması, önce filolog ve tefsircilerin çalışması olarak doğmuş oldu.²³

22 Krş. Wellhausen, Ek, s. 290 vd.

23 Nyberg, s. 348. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Yeni dinin, önceki anlayış ve görüşlere ait hatıraları geri itmesini ve reddetmesini başka sebepler de kolaylaştırdı. Krehl, tahrik edici taassuptan başka, yazılı notların teferuatlı olmayışının da bu gayrete yardım etmiş olduğuna dikkati çekiyor. Elbette o zamana kadarki görüşlerin bastırılışının da bir sınırı vardı. “Mesela, bilgisine çok değer verilen soy kayıtlarına dokunulmuyordu; içlerindeki eski çok tanrılı dini hatırlatan işaretler de herhâlde anlamsız ve zararsız telakki edilmiş olmalıydı, aksi hâlde onların da yok edilmesi zorunlu sayılırdı. Bununla birlikte bu soybilim listeleri, bizim ilmimiz için, en azından tanrıların isimleri ve onlara tapmanın yayılışı hakkında en önemli kaynaklardan biridir. Bundan başka, Arapların, şu veya bu ilahî varlığa saygıyla ilgili olan, saygıyı ifade eden ve özellikle saygıyı bunlardan birisine hasreden isimleri takma alışkanlıkları vardı. Mesela *Abd el-Uzzâ*= Uzzâ ilahesinin/tanrıçasının kölesi... Bu yolla, put isimlerinin pek çoğu ve onlar sayesinde zayıf da olsa ibadet edildikleri bölgelere ait bir bilgi hatırlarda kalıyordu.”²⁴

Böylece Arap putçuluğunun araştırılmasında canlı bir gayret uyanıyordu. Büyük tarihî eser *el-Mağâzî ve's-Siyer*'in (Peygamber'in savaşları ve biyografisi) yazarı, 151/768 yılında Abbasilerin ikinci halifesi el-Mansûr'un kendisini davet ettiği Bağdat'ta ölen Muhammed İbn İshâk, Cahiliye Çağı ile, Arap putçuluğu ile uğraşanların ve ondan kalan izleri arayanların ilki idi. Onun orijinal eseri kaybolmuş görünüyor. Fakat Abdülmelik İbn Hişâm (takriben 218/833) *Sîre*'sine onun büyük bir kısmını kelime kelime aktarmıştı; onun içinde, putlara ibadetle ilgili olarak okunacak bazı şeyler vardır.²⁵ es-Süheylî el-Endulûsî (öl. 581 H) ve Ebû Zerr (öl. 770 H), İbn Hişâm'ın *Sîre*'sine yazdıkları şerhler-

24 Krehl, s. 2.

25 Bkz. Wüstenfeld başlığı. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

de,²⁶ şurada burada ilmî yazılardan dağınık olarak bulup çıkardıkları putlara tapmayla ilgili her çeşit teferruatı naklettiler.

Fakat İbn İshâk'tan yaklaşık yarım asır sonra ölen İbnü'l-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm* (Putlar Kitabı) eseriyle, putçuluğa özel çalışma ayıranların ilki oldu.

Daha sonra konuyla ilgili yazılanlar kaybolmuştur. Sadece İbn en-Nedîm'in *Kitâbü'l-Fihrist*'inde²⁷ Yâkût'un (öl. 626 H) *Mu'cemü'l-Üdebâ*'sında bunların isimlerini buluyoruz. Mesela İranlı olan Fudayl b. Mervân, bir *kitâbü'l-esnâm* yazdı; İbn en-Nedîm onu *Kitâbü'l-Fihrist*'inde ve Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*'sında anıyor. el-Câhız da (255 H) bir *kitâbü'l-esnâm* yazdı. O, bu eserini *Kitâbü'l-Hayevân*'ın önsözünde anıyor ve ed-Demîrî *Hayâtü'l-Hayevân*'ında (Hayvanların hayatı) bu eserden bölümler naklediyor. Bunlardan başka filozof Ebû Zeyd el-Belhî (340²⁸ H) bir eser yazdı: *er-Redd 'alâ İbâdeti'l-Esnâm*.²⁹ el-Ezrâkî'nin (öl. takriben 244 H) *Mekke Tarihi*'nde de Arap putçuluğunun bir tasviri var ve nihayet Peygamber'in bütün biyografilerinde de bu konudan bahsolunur.³⁰

İbnü'l-Kelbî'nin, *Kitâbü'l-Esnâm*'ı güzel bir şans eseri olarak 12. yüzyıla kadar³¹ filoloji okullarında kesintisiz okutuldu ve korundu; aynı zamanda ona çok sayıda şerhler eklendi. Kitap, İslam filologlarının gösterdikleri bütün itinaya rağmen, yine de bir süre sonra ortadan kayboldu. Fakat Yâkût'un eline (öl. 626/1229), İbn el-Cevâlikî'nin el

26 Hicrî 327'de yazılmıştır.

27 es-Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünüf* (Kahire'de çok kereler basılmıştır); Ebû Zerr, *Şerhü's-Sîre* (Ed. P. Brönnle, Kahire 1329).

28 Bu tarih TDV *İslâm Ansiklopedisi*'nde Hicrî 322'dir. (Ed.)

29 Putlara tapanları tekzip; krş. İbn en-Nedîm, *Kitâbü'l-Fihrist*, s. 125 ve Yâkût, *Mu'cemü'l-Üdebâ*, V, 112.

30 Krş. PK, Önsöz, s. 23 vd.

31 İbn el-Cevâlikî 340/951'de ölmüştür. Ücretsiz E-Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

yazması olan bir *Putlar Kitabı* nüshası geçti.³² O, eserin çok büyük bir kısmını (tahminen üçte ikisini) *Mu'cemül-Bul-dân*'ına (Coğrafya lügati) aldı ve eserinin düzenine uygun olarak, ilah isimlerine göre bölümlendirdi.

Aynı nüsha veya bir başka nüsha, Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî'nin (öl. 1093/1682) eline geçmiş olmalı. Çünkü o, *Hizânâtü'l-Âdâb* kitabına, kaynak göstererek ondan pek çok aktarma yapmıştır, fakat yazmasına ait tafsilat vermemiştir.³³

Daha sonra Irak'ın ünlü bilgini Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (öl. 1342/1924), *Bülûğü'l-Arab fî Ahvâlil-Arab* II, 216-229 eserine, İbnü'l-Kelbî'nin *Putlar Kitabı*'ndan kısımlar aldı. Zekî Paşa,³⁴ bunların, el-Bağdâdî'nin *Hizânâtü'l-Âdâb*'ından istinsah edilmiş olduğu görüşünde haklıdır. Yâkût'un ve el-Bağdâdî'nin kullandıkları el yazması veya el yazmaları kayıplara karışmıştır.

Kitâbü'l-Esnâm'dan bölümler, Zekî Paşa'nın gözden çıkardığı, İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1200) eserlerinde de vardır: *Nakdü'l-İlm ve'l-'Ulemâ'* veya *Telbîsü İblîs*³⁵ Ben eseri göremedim, fakat Geheimrat Fischer Bey bana, bu bölümlerin mühim bir değeri olmadığını ve bütün baskının kısmen hatalı olduğunu bildirdi. Kitabın İbnü'l-Cevzî'nin kullandığı nüshası aynen Zekî Paşa'nın el yazmasındaki hadisçiler zincirine dayanır, yani İbnü'l-Kelbî'den geriye doğru Abdülcebbâr eş-Sayrafi'ye kadar (bkz. aşağıya) metin, Abdülcebbâr es-Sayrafi'den ona Abdülvehhâb b. el-Mübârek yoluyla ulaşımıştır.³⁶

32 Bkz. biyografisi *PK*, Ek, s. 89.

33 I, 92; III, 210; 242-246.

34 *PK*, Önsöz, s. 25/1 vd.

35 Mısır, es-Sa'âdâ Matb., 1340, s. 56-63 (krş. Brockelmann, *GAL. Supp.* Bd. 1, s. 212).

36 Bkz. *Telbîsü İblîs*, s. 56 vd. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İşte 20. yüzyılın başlarında Ahmed Zekî Paşa, İbnü'l-Kelbî'nin *Putlar Kitabı*'nın hâlâ mevcut olan ve meraklı kitap koleksiyoncusu Şeyh Tâhir el-Cezâ'irî'nin (öl. 1338/1920) elinde bulunan yegâne el yazmasına rastlayıp onu satın alarak elde ettiğinde, yukarıda geçtiği gibi pek çok sevinmişti. Kahire'de Zekî Kütüphanesi'nin kıymetli bir parçasını teşkil eden bu yazmaya göre, Zekî nüshası baskısı yapıldı³⁷ ve aynı zamanda orijinalinin iki sahife tıpkı basımı da eklendi.³⁸

Putlar Kitabı bizzat İbnü'l-Kelbî'ye kadar çıkan raviler zinciriyle bize ulaşıyor.³⁹ *Putlar Kitabı*'nın metnini, İbnü'l-Kelbî'nin yanında hicrî 201'de bizzat tahsil eden kişi, Ebû'l-Hasan Ali b. es-Sabbâh b. el-Furât el-Kâtib'dir. O bunu Ebû Ali el-Hasan b. Uleyl el-Anezî'ye nakletmiştir. Raviler zinciri, metni, hicrî 463'te Muhammed b. Ahmed b. el-Müslime'nin rivayetiyle alan Ebû'l-Hüseyn el-Mübârek b. Abdülcebbâr b. Ahmed es-Sayrafi'ye kadar devam eder. Raviler zinciri daha sonra hicrî 499 yılına kadar uzanır.⁴⁰ *Putlar Kitabı* hicrî 494'ün Muharrem ayında bir defa yüksek sesle okundu.⁴¹ Okuyan, Muhammed b. Nasir Ebû'l-Fadl idi; İbn el-Cevâlikî ile Muhammed b. el-Hüseyn el-İşkâf da dinleyiciydiler.

İbn el-Cevâlikî, Muhammed b. el-Abbâs b. el-Furât'ın defterinden, *Putlar Kitabı* metninin bir suretini çıkardı; kendisi, tarih vermiyor, fakat herhâlde bu iş hicrî 529 yılından önce olmuştur. Bu ilk suretten İbn el-Cevâlikî, hicrî 529'da ikinci bir suret daha çıkardı.⁴² Yâkût, *Mu'cemü'l-Buldân*'ında, İbn Cevâlikî'nin ilk suretini kullandı.⁴³ İbn el-Cevâlikî'nin ikinci sureti Zekî Kütüphanesi'nin el yazmasının bu

37 Bkz. PK, Önsöz, s. 41 ve 43.

38 2. baskı Kahire 1343/1924.

39 Bkz. PK, s. 5; Nyberg, s. 351 vd.

40 Krş. PK, s. 64/3.

41 İbn es-Sayrafi'nin önünde, krş. PK, Önsöz, s. 32/6 vd.

42 Krş. PK, s. 64/5.

43 Krş. Yâkût, III, 911/19. <https://rantey.org>

ikinci suretten fevkalade bir itinayla çıkarılmış olan numunesidir.⁴⁴

Bizim *Putlar Kitabı*, aslında şöyle başlamalıydı: İbn Cevâlikî diyordu ki: “Şeyh Ebû'l-Hüseyn el-Mübârek b. Abdülcebbâr b. Ahmed es-Sayrafi, bize anlatıyordu. Şeyh Ebû'l-Fadl Muhammed b. Nâsir b. Muhammed b. Ali kendisine okuyor, ben de Muhammed b. el-Hüseyn el-İskâf ile birlikte hicrî 494'ün Muharrem'inde dinliyordum.”

Metni, İbn es-Sayrafi'den naklen alan ve *PK*, s. 5/1'de “bize bildirdi” diyen kişi, Mevhûb b. el-Cevâlikî'dir.⁴⁵

Esasen Yâkût'un *Mu'cemü'l-Buldân*'ındaki İbnü'l-Kelbî'den özetlemelerini Wellhausen'in mükemmel eseri *Reste der Arabischen Heidentums'un* (Arap putçuluğunun kalıntıları) ilk kısmına borçluyuz.⁴⁶

Putlar Kitabı'nın tertibi, elbette eksiksiz olan orijinalinin bulunmasından sonra, doğru olarak gözden geçirilebilirdi. Kitap iki bölüme ayrılıyor: 5, (5). sayfada, eserin ravilerinin zinciriyle başlıyor. 6/5 (4/13). sayfada, putlara tapmanın doğuşuyla ilgili bir giriş var; sonra birer birer putlar anlatılıyor. Arap putlarının bu ıstılahlar dizisi, gerçekten canlı tasvir edilmiştir ve eski Arap şairlerinin mısralarıyla Kur'an ayetlerine dayandırılmıştır.

47/5 (30/7). sayfada, *Putlar Kitabı*'nın ikinci kısmında, konunun yeni bir sunuluşu bulunuyor. 5 (5). sayfanın uzun raviler zinciri, burada sadece İbn Uleyl el-Anezî (el-Cevherî'ye rivayet eden) ve Ali b. es-Sabbâh'tan ibaret. Bu kısa raviler zinciri, birinci kısımda geçen putlar hakkında yeni rivayetler getiren daha küçük bölümleri içine alıyor. Bu ikinci bölümde s. 50 vd.ında (32/3 vd.) puta tapıcılığın do-

44 Krş. *PK*, s. 63/8 vd.; 64/2, 7 vd.

45 Bkz. *PK*, Önsöz, s. 28/5 ve *PK*, s. 5, not 1.

46 2. baskı, Berlin 1897. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ğuşu, birinci kısımda s. 6 (5/13 vd.) olduğundan tamamen başka bir şekilde sunulmuştur.⁴⁷

Putlar Kitabı'nın 33/9-10 (22/3-4) sayfalarında, *sanem* ve *vesen*'in, 43/11-12 (33/20-21) sayfalardakinden farklı bir açıklaması bulunuyor.

Böylece İbnü'l-Kelbî, konusunu çağının âdetine uyarak tamamen sistematik bir şekilde sunmaya dikkat etmiştir.

Zekî'nin yazmasına göre kitaba –63. sayfada– *el-Ya'bûb* ve *Bâcar* isimli iki put daha ilave edilmiş.

Daha sonraki bir ilavede⁴⁸ Zekî Paşa, başka Arapça eserlerde geçen putları ve tapınakları sayıyor.

Kitabın her iki kısmında da putçuluğun başlangıcı hakkında birbirinden farklı iki rivayet, Amr b. Luhayy'ın putçuluğu Arabistan'a soktuğu meselesinde birleşmişlerdir.⁴⁹

Krehl'de,⁵⁰ eski çağların tarihini sadece sathî ve özet olarak anlatan Arap yazarlarının garip bir şekilde, Amr b. Luhayy'ın, İbrahim'in eski dinini (yani Bir Allah'a tapışı), putçuluğu Arabistan'a sokmak suretiyle değiştirmiş olduğunda birleştiklerini yazıyor.⁵¹ Amr b. Luhayy'ın sebep olduğu bu bir Allah'a tapışın değiştirilmesini Hamza İsfahânî, o kadar önemli ve tesirli sayıyor ki onun vuku bulduğu yılı, Arapların İslam'dan öncesi tarihlerinin dönüm noktası sayıyor. Amr b. Luhayy', Hz. Peygamber'in bir sözünden ötürü⁵² puta tapanların örneği sayılıyor ve böylece Arabistan'a put yapıcılığının girmesine sebep olan kişi de o oluyor.

47 Eserin iki kısımlılığı hakkında krş. Nyberg, s. 353 vd.

48 PK, s. 107 vd.

49 Bkz. PK, s. 8; 13/6 vd.; 54/6 vd.; 58/5 vd.

50 s. 27 vd.

51 Krş. Ebûlfedâ, *Histor ante islâm*, s. 136; Hamza İsfahânî, I, 142; İbn Düreyd, s. 276; Şehristânî, s. 430; İbn Hallikân, Nr. 557.

52 Krehl, bu sözü tahmin ediyor: "Amr b. Luhayy'ı cehennemde, bağırsaklarını cehennem alevinde sürür gördüm"; bkz. İbn Hişâm, 50/18, 51/4, 442/13 ve PK, s. 58/6.

Putlar Kitabı, en eski dinî münasebetleri açığa çıkarıyor. Eski ibadet şekilleri hakkında çeşit çeşit efsaneler ve rivayetler sunuyor. Eski Arap şiirinden mısralar, çok esaslı bir şekilde bütünü destekliyor ve dinin bu basamağının Arap putçuluğunun pek çok eski, karakteristik şekiller gösteren ilkel âdetlerinden bir tabloyu önümüze seriyor.

Putlar Kitabı'nın tercümesi, sadece Arap tarihi araştırmacıları için değil, bilhassa Arapçayı hiç okuyamayan veya ancak güçlkle okuyabilen dinler tarihçileri için de (onlar için notlar kısmı da çok önemlidir) ilgi çekici olacaktır. Kitap, önce eksiksiz bir tercümeye vesile olmaktadır. Sonra onun yardımıyla Wellhausen'in *Reste der Arabischen Heidentums* kitabındaki tercümelerle düzeltilebilecektir. Çünkü kitap, Wellhausen'in dayanmakla yetinmiş olduğu, Yâkût'un birçok yerinde memnuniyet verici olmayan Wüstenfeld baskısının metninden daha isabetli müteaddit bölümler getiriyor. Daha çok *Kitâbü'l-Esnâm*'daki mısralarla meşgul olan Fr. M. M. S. Marmarci'nin değerli makalesi de "O. P., Les dieux du paganisme arabe" (*Revue biblique*, XXXV, 1926) kitabımızın tercümesini lüzumsuz kılmaz.

İbnü'l-Kelbî'nin *Putlar Kitabı*, dinler tarihi bakımından çok değerlidir. Nyberg haklı olarak⁵³ onun, "din değişimi probleminde" çok önemli yeri olduğuna işaret ediyor. Onun kitabı, Arap putçuluğu hakkında yegâne eski Arap monografisidir ve onun güzel bir tablosunu gözümüzün önünde canlandırıyor.

R. Klinge-Rosenberger

İbnü'l-Kelbî¹

PUTLAR KİTABI²

- 1 *Kitâbü'l-Esnâm*. *Sanem* kelimesinin aslı için krş. Gesenius-Buhl, Hebr. u. aram. Handwörterbuch, kelime *tsalem* ve Zimmern maddeleri; Akkad, Fremdwörter, II, 8 M.
- 2 Krş. *E. d. Isl.*, II, 737 s.v. (Brockelmann) ve Brockelmann, *Geschichte d. arab. Literatur*, I, 138-140 ve ek cilt I.

I.

Zekî Kütüphanesi'nde bulunan yegâne el yazmasının kenarında şunlar yazılıdır:

Ahmed b. Muhammed el-Cevherî'nin rivayeti,³ el-Hasan b. Uleyl el-Anezî'den, onunki Ali b. es-Sabbâh'tan, onunki de ondan [yani İbnü'l-Kelbî'den]".

Şeyh Ebû'l-Hüseyn el-Mübârek b. Abdülcebbâr b. Ahmed es-Sayrafi'nin rivayeti, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. el-Müslime'den, onunki Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ el-Merzübânî'dendir –Allah rahmet eylesin–.

II.

Kenarın alt kısmında bir başka yazıyla bir bölüm daha var, onun sonradan eklenmiş olduğu anlaşılıyor. Şöyle yazıyor:

*es-Succeh*⁴ atlar {atçılık} demektir. *es-Secce* ise Allah'tan ayrı olarak tapılan bir puttu. Hz. Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) bir sözü onunla tefsir edilmiştir: Sadakalarınızı veriniz, çünkü Allah sizi *Succe* ve *Becce*'den kurtardı, emin kıldı. Ayrıca *el-Becce*⁵ için derler ki: *Becce* {bir devenin canlı vücudu} yarılarak akıtılan kandan yapılan ve eski Arapların kıtlık zamanlarında yemeyi âdet edindikleri bir sucuktur. Kelime, *becc* (yarmak) kökünden gelmektedir; çünkü {devenin} kan akıtan damarı yarılmaktadır.⁶

Muhkem'den⁷

3 Krş. Brünnow-Fischer, s. 58 d. Gl. sub *snd*.

4 Zekî'nin *es-secce* okuyuşu yanlıştır; *es-succe* diye okunacak Prof. A. Fischer'in ifadesi. Bkz. *Lisân*, III, 119/17.

5 Bkz. Wellhausen, s. 67.

6 Hz. Muhammed kan yemeyi kati olarak yasak etmişti: Sure 2/168; 5/4; 16/116. Bkz. Wellhausen, s. 118 ve s. 169; Smith, s. 234 ve not 3. Bkz. *Lisân* ve *Tâc*, *scc* ve *bcc* köklerine.

7 İbn Sîdah'ın ünlü, büyük fakat henüz basılmamış lügati. Bkz. Brockelmann, *Gesch. d. arab. Lit.* I, 309, ek cilt I.

Başılayan, Esirgeyen Allah'ın Adıyla...⁸

Şeyh Ebû'l-Hüseyn el-Mübârek b. Abdülcebbâr b. Ah-[3] med es-Sayrafi⁹ bize¹⁰ anlattı; ona okunurken ben dinliyordum ve dedi ki:

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. el-Müslime¹¹ hicrî 463 yılında bize anlattı ve dedi ki:

Bize Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ el-Merzûbânî¹² icazetli¹³ olarak anlattı ve dedi ki:

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Cevherî¹⁴ bana anlattı ve dedi ki:

8 "Bismillahirrahmânirrahîm" (koruyucu ve esirgeyici olan Allah'ın adıyla) başlama şeklinin, tesmiye veya bismelenin Tevrat'ta da benzeri vardır: *Bešem Yehova* (Tekvin 4: 26; 12: 8; 13: 4; 21: 33; 26: 25; Çıkış 33: 19; 35: 5-6; I. Kırallar 18: 24 vd.; İşaya 64: 6; Mezmurlar 79: 6; 105: 1)

Krş. *E. d. Isl.*, I, 700 s.v. (B. Carra de Vaux).

Müslüman önemli işlerden önce bismillâh der, Yahudi *Bešem Yehova* der, Hristiyan ise "Allah'ın adı ile" veya "İsa'nın adıyla" der. Bu ifadede mümin için büyük güç vardır.

Krş. Heitmüller, s. 30, 55, 137, 154, 168. Grether, s. 18 ve 19.

9 es-Sayrafi öl. 500 H. Krş. *PK*, Önsöz, s. 32/10 ve 33/7.

10 Konuşan, İmam Mevhûb b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hazîr el-Cevâlikî'dir. Hicrî 466'da doğmuş, 539'da Bağdat'ta ölmüştür. Bkz. *PK*, Önsöz, s. 28/5; Ek, s. 89; Brockelmann, *Gesch. d. arab. Lit.*, I, 280 sub Mauhûb b. al-Ğawâlîqî u. a.

11 Yâkût, *Geogra Wb.*, III, 912/6'da b. el-Muslim olarak geçer.

12 el-Merzubânî, 296 H, 2 Şevvâl 384. Bkz. *PK*, Önsöz, s. 81 vd.

13 İcâze, icazet, öğretme izni. Nyberg'e göre (s. 351), bir öğretmenin bir otoriteden, belli bir metni öğretmek için ondan bizzat dinlemiş olmaya mecbur olmaksızın aldığı yazılı yetkidir. Tafsilat için bkz. *E. d. Isl.*, II, 475 s.v. İcâza (I. Goldziher).

14 Nyberg'e (s. 353) göre, Bağdatlı olan bu bilgin az tanınmıştır. el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîh Bağdâd*'ından kısaca anılır (14 cilt olarak Mısır'da 1349/1931'de basılmıştır), V, 44 (Nr. 2400), hocaları ve talebeleri sayılır, bundan başka yalnız 333/944-45 yılında öğretmenlik yapmış olduğu ifadesi vardır.

Ebû Ali el-Hasan b. Uleyl¹⁵ el-Anezî bize anlattı ve dedi ki:

Ebû'l-Hasan Ali b. es-Sabbâh b. el-Furât¹⁶ el-Kâtib bize anlattı ve dedi ki:

Ben Hişâm b. Muhammed el-Kelbî'ye hicrî 201 yılında okuyordum:

Babam ve diğerleri bize anlatıyorlardı –ben onların sözlerinin hepsini aynen yazdım.¹⁷

İbrahim'in¹⁸ oğlu İsmail¹⁹ (Allah'ın selamı ikisine olsun) Mekke'ye yerleştiğinde pek çok çocuğu oldu ve bunlar Mekke'yi doldurarak Amâlikâlıları²⁰ oradan sürdüler, aynı zamanda Mekke kendilerine de dar geldi ve aralarında harpler, düşmanlıklar çıktı. Bir kısmı diğer bir kısmını sürdüler; sürülenler, ülkede yayıldılar, yeni geçimlikler aradılar.

15 İbn Uleyl, öl. 290 H. Bkz. *PK*, Ek, s. 88.

16 Bunun hakkında bkz. *PK*, Önsöz, s. 27/13. İçinde seçkin vezir Muhammed b. el-Furât'ın ve Muhammed b. el-Abbâs b. el-Furât'ın bulunduğu tanınmış bir ailedendir; bunlar hakkında bkz. *PK*, s. 64/5; Ek, s. 80. Krş. *E. d. Isl.*, II, 400 vd.

17 Burada İbnü'l-Kelbî'nin putçuluğu anlatışının birinci şekli başlıyor.

18 Krş. *E. d. Isl.*, I, 450, 60 s.v. (A. J. Wensinck).

Mekki surelerde İbrahim peygamber Kâbe'nin kurucusu olarak hiç anılmaz; o, diğer peygamberler gibi bir Allah elçisidir. Medeni surelerde ise o, İbrahim dininin kurucusudur ve oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi yapmıştır (Sure 2/127 vd.; 3/67, 95-97; 16/120-124). 21/51-70).

İbrahim, Yahudilikte, Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta peygamber sayılır. O Allah'ın güvenilir kişisi ve dostudur. Krş. İşaya 41: 9; II. Tarihler 20: 7'de Ohev olarak; Yakup 2: 23. Sure 4/124'de *halîlullâh* olarak geçer. Arap efsanesi İbrahim'i karısı Hacer ve oğlu İsmail ile birlikte, Kâbe'nin temellerini attıkları Mekke'ye götürür.

et-Taberî, *Annalen*, I, 274. Caussin, I, 161 vd., 170 vd.

19 İbrahim'in oğlu ve Mısırlı cariye Hacer (Tekvin 16: 11 vd., 21: 9 vd.).

Bilindiği gibi ondan İsmâîlî Arap kavmi türer (yani orta ve kuzey Arap kavimleri).

Bkz. *E. d. Isl.*, II, 581 s.v. (A. J. Wensinck). Krş. et-Taberî, I, 351; Caussin, I, 164 vd.; 175-176.

20 Krş. *E. d. Isl.*, I, 341 s.v. (M. Seligsohn).

Arap rivayetlerine göre Hicaz, Amâlikâlıların memleketi olmalı. Krş. Nöldeke, "Über die Amelekiter", in *Orient und Occident*, II, 614 vd. (Ayrı basım, Göttingen 1864).

Onları putlara²¹ ve taşlara tapmaya sürükleyen sebep şu oldu: Mekke'den uzaklaşan²² bir kimse, Kutlu Eve saygısından ve Mekke'ye olan derin bağlılığından ötürü, yanına kutlu bölgeden²³ bir taş²⁴ almaksızın uzaklaşmazdı. Nere-

21 *Vesen*, çoğ. *evsân* Fraenkel'e (s. 273) göre Güney Arapçasıdır. *Vesen* ile *sa-nem* arasındaki fark üzerinde İbn Düreyd durur, *Kitâbü'l-İstikâk*, s. 302. Krş. *PK*, s. 33/10 vd.; 53/11 vd. Bkz. Lane sub *sanam*.

22 Krş. Caussin, s. 197 vd.

23 Bkz. Smith, s. 150: "Sami dillerinde de kullanılmakla birlikte genellikle Arapçada kullanılan *hrm* kökü, 'kesinlikle yasaklama' anlamını taşır. Bu yasaklamayla bir şey, insan kullanımına ya tamamen ya da kısmen kapatılmış olur. İbranicede bu kök, uğursuz kabul edilen herhangi bir şeyin tamamen imhası ya da modern dönemlerdeki anlamıyla aforoz anlamına gelebilecek bir kutsallığa büründürülmüştür."

İbranice *hrm*: "Yehova'ya bir şeyi temelli olarak adamak, o şeyi haram kılmak"tır.

Arapçada *hareme*: "İstisna etmek, engel olmak, yaklaşılamaz yapmak"tır.

Haram: "Harem, kadınlar dairesi"; *harâm* (dinde) "yasak, kutlu, çiğnenmez"dir. *el-Haremeyn*: "Mekke ve Medine'dir."

Bkz. Wellhausen, s. 105-106; Smith, s. 142.

24 Taşlar, Samilerce mukaddestir; krş. İbnü'l-Kelbî, *PK*, 33/9-10; 34/8; 37/1; 59/3. Tekvin 31: 44 vd.; 35: 14; Hakimler 6: 20; I. Samuel 6: 14. Wellhausen, s. 102 vd.

Ensâb, *ğarîy* "sıvanmış" diye de isimlendirilir. Bu ismi, kurban kanını kutlu taşın üzerine dökmek âdetinden almışlardır. Bu, aslında manalı bir davranıştır. Bununla birtakım kuvvetler uzaklaştırılmak istenir. Krş. Tekvin 28: 17-18: Burada da taşlara ibadeti buluyoruz. Beyt Elohim burada ilahın oturduğu ev veya şeydir; Yâkûb, taştaki uluhiyete hediye olmak üzere taşın üzerine zeytinyağı döküyor. Krş. Yuşa 4: 5; 24: 26; I. Samuel 7: 12; II. Samuel 20: 8; I. Kırallar 1: 9. Putların ve dikili taşların yasak edilmesi hakkında krş. Levililer 26: 1; Sayılar 33: 52; Çıkış 34: 13; Tesniye 12: 3. Önemli tarihî olaylar için taşlar dikilirdi. Krş. Tekvin 28: 22. Sonra bu yerlere ziyarete gidilir, daha sonra da bunlara tapılmaya başlanırdı. Müşrik Araplar ilahların taşlarda oturduğuna inanırlardı. Tıpkı İsraililerce Yahve'nin görünmeksizin "Kapporet"lerde, Kerubimler arasında daima mevcut olduğuna inanıldığı gibi.

Bkz. Smith, s. 201: "Sunak" kavramı, sadece "the nosb" kavramının değişik şeklidir ve kaba Arap kullanımının, ilk şeklidir ve Samilerin geliştirdikleri karmaşık sunak törenlerinin dışındadır. Kurbanla ilişkilendirilen başka şeylerde kanı sunağın karşısında bulunanlara serpmeye veya sıçratmaya veya kanın akmasına izin vermek şeklindeki ilkel bir ayin, hemen hemen hiç ihmal edilmezdi.

Krş. Kreh., s. 71. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi, <http://rantey.org>

de konaklarsa²⁵ onu bir yere koyarlar²⁶ ve tıpkı Kâbe'yi tavaf ettikleri gibi kendilerine uğur getirsin diye, saygı ve sevgilerini ifade amacıyla onu tavaf ederlerdi²⁷ (çevresinde dönerlerdi). Kâbe'ye²⁸ ve Mekke'ye olan saygıları da devam ediyordu. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den öğrendikleri üzere haccediyor,²⁹ umre³⁰ yapıyorlardı.

- 25 *Halla* Arapçada "inmek, oturmak" anlamındadır. Aslı "çözmek"tir, yani hayvanın eyerini çözmek. Krş. Tekvin 24: 32. "Çözmek" kelimesinin asıl anlamı aynı zamanda "izin vermek"tir, buradan Arapça *hill* gelir. "İzin verilmiş", İbranicesi de *hill*'dir. Bunun karşısı olan *hareme*'nin asıl anlamı "kapatmak"tır (aynı şekilde İbranicede de herem=balıkağı buradan gelir).
- 26 Krş. II. Kırallar 5: 17. Naeman, Elisa tarafından cüzamdan kurtarılan Suriyeli köle reisi, iki eşek yükü ağırlığında İsrail toprağını bir mabet kurmak üzere Suriye'ye götürmek istiyor. Kenan ilinin Rabbi, kendisine sadece kendi toprağında ibadet edilmesini istiyor.
- 27 Cahiliye Çağında Araplar, mabetlerini çıplak ayakla tavaf ederlerdi. Krş. İbn Hişâm, 128 ve 921. I. Samuel 19: 24. Wellhausen, s. 110; Caussin, I, 281; III, 226, 291. Ne olursa olsun tavaf günlük elbiselerle yapılmazdı. Çünkü aksi hâlde bu elbiseler, mukaddese dokunduğundan ötürü tabu olacak ve artık giyilemeyeceği için mabede bırakılması gerekir. Krş. *Himâ*'ya, bir puta ait olan alana kaçan develer artık binilmez oluyorlardı. Buhârî'ye (I, 218) göre Cahiliye Çağında ihram esnasında *hums*'tan, yani Mekke'nin *haram*'ından oturanlardan hususi elbiseler alınırdı (krş. Tekvin 35: 2; Çıkış 19: 10, 14; II. Kırallar 10: 22). Wellhausen, s. 55'te, Galsad putuna kurban sunacak kişi, din görevlisinden ödünç bir elbise alır. (Yeni Zelanda'da da bir Wahi-Tapu'ya, yani kutlu bir bölgeye giren kişi, elbiselerini çıkarmaya mecburdu.) Krş. II. Kırallar 6: 14. Burada Davud günlük elbiselerini çıkarmış, bir parça örtü içinde Rabbin evinde, sandığın önünde raks etmişti. Krş. Arapça *tavâf*, İbranicede de *pasah*, I. Kırallar 18: 26: Burada da bir tavaf, bir çeşit dans var; bu danslarda mabedin etrafında sekmeler, kendine has vücut hareketleri vardır. Krş. van d. Leeuw, s. 354.
- 28 Wellhausen'e (s. 215) göre, başka bir kabileyi yerinden süren bir Arap kabilesi yalnız onun toprağını değil, tanrısını ve tapınağını da benimserdi. Fakat kurban bayramlarında, yılda sadece bir iki defa olmak üzere eski tanrısının bulunduğu yere haccederdi.
- 29 Bkz. *E.d. Isl.*, II, 211 s.v. (A.J. Wensinck). Krş. Wellhausen, s. 110, 141. Sure 2/196-200. Kelime Sami köktendir ve "dinî dans, bayram dansı, merasim" anlamlarına gelir; *haqag* "bir bayramı kutlamak"; *hug* "bir çevreyi anlatmak" demektir. Hac şartlarını taşıyan her Müslümanın ömründe bir defa yerine getirmesi gerekir. Krş. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*, s. 138 vd. Bkz. van d. Leeuw, s. 378: "Hac şehirleri, mukaddes alan bir çeşit ikinci vatandır. Yahudi, bayram günleri Yerusaleml'e gider. Müslümanın ömründe bir kere Mekke'ye hacetmesi gerekir. Bütün halklar ve cemaatler böyle bir ikinci vatana sahiptirler: Yahudilerin Yerusaleml'i Müslümanların Mekke'si, Hristiyanların Roma'sı."
- 30 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 1101 s.v. (R. Paret). Krş. Wellhausen, s. 78 ve not 4. Umre, küçük hacdır, az bir merasimle her yıl hac günlerinin dışında her zaman yapılabilir. Krş. Juynboll, s. 138 vd.

Bu davranışları onları, gitgide, hoşlarına giden şeylere tapmaya götürdü, asıl dinlerini unuttular; İbrahim'in ve İsmail'in dinini (Allah'ın selamı onların üzerine olsun) başkasıyla değiştirdiler. Putlara taptılar ve kendilerinden önceki toplumların durumuna düştüler. Hz. Nûh'un (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) kavminin tapmış oldukları putları, hatırladıkları kadar yeniden ortaya çıkardılar. Aralarında İbrahim ve İsmail (Allah'ın selamı onların üzerine olsun) çağlarının âdetlerini devam ettirenler de vardı: Kâbe'ye saygı, onu tavaf, hac, umre, Arafat'ta³¹ ve Müzdelife'de³² vakfe,³³ kurban sunmak, hac ve umre esnasında *ihlâl*³⁴ {*lebbeyk* diye çağı-

31 *Arafa* veya *Arafat*; ünlü hac dağının ve onun yanında bulunan ovanın adıdır. Mekke'nin 6 saat doğusundadır. Bkz. *E. d. Isl.*, I, 435 s.v.

32 Müzdelife, hemen hemen Minâ ile Arafat'ın ortasındadır. Krş. *E. d. Isl.*, III, 864 s.v.; Wellhausen, s. 81 vd.; İbn Hişâm, 77.

33 *Vukûf*, "durmak, mola vermek" demektir. Terim anlamı ise toplu bir ibadet olarak, hacıların Allah'ın önünde durmasıdır. Çıkış 19: 17: Buradaki duruş da Arapların Arafat'taki duruşuna benzetilebilir. I. Kırallar 8: 14; Levililer 9: 5'teki de: "Bütün topluluk Yahve'nin önünde duruyordu", aynı duruştur. Vukûf İslam'dan öncedir ve İslamca benimsenmiştir. Arafat'ta ve Müzdelife'de duruş hakkında krş. Wellhausen, s. 81 vd.; Juynboll, s. 152 vd.; *E. d. Isl.*, IV, 1235 s.v. (R. Paret). Krş. *PK*, s. 41/5; Yâkût, III, 94/13 vd.; Smith, s. 340.

34 Bu *lebbeyk* çağrısıdır: "Buyur, emrindeyim" demektir. Krş. Wellhausen, s. 110 vd., not 3 ve s. 111, not 1. *Ahalla* "şikâyet etmek, bağırmak, Allah'ı çağırmak (bir kurban esnasında), *lebbeyk* nidasını çıkarmak demektir. *Halla*, I, II ve IV. bâblarda "eğlence sesleri çıkarmak, Tanrı'yı övmek, şarkı söylemek"; İbranicede karşılığı *Haleluya!* "övgü Yahve'ye"dir. Arapça *tahlîl*, *tekbîr*, *telbiye*, *tesmiye* kelimelerinin anlamları arasında yakın ilgi vardır. Smith'in aşağıdaki anlayışı burada anılabilir: "Samiler arasında kurbanla eşlik eden 'bağırmak' (*hallâl*, *tahlîl*), muhtemelen onun eski biçimi olan kurbanın ölümü esnasındaki ağıtla ilişkilidir. Gerçi daha sonra bu, Araplar arasında *Lebbeyk* kelimesinin anlamsız bir tekrarına dönüşmüştür; s. 431-432, not 1. Arapça "*ahalla*, *tahlîl*" esasen kurbanın kesimiyle ilişkilidir. Bir putun ismiyle kesilen hayvanın eti, "Allah'tan başkası adına kesilen helal olmaz" ayetinin kapsamındadır. Tahlîl kavramı 1) Kurban kesenin besmelesini, 2) Bu eyleme eşlik eden kutlama seslerini, 3) Doğal olarak da dinî bir duayı kullanmayı içermektedir. "Bismillah", kurban kesen kişinin yaptığı eylemin kötülüğünü örten bir formdur. "Tahlîl" aynı zamanda "deşetten koruyan" anlamını içerir... Bağırma, köken olarak bir sevinç işareti değildir, ancak korku ve şiddetli acıya bir vurgudur. Leeuw'e (s. 382) göre şarkı söylemek, sevinç nidaları çıkarmak, şikâyet etmek, sade konuşmaktan daha kuvvetlidir ve ibadet esnasında tekrarlanan *Haleluya*, âmin, tövbe ve af dileme gibi bölümler, mistik cınlayışlarıyla çok tesirli güce sahiptir; belli kaideleri olan, ton ve ritimle belirlenmiş sözler de aynı güce sahiptir.

rış} gibi. Ancak bu âdetlere birtakım âdetler daha katmışlardır.

Nizâr³⁵ kabilesi *ihlâl* sırasında şöyle derdi:

ليك اللهم! ليك!
ليك! لا شريك لك-
إلا شريك هو لك!
تملكه وما ملك!

Buyur Allah'ım! Buyur!

Buyur! Senin ortağın³⁶ yoktur! Ancak bir ortağın vardır, o da Senin hükmündedir.

Sen ona ve onun sahip olduklarına hükmedersin!

Telbiye³⁷ ederek O'nu birliyorlardı, ilahlarını da yanına katıyorlardı, fakat sahipliğini yine O'nun eline veriyorlardı. Allah (şanı yücedir) Peygamber'ine (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) "Onlardan çoğu Allah'a, ancak O'na ortak

35 Bkz. *E. d. Isl.*, III, 1015 s.v. (G. Levi della Vida): Nizâr b. Me'ad, Kuzey Arabistan kavimlerinin en büyük kısmının ataları sayılırlar. Soyaları: Nizâr b. Me'ad b. Adnân (Wüstenfeld, *Genaolog. Tabellen*, A.3). Nizâr ismi Arap şiirinde ancak son çağlarda ortaya çıkar (krş. W. Robertson Smith, *Kinship and Marriage in Early Arabia*, II, 5 vd., 283-89 ve I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, I, 78-92). Emevî çağından önce Nizâr'ın bir kabile ismi olarak kullanılışının yegâne izi, Cahiliye Çağı şairlerinden Bısr b. Ebû Hâzim'in bir beytinde (*Mufaddaliyât*, s. 667/15) ve Ka'b b. Zühayr'ın bir beytindedir (et-Taberî, I, 1106/10). Fakat Nizâr isminin kaplam ve anlamı daima belirsiz kalıyor. Emevîler çağının sonlarında Nizâr (aynı zamanda Nizâriye şeklinde), Yemâniye'nin karşıtı olarak kullanılıyor; bu çağdan itibaren Benû Nizâr, Kuzey Araplığının temsilcileridir.

36 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 408 s.v. Şirk (W. Björkman). Müşrik, Allah'ın birliğini inkâr edendir; krş. Sure 112 (Tevhid/İhlâs sure-i); 4/116; 6/94; 28/62 vd.; 31/13; 39/4, 38. Goldziher'e (s. 41, 107) göre bütün İslam ilahiyatı, Allah'ın birliği etrafındaki münakaşalardan ibarettir. Şirkten, herhangi başka bir varlığı Allah'a ortak yapmaktan korkulduğu kadar hiçbir şeyden korkulmaz.

37 Bu da *ihlâl* gibi *lebbeyk* nidasını çıkarmaktır; *lebbâ*: "Bir çağrıya uymak demektir."

Krş. *E. d. Isl.*, IV, 693 s.v. (A. J. Wensinck): telbiye, *lebbâ*'nın masdarıdır. *Lebbeyke*'den yapılma bir fiildir. *Lebbeyke* "hizmetinde, emrinde" anlamındadır. Yerli gramerciler *lebbâ*'yı, tekrarlama bildiren ikili olarak tanımıyorlar. Krş. Caussin, s. 172.

koşarak inanırlar”³⁸ buyuruyor. Yani onlar Beni, Bana ya-raştığı şekilde değil, yarattıklarımından birini Bana ortak koşarak birlerlerdi, buyuruluyor.

Akk³⁹ kabilesi telbiye sırasında oğullarından siyah olan ikisini önlerine katarlar, bunlar kervanın önünde yürür ve şöyle söylerlerdi:

Biz Akk kabilesinden iki kargayız!⁴⁰

Onları takiben Akk kabilesi de şöyle söylerdi:

Akk kabilesi sana teslimdir, Yemenli kullarıdır,
Bize izin ver, ikinci defa haccedelim!

Rebî’a⁴¹ kabilesi, haccettiklerinde, şartlarını yerine ge-tirip durulacak yerlerde durduktan sonra ilk *nefr*⁴² da-

38 Sure 12/106.

Wellhausen’ine (s. 217) göre, Allah kelimesine kitabelerde sık sık rastlarız. M 6 ve 7. yüzyıllarda O, bütün putların başını yemiştir. İşleri ciddileştiğin-de, büyük tehlike ve yokluk anlarında müşrikler daima Allah’a yönelirler-di, herhangi bir puta değil. Müşrikler için de Allah, uluhiyetin asıl sahibiy-di. Muhammed’e (a.s.) gereken, sadece onların, putları Allah’ın uluhiyetine ortak etmeleriyle savaşıyordu.

39 Krş. E. d. Isl., I, 253 s.v. (Reckendorf).

‘Akk “yüksek sıcaklık”, “çok sıcak” demektir. Önceleri bir bölgenin adyken sonra orada yerleşenlerin adı olmuştur. Akkîlerin Akka veya Akko’yu kur-duklarından nadiren söz edilir. Soy kütükleri için bkz. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, A. Akk kabilesi (daima Güney Arabistanlı olarak görünüyorlar, ülkeleri Yemen’in Tihâme’sidir (çukur bölge, sahil boyu). Oradan kuzeye Cidde bölgesine kadar çıkmışlardır. Krş. yine Wüstenfeld, s. 55; Blau, s. 564; Caussin, I, 186.

40 PK, s. 7, not 1’e göre “Arap kargaları” (*ağribetü’l-‘arab*), aralarındaki zenci-lerdir. Hepsi siyah renklerini annelerinden alırlar. Cahiliye Çağında ve İsl-am’da en ünlü olanları, ‘Antere, Ebû Umeyr, Suleyk, Hufâf, Hişâm b. Ukbe, Abdullah b. Hazim, Umeyr b. Ebû Umeyr, Hemmâm, Münteşir b. Vehb, Ma-tar b. Avfe, Ta’abbata Şarrâ, eş-Şenferâ ve Hâciz’dirler (*Tâcü’l-‘Arûs*’tan). Krş. Caussin, II, 518.

41 Wüstenfeld’e (s. 378) göre kavimlerin ayrılışı sırasında Rebî’alar Necid Yaylası’nı, Hicaz’ı ve Tihâme boylarını aldılar. Zû Nuvâs çağında o bölgeleri bıraktılar ve sonra onlara nispetle “Rebî’a’nın Ülkesi” (Diyâr-ı Rebî’a) diye isimlendirilen Mezopotamya’ya geçtiler. Krş. Blau, s. 579.

42 *Nefr*, hacdan dönüştür. Bkz. Wellhausen, s. 80. *en-Nefrû’l-evvel* için bkz. Lane sub *nfr*. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

ğılırlar, *teşrîk*'in⁴³ sonuna kadar {Müslümanlar gibi} beklemezlerdi.

İsmail'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) dinini ilk değiştiren, putları diken, Sâ'ibe, Vesîle, Bahîra ve Hâmiye'yi⁴⁴ getiren kişi, Amr b. Rebî'a'dır ki o, Luhayy⁴⁵ b. Hârise b. Amr b. Âmir el-Ezdî'dir ve Huzâ'a'nın⁴⁶ babasıdır.

43 Bunlar Minâ'da geçirilen üç gündür.

Krş. *E. d. Isl.*, IV, 748 s.v. (R. Paret).

Eyyâmü't-teşrîk, Zilhicce'nin 11-13. günleridir.

Wellhausen'e (s. 80) karşılık R. Paret, bu günlerin isimlerini, artık yenip bitirilemeyecek olan kurban etlerinin saklanabilmesi için "parçalara kesilerek kurutulması" işinden aldıkları fikrinden şüphe ediyor. Krş. Lane, s. 1541.

Krş. Juynboll, s. 156 vd. ve bkz. Sure 2/194-200 ve Çıkış 23: 18.

44 Müslümanların ifadesine göre burada asıl, saf dinin değiştirilmesi ve sapık âdetlerin sokulması bahis konusudur. Krş. Sure 5/103: "Allah, bahîra, sâibe, vasîle ve hâmi'den hiçbirini hakkındaki bir şey koymamıştır; fakat kâfirler, Allah'a rağmen yalan düzerler." Burada, müşrik Arapların âdeti üzere, mukaddes şeylere ve ilahlara adanmış olup serbestçe otlaklarda gezen ve artık binilemez olan develere ait birtakım terimler buluyoruz. Deve, Arapların en önemli hayvanıdır; o, onların yük ve binit hayvanıdır, postu ise çadır bezlerini teşkil eder. Dışının eti ve sütü başlıca gıda maddeleridir; deve sürüleri en önemli servetleridir. Bu sebepten müşrik Araplar, sürülerini birinci derecede kıymetlendiren deve yavrularını ve damızlık erkek develeri bir şükür ifadesi olarak ilahlara adarlardı. Burada müşrik hurafeleri rol oynadığından Muhammed (a.s.) bu deve adama işini yasak etti. Krş. Sure 6/139: "Dediler ki: Bunlar... yasak edilmiş develerdir...; öyle develer vardır ki onların sırtına binmek yasaktır." Bu develer, haram, tabu, dünyevi kullanıştan irak, ilahlara adanmıştı.

Arap dildeleri tarafından çeşitli şekillerde tefsir edilmiş olan bu terimlerin diğer anlamları hakkında krş. et-Taberî, *Tefsîr*, Mısır 1325, VII, 56 vd.; Buhârî, III, 106; İbn Hişâm, 57, 58; *Lisân*, "es-sâ'ibe", I, 460; "el-bahîre", V, 106; "el-vesîle", XIV, 225 ult., "el-hâmi", XVIII, 220; Lane sub vocibus *as-sâ'iba*, *al-bahîra*, *al-vasîla*, *al-hâmi*. Caussin, s. 225-226; Wellhausen, s. 112-113; Nyberg, s. 347.

Bu dinî terimler PK, s. 58/7'de tekrar ortaya çıkıyor.

45 Krş. tamamen efsaneyle karışık olan Amr b. Luhayy hakkında *E. d. Isl.*, I, 352 vd. s.v. (Seligsohn); bkz. İbn Hişâm, 51; Yâkût, IV, 652/17; Nyberg, s. 355 vd.; Wellhausen, s. 15; Wüstenfeld, s. 75; Caussin, I, 222.

46 Krş. *E. d. Isl.*, II, 1058 vd. s.v. (Krenkow).

Kökünü hemen bütün soybilimcilerin Amr b. Luhayy'a çıkardıkları Güney Arabistan kavmidir. Kureyşlilerden önce Mekke'yi idare ediyorlardı ve onun çağında Cürhüm kabilesini Mekke'den kovmuşlardı. Krş. Wüstenfeld, s. 136; Blau, s. 592.

Amr b. Luhayy'ın annesi, Amr b. el-Hâris'in⁴⁷ kızı Fuhayra idi. Mudad el-Cürhümî'nin⁴⁸ kızı Kam'a olduğu da söylenir.

el-Hâris, Kâbe'nin yöneticisiydi. Amr b. Luhayy büyü-yünce yönetim işinde onunla anlaşmazlığa düştü. İsmailoğulları ile birleşip Cühnüm⁴⁹ ile savaştı. Onları yendi, Kâbe'den uzaklaştırdı. Mekke'nin dışına sürerek Kutlu Evin bekçiliğini üzerine aldı.⁵⁰

Sonra ağır bir hastalığa tutuldu, kendisine denildi ki: “Suriye’de Belkâ⁵¹ denilen yerde sıcak bir pınar var, oraya [5] gidersen iyileşirsin.” Oraya gitti, yıkandı ve iyileşti. Oranın halkının putlara taptığını gördü. “Bunlar nedir?” diye sor-du. Dediler ki: “Biz bunların aracılığıyla yağmur ve düşma-na karşı yardım isteriz.” Bunun üzerine, bunlardan kendisi-ne de vermelerini istedi,⁵² verdiler. Onları Mekke’ye getirdi ve Kâbe’nin çevresine dikti.

Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed dedi ki:

{Babam} el-Kelbî'nin {bana} Ebû Sâlih'ten, onun da İbn Abbâs'tan naklettiğine göre İsâf ve Nâile⁵³ (Cürhüm kabi-

47 Caussin, I, 195 ve tabl. VIII app A.u.

48 Krş. *E. d. Isl.*, I, 1113 s.v. (Fr. Buhl).

Kaybolmuş eski bir Arap kavmidir. Yemen'den göç etmiş olmaları muhtemel olup bir zamanlar Mekke'de oturmuşlardı. Arap geleneğine göre Mekke hükümrânlığı ve Kâbe'nin idaresi, İsmail'le akrabalâşan Cürhümlülerin ellerindeydi; sonraları, Huzâ'alılar Mekke'ye ve Kâbe'nin idaresine hâkim oldular. Krş. Züheyr, *Mu'alleka* (Ed. Lyall, Calcutta 1894) beyit 17: “Kureyşlilerin ve Cürhümlülerin yaptığı ve onların temsil ettikleri eve ant içerim.” Krş. Caussin, I, 176, 194, 195, 218.

49 Zekî'nin nüshasında *Curhume*; Bağdâdî ve Âlûsî'de ise *Curhuman* diye geçiyor. Her iki okuyuş şekli de doğrudur.

50 Krş. Yâkût, IV, 652/16 vd.

51 Krş. *E. d. Isl.*, I, 647 s.v. (Fr. Buhl).

Doğu Filistin'in güney yarısına Arapların verdiği isimdir. Krş. el-Bekrî, *Geogr. Wörterbuch*, (Ed. Wüstenfeld), 160; Yâkût, *Geogr. Wörterbuch*, I, 728; Caussin, I, 225; II, 233.

52 Krş. II. Kırallar 5: 17.

53 Krş. Wellhausen, s. 77; *E. d. Isl.*, II, 563 s.v.; PK, 29/1 vd. Krş. Dozy, *Die Israeliten te Mekka*, s. 199; Caussin, II, 199.

lesinden İsfâ b. Ya'lâ denen bir erkek ve Zeyd'in kızı Nâile) vardı. İsfâ, Yemen'de Nâile'ye âşık olmuştu. Kabileleri hac için Mekke'ye geldiklerinde ikisi Kâbe'ye girdiler. İnsanların gaflette bulunduğu bir sırada evde yalnız kaldılar ve birleştiler,⁵⁴ hemen iki taş hâline geldiler.⁵⁵ Ertesi sabah onları öylece buldular, çıkardılar ve durmakta oldukları yere diktiler. Daha sonra Huzâ'a,⁵⁶ Kureyş⁵⁷ ve Araplardan Kâbe'ye hacca gelen herkes onlara taptı.⁵⁸

(İsmail oğullarından ve diğer topluluklardan, İsmail'in dinini terk ettikleri sırada, onları hatırladıklarına göre ilk adlandıranlar) ve bu putları ilk edinenler Huzeyl⁵⁹ b. Müdrike idi.

54 Hac ve umrede ihram sırasında cinsi münasebet yasaktır. Krş. *Eğânî*, XIV, 67; el-Ahtal, *Diwan*, s. 120; Wellhausen, s. 122; Smith, s. 481 vd. Juynboll, *Handbuch des islamischen Gesetzes*.

İhram hâli diğer Sami dinlerde de cinsi münasebeti yasak eder. Krş. I. Samuel 21: 5-6; 2. Samuel 11: 11.

55 Birçok taş ve kayaya Araplar, taşlaşmış insanlar olarak bakarlar. Bkz. Dozy, *Die Israeliten te Mekka*, s. 201.

56 Krehl'e (s. 27) göre Huzâ'a kavmi daha önce Sirius'a (Şî'râ) taparlardı; krş. İbn Hişâm, (Handschrift d. Leipziger Universitätsbibliothek, Manuscr., Refa. no. 308 fol. I, v.): *ye'nûne bi's-şî'râ en-necm ellezî kânet huzâ'atu ta'budûhu ve kâne evle men a'bede eş-şî'râ Ebû Kebşâ ve's-mûhu Caz' b. Gâlib el-Huzâ'i*; yani "eş-Şî'râ, Huzâ'a kavminin taptığı yıldızdır. Bu yıldız ilk tapan Ebû Kebşâ, yani Caz' b. Gâlib el-Huzâ'i'dir."

Krş. Sure 53/49: "Ve o Şî'râ yıldızının Rabbidir." Beyzâvî bu konuda: "eş-Şî'râ eş-şî'râ el-'abûr'dur. Bu yıldız, Peygamber'in bir selefi olan Ebû Kebşâ tarafından tapılmıştı." (II, 295) diyor.

57 Krş. *E. d. Isl.*, II, 1203 (H. Lammens).

Kureyşliler Araplara Peygamber'i (a.s.) bahşeden ünlü kavimdir. Onlar Kinâne'dendiler ve başlangıçta fakir bir çoban kavmiydiler. Mekkelilerin kervanlarına öncülük ederlerdi; yegâne amaçları Huzâ'a'yı Mekke'den kovmak ve Kâbe'nin sahibi olmaktı, Peygamber'in doğumundan 100 yıl kadar önce de bunu başarmışlardı. İslam öncesi Kureyş, ticaret ve para üzerinde borsa oyunları ile geçinirlerdi. Krş. Caussin, I, 229, 326; Blau, s. 591.

58 Arapça 'abede'nin eski şekli İbranice *avad*'dır; bkz. A. Fischer, *Chresth., Glossar*, s. 77. 'ibâde, Arapça ibadet; İbranice *avida* (Yehova) *eved*, İbranice "(Yahve'ye) tapan" ve Arapça 'abd, çoğ. 'ibâd birbirlerinin aynıdır. Krş. Nyberg, s. 365.

59 Krş. *E. d. Isl.*, II, 349 (J. Schleifer).

Huzeyl, bugün hâlâ Tâif çevresindeki sıradağlar olan Kora dağlarında yaşarlar; onlar, Mekke'nin dış mahallesi olan Mabede'de de otururlar ve hurma, tahıl ve hayvan ticaretiyle geçinirler. Krş. Wustenfeld, s. 333; Blau, s. 591.

Onlar Suvâ'ı⁶⁰ put edindiler. Put, Yenbu'⁶¹ bölgesinin Ruhât⁶² yöresinde bulunuyordu. Yenbu', Medine çevresindedir. Bekçisi Lihyân⁶³ oğullarıydı. Ben, Huzeyl'in şiirlerinden onunla ilgili bir şey işitmedim. Sadece Yemenli bir adamın şiirini işittim.

Kelb⁶⁴ kabilesi, Dûmet⁶⁵ el-Cendel'deki Vedd'i⁶⁶ put edindi. Mezhic⁶⁷ kabilesi ve Curaş⁶⁸ halkı Yâğûs'u⁶⁹ put edindiler.

60 Krş. Wellhausen, s. 18 vd.; PK, s. 57/2.

61 Bkz. Yâkût, II, 878/10.

62 Krş. E. d. Isl., IV, 1253 (A. Grohmann).

Yenbu', adını *nebe'a*, "kaynamak" fiilinden alır (*yenbu'*, çoğ. *yenâbî'* "su kaynağı, dere"), çok sayıda su kaynağı olduğundan ötürü. Bkz. Yâkût, IV, 1039. İsim, Medine'nin bir limanı ile ilgilidir ve ondan 6-7 saat kuzeydoğuda bulunan bir yerdir. Yenbu' esir ticaretinde hâlâ rol oynamaktadır; refahıyla meşhurdur; aynı şekilde hurmalıklarıyla da tanınmıştır.

63 Bkz. E. d. Isl., III, 28 (G. Levi della Vida).

Huzeyl'in bir koludur. Hicaz'ın kuzeyindeki kazılarda bulunan yüzlerce kitabe, İslam'dan yüzlerce yıl önceki bir Lihyân devletini ortaya çıkarıyor. Bu Lihyân kitabelerinin dili, klasik Arapçadan sadece birkaç özelliğiyle ayrılan Kuzey Arapçasıdır (Mesela, *ha-*, *el-* takısının karşılığıdır; *münfe'il* yerine *nif'al* kullanılır).

64 Bkz. E. d. Isl., II, 736 (H. Lammens).

Kelb b. Vebere, Kudâ'a'nın en güçlü gruplarından olan Suriye-Arap göçebe topluluğunun, Kelb kabilesinin atasıdır. Kelb'in İslam'dan önceki tarihi çok belirsiz ve kısmen efsanevidir. Öyle görülüyor ki diğer kabilelerle hiç münasebeti olmamış. Ağızları bazı özellikler gösterir. Hicret çağında Suriye'nin en önemli grubuydular; o çağda Hristiyan dinini tanıyorlardı. Yavaş yavaş Müslümanlığı kabul ettiler. Krş. Wüstenfeld, s. 265.

65 Krş. E. d. Isl., I, 1071 (J. Schleifer).

Dûmet veya Dûmetü'l-Cendel Kalesi, Suriye çölü sınırındadır, Tebük'ten pek uzak değildir. Dûmetü'l-Cendel, Cevfû's-Sirhân'da en önemli şehirdi ve ismini, İsmail oğullarından birinin ismine nispetle edinmiş olmalı. Bugün için bir önemi yoktur; krş. J. Euting, *Tagebuch einer Reise in Inner-Arabien*, I, 113-140; krş. Riehm, I, 330; Malaki 1: 3.

66 Krş. Wellhausen, s. 14 vd.; PK, s. 55/2. Bkz. İbn Hişâm, 52. *Vedd* ve *vudd*, "sevgi, dostluk, meyil" anlamındadır. Fakat bu konuda Nöldeke şöyle yazıyor. ZDMG, 41, 708: "Zannederim, *vedd* burada sevgi anlamında değildir. 'Seven, arkadaş' anlamındadır." Buna göre *Vedd*, *yâğûs*'a benzer bir anlam taşıyor: 'Yardım eden' ve biz burada, Wellhausen tarafından defalarca ispatlanan, put isimlerinin yakın anlamlı kelimelerle yer değiştirmesinin bir örneğini görüyoruz."

67 Krş. E. d. Isl., III, 88 (H. Braeu).

Yemen kavmidir. Vatanları, Yemen yolunda Tarc'da olsa gerektir. Krş. Blau, s. 561; Caussin, I, 113; II, 259.

68 Curâş, Kuzey Yemen'de en önemli şehirdi.

69 Krş. Wellhausen, s. 19 vd.; PK, s. 57/1. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Şair şöyle dedi:

Yaşa {mutlu ol} Vedd,⁷⁰ çünkü artık bize helal değildir,
Kadınlarla oynasın,⁷¹ din işi ciddiye aldı.

Bir başkası şöyle dedi:

Yâğûs⁷² bizimle birlikte karşı çıktı Murâd'a⁷³
Tan atmadan saldırdık onlara!

Yâğûsu, "yardım eden" demektir; *ğâsâ*, *yeğûsu* "yardım etmek"; *ğiyâs* "yardım" ve *ğavs Yâğûsu*, belki İbranice *yeuş*'tur; bkz. Tekvin 36: 18; burada Esav'ın karısı Ohalibama'nın oğulları arasında Prens Yeuş olarak geçmektedir. Krş. Gesenius-Buhl, sub *yeuş*. *Yâğûsu* için krş. Yâkût, IV, 1022/16 ve A. Fischer'in *ZDMG*'deki makalesi 58, 869 vd.

Smith, s. 226, Yâğûs'u "aslan-ilah" olarak tanımlıyor. Belki de Yâğûs Mezhep kabilesinin totem hayvanıydı. Krş. Nöldeke, (*ZDMG*, 40, 161, 168) bu görüşü kabul etmiyor. Smith, *Journal of Phil.*, IX, 99, misal olarak *nehuştan*'ı "tunc yılan", Davud'un evinin totemi sayıyor (II. Kırallar 18: 4; Sayılar 21: 89).

70 Sevgili.

71 Wellhausen'e (s. 220) göre, hac şehirlerinde ibadete rağbet en büyük çekiciliğini, bu sıralara rastlayan pazarlardan ve panayırlardan alıyordu. Bu günlerin çok neşeli havası olurdu. Şaka, oyun, şarap, kadın ve şarkı ile eğlenilirdi; Yahudiler ve Hristiyanlar da bu gibi eğlencelerden habersiz değildiler.

Bu türlü eğlenceler önceleri Vedd'in yanında da âdetti. İslam'ın burada nasıl kesin ve kati davrandığını, bu, Vedd'e veda şarkısından anlıyoruz.

72 Yani putun resmi. Krş. notlarımızdan 112, 131, 311. Krş. *Eğânî*, XIX, 79-80, orada el-Lât, evi kubbe'siyle birlikte savaş yerine taşınmıştır. İbn Hişâm'a (s. 55/17) göre, Menât da savaşa birlikte götürülmüş görünüyor: "Kavimler kaçmak için Menât'a arkalarını dönmeyeceklerine ant içtiler."

Krş. I. Samuel 4: 5: "Rabbin ahid sandığı ordugâha girdiği zaman Filistîler korktular: Tanrı ordugâha geldi. Vah bize! Bizi bu güçlü ilahların elinden kim kurtarır?" Krş. II. Samuel 11: 11; 15: 24 vd.; Yesu 3: 3 vd.; II. Samuel 5: 21: Davud'un Baal-Peratsim'de Filistinlilere zaferi üzerine. Filistîler, savaşta birlikte getirdikleri putlarını bırakıp kaçtılar.

Yâğûs'un bundan başka seferlerde de sık sık yerinden alınıp götürüldüğü anlaşıyor; krş. Wellhausen, s. 20 vd.

73 Krş. *E. d. Isl.*, III, 784 (G. Levi della Vida).

Murâd, güneyde bulunan Mezhep grubundan bir Arap kavmidir. Güney Arabistan kültürüne komşu olmalarına rağmen, tipik bir bedevi karakteri gösterirler. Ülkeleri, Nocrân'ın doğusunda, taşlık ve verimsizdir. (krş. *Kitâbü'l-Eğânî*, XVIII, 135). Halkı soygunculukta ün kazanmıştır. Krş. Wüstenfeld, s. 323, *Übersicht* 562. Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hayvân⁷⁴ kabilesi Ya'ûk'u⁷⁵ put edildi. O, San'â'ya⁷⁶ Mek- [6]
ke yönünde iki gecelik⁷⁷ uzaklıkta bulunan Hayvân isimli
bir köyde bulunuyordu. Hemdân'ın veya diğer Arapların
onunla isimlendiklerini⁷⁸ işitmedim; onların veya diğerle-
rinin onunla ilgili şiirlerine de rastlamadım. Zannediyorum
bunun sebebi, onların San'â'ya yakın bulunuşları, Himyer-
lilerle⁷⁹ karışmış olmaları ve Zû Nuvâs⁸⁰ Yahudiliği kabul

74 Krş. PK, s. 57/9.

Güney Arabistan, Yemen kavmidir, bkz. Yâkût, II, 512/7.

75 Krş. Wellhausen, s. 22 vd.; PK, s. 57/10; Yâkût, IV, 1022/17; Paul de Lagarde, *Übersicht über die im Aramaeischen, Arabischen und Hebraischen übliche Bildung der Nomina*, s. 133.

76 Krş. E. d. Isl., II, 260 (J. Schleifer).

Hemdân büyük bir Yemen kavmidir. Ülkeleri, Balad Hemdân, eski ve yüksek Arap kültürünün merkeziydi. San'â'nın kuzeyinde bulunuyordu ve (Yemen'in başkentiydi). Şimdi Balad Hemdân diye adlanan bölge, önceki geniş ülkenin sadece bir bölümüdür. San'â, Doğu Serât'tadır; çok eski bir şehirdir. Efsanenin bildirdiğine göre şehri Sam kurmuştur (Tekvin 10: 27). 530 yılında kralın temsilcisi Ebrehe, San'â'yı merkez yaptı. San'â, şair, tarihçi ve soybilimci el-Hemdânî'nin doğduğu ve öldüğü yerdir. Krş. E. d. Isl., IV, 153 (R. Strothmann); Blau, s. 563; Caussin, I, 75.

77 Arapça metin "gece yolcuğu" diyor; Araplar gece yolculuğuna göre hesaplarlardı. Çünkü geceleri yolculuk yapmayı tercih ederlerdi.

78 Krş. Yâkût, IV, 1022/11: *ya'nî mâ kâlû 'abd ye'ûka*, yani "Abd Ya'ûk demezlerdi."

Wellhausen'e (s. 1) göre, bizce yerli rivayetleriyle tanınan M 6. yüzyılda, Arap isimlerinin başında, arkasında ilah isimlerinin tamlayan olarak bulunduğu, köle, hediye, yardım gibi kelimeler bulunurdu. En çok kullanılan ön isim 'abd, dişisi *amet* idi. İbranicede, Fenikecede ve Arapçada olduğu gibi. Krş. A. Fischer, "Muhammed und Ahmad", *die Namen des arabischen Propheten* (Berichte d. Seachs. Akad. d. Wiss., phil-hist. K1. 1932, 3 Heft, s. 19).

79 Krş. E. d. Isl., II, 329 (J. H. Mordtmann).

Himyer, eski bir Yemen kavmidir. Muhammed (a.s.) elçisini Yemen'e gönderdiğinde artık bir Himyer devleti yoktu ve İslam hemen hiç mukavemetle karşılaşmadı. Ağızları Kuzey Arapçasından bazı özellikleriyle ayrılır. Krş. Caussin, I, 54.

80 Krş. E. d. Isl., II, 329 (J. H. Mordtmann).

Zû Nuvâs "*a la chevelure flottante*"= dalgalı saçlı demektir. Yemen kralıdır, yaklaşık olarak M 521-526 yıllarında hüküm sürmüştür. Zû Nuvâs, H. Arethas'ın kahramanca hareketleri nakledilen Hristiyan takibini, Negrân'dan yürütmüştü. 521'de Himyer prensleri Zû Nuvâs'ın kıskırtmasıyla Habeş istilasına karşı ayaklandılar. 526'da Zû Nuvâs savaşa girdi. Krş. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber z. Zt. der Sassaniden*, s. 173 vd., 185-187 ve Krş. Caussin, I, 121.

ettiğinde, onların da onunla birlikte Yahudiliği benimsemeleridir.

Himyerliler Nesr'i⁸¹ put edindiler.

Onlar ona, Belha⁸² isimli bir bölgede tapıyorlardı. Himyerlilerden onunla isimlenmiş birisini⁸³ duymadım, onların veya diğer Araplardan birinin şiirinde de onun anıldığına⁸⁴ rastlamadım. Bunun sebebi herhâlde, Himyerlilerin Tübbâ⁸⁵ döneminde putlara tapmaktan vazgeçip Yahudiliğe girmiş olmalarıdır.

81 Krş. Wellhausen, s. 23; bkz. PK, s. 57/12.

Nesr "kartal, akbaba" demektir. Suriye'de kartala tapma hakkında bkz. Dussaud: Notes de Mythol, Syr. (1903), s. 3.

Kartal-ilah, herhâlde Himyer'in totem hayvanıydı. Krş. ZDMG, XXIX, 600.

82 Belkâ, Sebe ülkesindedir. Bkz. Yâkût, I, 714/18.

83 Yâkût, IV, 871/1: *ya'nî kâlû: 'Abd Nesr*; yani "insanları Abd Nesr diye isimlendirirlerdi."

84 Fakat Nesr bir beyitte geçiyor. Yâkût, IV, 781/4'te onu Emevî şairlerinden el-Ahtal'a atfediyor. Taberî, I, 761/17 ise bir Cahiliye kahramanı olan Amr b. Abd el-Cinn'e atfediyor. Krş. *Dîwân des Ahtal*, s. 249 ve yan not, burada yayıncı Anton Sâlihânî beyitlerini el-Ahtal'dan başkasına ait olduğu görüşündedir, belki de Amr b. Abd el-Cinn'e aittir. Beyitler şöyledir:

Evet, ant olsun her yana akan kanlara!

Uzzâ tepesine veya Nesr'e

İntikam sebebiyle dökülen kanlara!

Ve ant olsun övgülere!

Rahiplerin her kilisede papazların papazına,

Mesih'e, Meryem'in oğluna sundukları övgülere!

Âmir bizden savaş günlerinde

La'la Dağı'nda sınamak için

Bir kılıç aldı

Elinde salladığı zaman bunu o,

Kemikleri bile keser!

Bkz. Fischer-Braeunlich, *Schawahid-Indices, unter den betr. Reimen*.

85 Tübbâ' hakkında krş. E. d. Isl., II, 330 sub Himyar (J. H. Mordtmann). Arap tarihinde Himyer kralları böyle isimlenirlerdi. Fakat yazıtlardan öğrenildiğine göre, Sebe ve Himyer kralları Mâlik unvanını kullanıyorlardı. Tübbâ' ismi de Hemdân kabilesinden seçkin Bata' soyunun isminden gelse gerektir.

Krş. İbn Hişâm, 13; M. Hartmann, *Der islam. Orient*, Bd. II: Die arabische Frage, s. 473. Ücretsiz PDF Kütüphane Arşivi, 64, 92, 95. antey.org

Himyerlilerin San'â'da Rî'âm⁸⁶ isimli bir tapınakları⁸⁷ daha vardı. Ona saygı gösterirler, yanında kurbanlar keserlerdi. İçinden sesler⁸⁸ işitildiği söylenir. Tübbâ', Irak seferinden dönerken Medine'den beri kendisine arkadaşlık eden iki haham da birlikte geldi. Kendisinden Rî'âm'ı yıkmasını istediler. Tübbâ': "İstedığınızı yapın." dedi. Onlar da tapınağı yıktılar. Tübbâ' ile birlikte Yemen halkı, Yahudi dine girdi. Bunun için ne Rî'âm'a ne de Nesr'e herhangi bir şiirde veya isimde rastlamadım.

86 Wellhausen, s. 68.

Zekî Paşa burada *riyâm* yazıyor, fakat *PK*, s. 12/2 ve 3; 13/1'de ve başka yerlerde hep *ri'âm* yazıyor.

Bkz. İbn Hişâm, 17 vd.: "Himyerlilerin puta tapma zamanları için Rî'âm isimli bir tapınakları vardı; onu çok sayarlar, yanında kurbanlar keserler ve fallarına baktırırlardı. Bu yüzden iki haham Tübbâ' için şöyle söylüyorlardı: O sadece halkı yollarından saptıran kötü bir ruhtur, bunun için onu bize bırak. Tübbâ' onlara izin verince onlar da Yemenlilerin inancına göre, mabetten dışarı siyah bir köpeği salıverdiler ve onu öldürdüler. Sonra mabeti yıktılar ve bana anlatıldığına göre, harabelerinde hâlâ oraya dökülen kanların izleri vardır."

Krş. Blau, s. 563.

87 Sami, tapınağı, *beyt* (ev) diye isimlendirir. O, ilahı eviyle tanır; krş. *PK*, s. 44/12 (Necrân'daki kâbe) ve s. 45/5 (Sindâd'daki kâbe).

"İlah, ibadet yeriyle ayrılmaz şekilde bağlıdır. Bilhassa Samiler, ilahı eviyle ayrılmaz bir bütün olarak düşünürler." Wellhausen, s. 9. Krş. O. Eissfeld, "Der Gott Bethel", *ARW*, 1930, s. 1-30 ve R. Kittel, "Der Gott Bet'el", *JBL*, 44, 1925, s. 123-153.

88 Krş. *PK*, s. 12, not 1'e göre el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*'ında (IV, 61): "Bazı rivayetlerde İslâm'dan önceki çağda kutlu taşların içinden boğuk seslerin işitildiği geçer.. Hiç şüphem yok ki mabet bekçileri, kazanç için, her çeşit hile ve beceriye başvuruyorlardı. Bedevi Araplar ve onların benzerleri böyle esrarlı çağrılara inanmaktan geri durmuyorlar, bilakis inanmayanlara şaşıyorlardı. Buraya el-A'sa b... b. Bâsil b. Zurra'î Esedî'nin esrarlı bir çağrıyı işittiği haberi de dâhildir:

Benî Fihri'nin hayırsever bereketli yağmuru öldü!

Yüce, ünlü ve güçlü cömert kişi

Ona dedim ki:

"Ey sen, hayırsever ve cömert kişinin ölümünü bildiren,

Ölümünü bize bildirdiğin Benî Fihri bu kişi kimdir?"

O zaman şunları söyledi:

"Cömert, asil ve yüksek rütbeli İbn Cüd'ân b. Amr'ın ölümünü bildiriyorum."

Araplar, şiirlerinden sadece İslam'dan kısa bir süre öncesine ait olanlarını koruyabildiler.

Hişâm Ebû'l-Münzir dedi ki: "Ben sırf Ri'âm üzerine şiir işitmedim, fakat diğerleri hakkında işittim."

Bunlar Nûh kavminin taptığı beş puttur. Allah (şanı yücedir) Peygamber'ine (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) indirdiği kitabında {Kur'an} onları andı: "[Nûh dedi ki: 'Ya Rabbi! Onlar bana isyan ettiler, mallarının ve evlatlarının kendilerine büyük ziyandan başka bir şey getirmediği kişilere uydular, büyük bir hile düzdüler ve dediler ki: 'Putlarınızı sakın bırakmayın, Vedd'i, Suvâ'yı, Yâğûs'u ve Ya'ûk'u ve Nesr'i terk etmeyin. Onlar çok sapıttılar, zalimlerin sapıklıklarından başka bir şeyini arttırma]."⁸⁹

[7] Amr b. Luhayy putçuluğu yayınca Araplar da putlara tapıldılar ve onları ilah edindiler.

Onların en eskisi Menât⁹⁰ idi. Araplar "Abd Menât"⁹¹ ve "Zeyd Menât" diye isimler koyarlardı.

Menât, Mekke ile Medine arasında, el-Müşellel⁹² yöresinde, Kudeyd⁹³ denilen yerde, sahilde dikiliydi.⁹⁴

89 Sure 71/20-24.

90 Bkz. Wellhausen, s. 25-29; *E. d. Isl.*, III, 251 sub Manât (Fr. Buhl).

Okurken üzerinde durulduğu zaman *menâh* olarak okunur. Arapların kader ilahı (bilhassa ölüm kaderinin).

Krş. Sure 53/19 vd.; İşaya 65: 11. Krş. W. Caskal, *Das Schicksal in der alt-arabischen Poesie (Morgenlaendische Texte und Forschungen, Hrsg. v. A. Fischer, 1/5)*.

Krş. İbn Hişâm, 303: "Medine'de ileri gelenlerden ve muhteremlerden biri olan Amr'ın evinde ağaçtan Menât isimli bir put vardı, diğer kibar kişilerde âdet olduğu üzere ona tapıyordu."

Krş. Lammens, s. 69. O, İbn Hişâm'ın görüşünü kabul etmiyor.

91 Bu yolla kendilerini bu putun tapıcısı olarak tanıtıyorlar.

92 Bkz. Yâkût, IV, 42/11.

93 Medine ile Mekke arasındaki hacılar yolunun bir konaklama yeri olan Veddân köyünden pek uzak olmayan bir dağdır. Krş. *E. d. Isl.*, III, 251 s.v. Manât.

94 el-Ezrakî'ye [(Ed. Wüstenfeld), *Chroniken der Stadt Mekka*, I, 76, 82, 154] göre Menât, Şayes çölünde dikili bir ağaçtı. - <https://rantey.org>

Arapların hepsi onu sayarlardı (çevresinde kurbanlar keserlerdi).⁹⁵ Evs kabilesi, Hazrec⁹⁶ kabilesi, Mekke'de, Medine'de ve komşu bölgelerde oturan herkes ona saygı gösterir, kurbanlar ve hediyeler⁹⁷ sunardı.

Me'ad oğulları, İsmail'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) dininin kalıntılarına bağlı idiler. Rebî'a ve Mudar⁹⁸ da onun dininin kalıntılarına bağlıydılar.

95 Arapça *zebeha*, İbranicedeki *zavah*'tır.

Arap kurbanında (hayvanın boynu harbe ile kesilir); kutlu taş, hayvanın kanıyla bulanır ve böylelikle ilaha sunulmuş olur veya hayvanın kanı kutlu taşların arasında bir çukur olan ğabğab'a akıtılır. Kurbanın eti genel olarak puta düşmez, kurbanı katılanlar arasında paylaştırılır. Böylece sofraya ilahla birlikte hazırlanmış olur (krş. Wellhausen, s. 118).

Çıkış 24: 6-8'de öküzlerin kanlarının bir kısmı mabede serpiliyor, diğer kısmı da halkın üzerine. Burada da ilah ile halk arasında bir *Communio sacramentalis* hazırlanmış oluyor (bkz. Levililer 1: 5). Bu, eski ibadetin bir kalıntısı olarak kutlu taş, kana bulanıyor.

Bunun bir benzeri de I. Samuel 14: 32-35'de, boğazlanmış hayvanın kanının mabet taşının üzerine dökülmesi şeklinde geçer.

Krş. Leviler 18: 20: Mabedin ve putun kurban kanıyla sulanmasıyla ev sulha kavuşuyor; mabet İsrail oğullarının günahlarından temizleniyor, kurtuluyor.

96 Krş. *E. d. Isl.*, I, 544 (Reckendorf).

Evs, bir Medine kavmidir. İsim kısaltılmıştır; tamlayan (herhâlde Menât) eksiktir. Evsler çok defa seçkin kardeş kavimleri olan Hazrec adıyla temsil edilmiş olmalı. Evsler Güney Arabistanlılardır; Hazrec ile birlikte Medine'nin Yahudi kavimleri arasında otururlardı; şehir onların elindeydi, fakat zaman zaman hükümranlılığı onların elinden koparabiliyorlardı. Krş. *E. d. Isl.*, II, 1007 (F. Krenkow).

Hazrec, kardeş kavim Evs ile Medine bölgesinde beraber oturuyorlardı. İslam'ın yayılışı sırasında her iki kavim Ensar diye adlanırlar, yayılıştaki önemli rol oynamışlardır. Peygamber'in çağdaşları ve sadıkları olan şairlerden Hassân b. Sâbit, Ka'b b. Mâlik ve Abdullah b. Revâha, Hazrec kavmindendirler. Krş. Caussin, I, 215; II, 202-203, 212.

97 Krş. Çıkış 23: 15: "Benim önümde boş ellerle görünmeyin." İlahın önüne hediyelerle çıkılır, "onun yüzünü yumuşatmak" için, *hila panay*, "onun yüzünü ağartmak için."

Krş. I. Samuel 13: 12; I. Kırallar 13: 6; Mezmurlar 119: 58; Malaki 1: 8.

98 Krş. *E. d. Isl.*, III, 62 sub Ma'add (H. H. Braeu) ve sub Nizâr b. Ma'add (III, 1015). Me'ad, Kuzey Arabistan kavimlerinin (Mudar, Rebî'a) müşterek adıdır. Yemen kavimlerinin karşıtı olarak kullanılır. Gelenek, İslam'dan önceki çağda Me'ad ile Yemen arasındaki savaşlardan haber veriyor (krş. Yâkût, II, 434). Rebî'a, Medar, Enmâs, Nizâr b. Ma'ad, dört oğlu sayılırlar.

Hiçbir kabile Menât'a Evs ve Hazrec kadar saygı göstermedi.

Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed dedi ki:

Kureys'ten⁹⁹ birisi bize, Ebû Ubeyde b. Abdullah b. Ebû Ubeyde b. Ammâr b. Yâsir'den (Evs ve Hazrec'i en iyi tanıyan kişiydi) naklen anlattı: Evs ve Hazrec kabileleriyle Yesrib¹⁰⁰ ve diğer bölge Araplarından onların dinine uyanlar haccederler, vakfelerde herkesle birlikte dururlar, fakat başlarını tıraş¹⁰¹ etmezlerdi. Tavafı bitirdikten sonra Menât'a gelirler, başlarını bu putun yanında tıraş ederler ve orada dururlardı. Bu son hareket olmaksızın haclarını tamam saymazlardı. Evs ve Hazrec'in {Menât'a olan} aşırı saygısı için Abduluzzâ b. Vedî'a el-Müzenî veya başka bir Arap şöyle der:

Burada dosdoğru, gerçek bir yemin ediyorum

Hazrec kabilesinin kurban yerinde,¹⁰² Menât'ın yanında.

Cahiliye Çağında Arapların hepsi, Evs ve Hazrec'e topluca Hazrec derlerdi. Bu yüzden "Hazrec kabilesinin kurban yeri" diyor.

99 Krş. Blau, s. 591.

100 Krş. *E. d. Isl.*, III, 88 sub al-Madîna (Fr. Buhl).

Yesrib, Peygamber'in şehri Medine'nin asıl Arapça ismidir. Bu eski Yesrib ismi, Kur'an'da yalnız bir defa geçer (Sure 33/13). *el-Medîne, Medînta*, Aramcadan gelir. O dilde "mahkeme yeri" demekken, daha sonra büyük şehir anlamını kazanmıştır; bu bir deyimdir "şehir". Krş. A. Fischer, *Zeitschrift Islamica*, I, 552.

101 Krş. *PK*, s. 48/4.

Saç demetini atanlar bu hareketleriyle ihramdan çıkarlar. İhram sırasında Arap hacı yıkanamazdı, taranamazdı, tıraş olamaz ve saçını kesemezdi; o, saçını "pislik ve bit içinde" bırakmaya mecburdu (krş. Wellhausen, s. 122; Smith, s. 333; Juynboll, *Handbuch d. islam, Gesetzes*, s. 145).

Tevrat'taki Nasrânî adağıyla buradaki arasında paralellik vardır. Adak sahibi Nasrânî de adağı devamınca saçını kesemez (krş. Sayılar 6: 5; Hakimler 13: 5; 16: 17; I. Samuel 1: 11). İslam'dan önceki hacılar ve Muhammed (a.s.) de bu durumu daha dayanılabilir kılmak için (Buhârî, *Sahîh*, Kitâbü'l-Hacc, bâb 126) ihram sırasında herhâlde saçlarını yapıştırmış olmalıdırlar.

102 *Mehill* okunur, bkz. Sure 2/196, 22/33, 49/25. <http://www.ansantery.org>

Allah'ın (şanı yücedir) andığı¹⁰³ Menât budur: «Ve öteki üçüncü Menât.» O, Huzeyl'e ve Huzâ'a'ya aitti.

Kureyş ve diğer bütün Araplar da ona saygı gösterirlerdi.¹⁰⁴ Bu durum, Allah'ın Elçisi'nin (Allah'ın selamı onun [8] üzerine olsun) hicrî 8. yılda Medine'den hareketine kadar böylece sürdü. Bu yıl, Allah'ın (Mekke'nin) fethini bahsettiği yıldır. Medine'den çıkış dört veya beş gece olduğunda, Peygamber Ali'yi gönderdi. Ali onu yıktı ve orada bulunan şeyleri aldı. Bunları Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) huzuruna getirdi. Aldığı şeylerin arasında Gassân¹⁰⁵ kralı Hâris b. Ebû Şamir¹⁰⁶ el-Gassânî'nin hediyesi olan iki kılıç vardı: Birisinin ismi "mihzem", öbürününki "resûb" idi. Bunlar, Alkame'nin¹⁰⁷ şiirinde andığı, el-Hâris'in iki kılıcıdır:¹⁰⁸

Demirden üst üste iki göğüs zırhı giymişti,

Ve üzerinde iki kıymetli kılıç asılıydı: *Mihzem* ve *resûb*!"

Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) bu iki kılıcı da Ali'ye (Allah ondan razı olsun) verdi. Söylendiğine göre, Ali'nin kılıcı Zülfikâr bu ikisinden biriydi.

103 Sure 53/20.

104 *tu'azzimuhû, hû* şahıs zamiri, put ve ilah olan Menât'tır; sanemdir. *Hû* için bkz. A. Fischer, "Die Quantitaet des Vokals des arabischen Pronominalsuffixes hu (hi)", in *Oriental Studies Dedicated to Paul Haupt*, s. 374 vd.

105 Krş. *E. d. Isl.*, II, 150 sub Gassân (J. Schleifer).

Suriye'deki Yemen soyu arasında, Bizans Kayzerinin egemenliği altında bulunan prensler soyu (Hristiyanlar). Rivayete göre Gassânlılar, Güney Arabistan kavimlerinden Ezd'den gelmektedirler. İsimlerini, Suriye çölündeki Gassân Gölü'nün civarında uzunca süre oturmuş olmalarından almalılar. Krş. Nöldeke, *Die Gassânischen Fürsten aus dem Hause Gafna's*; Caussin, I, 204; II, 228; Blau, s. 569.

106 Krş. *PK*, s. 61/9.

107 Krş. *PK*, s. 62/1.

108 *Diwan des Alkame* (Ed. Al-Hariri), I, 27; (Ed. Soemmgen), 127.

Ali'nin bu kılıçları Fals¹⁰⁹ mabedinde bulduğu da söylenir¹¹⁰ Fals, Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Ali'yi gönderdiği ve Ali'nin de yıktığı, Tayy¹¹¹ kabilesinin putudur. Onlar daha sonra Lât'ı¹¹² put edindiler.

Lât, Tâif'te¹¹³ bulunuyordu. Menât'tan sonraki en önemli puttu. O dört köşe bir kaya parçasından¹¹⁴ iba-

109 Wellhausen, s. 51 vd.; PK, s. 59/3 vd.

Yâkût (III, 911/17) ismi *fulus* olarak yazıyor. *Kâmûs*'ta *fils* diye geçiyor. PK, s. 15, not 9 ve s. 59, not 1'e göre, Zekî yazmasının kenarında iki çıkma vardır. Birisine göre, el-Hâzîmî, ismi *fuls* olarak yazıyormuş; ikincisine göre İbn İshâk diyor ki: "*Fils*, Tayy kabilesine ve Tayy'in iki dağı arasında, Selmâ ile Ecâ arasında onlara komşu olanların putuydu" (krş. İbn Hişâm, 56). Vezir Ebû Kâsım diyor ki: "Soybilimciler arasında itimada layık olanlar onun 'Fels' olduğunda birleşiyorlar." İbn Düreyd'in *Cemhere* adlı eserinde (III, 38/b) şunlar var: "el-Fils, Cahiliye Çağında Tayy'e ait bir puttu." İbn Habîb şöyle söylüyor: "el-Fûls, Necidde Tayy kabilesince yapılmış bir putun ismidir" (krş. Krehl, s. 16).

110 Krş. PK, s. 61/8.

111 Krş. E. d. Isl., IV, 675 sub Taiy (H. H. Braeu).

Yemenli eski Arap kavmidir. Tayy kabilesinden olana Tâî deniyor. Ağızları bazı özellikler gösterir (krş. Wüstenfeld, s. 436).

112 Krş. Wellhausen, s. 33 vd.; s. 208. E. d. Isl., III, 20 s.v. (Fr. Buhl u. a.). el-Lât, Allah kelimesinin dışısidir. Krş. notlarımızdan 72, 131, 311. Taberî'ye (I, 1395/3) göre Ebû Süfyân, el-Lât ve el-Uzzâ'yı Uhud Savaşı'na birlikte götürmüştü. el-Lât'a pek çok şair yemin eder: Örneğin Ebû Sa'd (İbn Hişâm, 567/7), Mütelemmis (Ed. Vollers, s. 2/1). Evs b. Hacer (Ed. Geyer, s. 11/2) ve el-Ahtal (*Kitâbü'l-Eğânî*, VII, 173).

Smith, bu konuda şunları söylüyor: "Arapların 'Lât'ı, Nebatiler tarafından, tanrıların annesi olarak ibadet edilen bir tanrıydı. Bu Lât, Epiphanius'un "Bakire Anne" olarak tanımladığı ve Petra'da kendisine ibadet edilen bir tanrı olmalıdır. Herodot'tan bu tarafa Lât putuna bu bölgelerde, kendisinin yanında bir tanrıyla birlikte ibadet edilmiştir. Öyle görünüyor ki De Vogue'nin ve Epiphanius'un yazmaları Lât'ı yanında oğlu bulunan bir anne olarak tanımlamaktadır. Epiphanius; Bakire Anne'nin Elusa'da ibadet edilen bir tanrı olduğunu ima etmektedir. Ayrıca Jerome'nin S. Hilarion'da geçirdiği günlerde 'Venüs' adına dikilen bir tapınaktan bahsetmektedir.

113 Krş. E. d. Isl., IV, 672 (H. Lammens). Mekke'nin 75 mil güneydoğusunda, Serât dağlarında, 1650 m yükseklikte bir şehirdir. Burckhardt (*Voyages en Arabie*, übers. Eyriès) I, 110-113, Tâif'in, Lübnan'dan ayrıldıktan beri karşılaştığı şehirlerin en güzeli olduğunu yazıyor. Şehir, eskiden beri Mekke'nin varlıklı ailelerince sevilen yazlıklardandır. Tâif, Sakîf kabilesinin merkeziydi. Sakîf halkının kurnazlıkları ve hileleri darbimesel hâline gelmiştir. Hicret çağında Tâif, Hicaz'da seçkin bir şehirdi. Halkının seviyesi, bedevilerin ve yerleşik halkın ortalama seviyesini aşmış olmalı.

114 Bkz. Yâkût, IV, 337/5: "Denildiğine göre, el-Lât, beyaz, dört köşe bir kaya bloku idi." İbn Hişâm (III, 911/17) de el-Lât'ı köşeler ve kenarları ile süslüdür, diyor.

retti. Bir Yahudi onun yanında buğday dövmeyi¹¹⁵ âdet edinmişti.

Bekçileri,¹¹⁶ Sakîf¹¹⁷ kabilesinden Attâb b. Mâlik oğullarıydı. Onun üzerine bir bina¹¹⁸ yapmışlardı. Kureyş ve bütün Araplar ona saygı gösteriyorlardı.

Ona nispetle Araplar “Zeyd el-Lât”¹¹⁹ ve “Teym el-Lât”¹²⁰ diye isimler takıyorlardı. Lât, bugünkü Tâif Camii’nin sol minaresinin yerinde bulunuyordu. Bu, Allah’ın (şanı yücedir) Kur’an-ı Kerim’de andığı el-Lât’tır:¹²¹ «Lât ve Uzzâ hakkında ne dersiniz?»

Amr b. el-Cuayd ondan şöyle bahseder:

Tâif’de hâlâ duran el-Lât kayasını görmüş olan İngiliz seyyah James Hamilton kitabında şöyle anlatıyor: “Batı’ya fazla uzak olmayan bir mesafede zeminden yükselen beş kenarlı bir granit blok, Lât putu olarak gösterilmektedir. Uzunluğu yaklaşık 22 feet ve yükseklii yaklaşık 4,5 feet olarak ölçülmüştür.” Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, II, 517 vd.ında Tâif’in taptığı el-Uzzâ, el-Lât ve Hübel’i resimlerle gösteriyor.

Krş. Philby, *The Heart of Arabia*, I, 196.

115 *Latta, yeluttu* “ezmek, küçük parçalar hâlinde kırmak”, *fatta* “parçalara ayırmak, ufalamak” ve *sahaka* “dövmek, ezmek” ile eş anlamlıdır. Lane: *lat-ta’s-savîk*= “Bulguru biraz suyla veya erimiş tereyağıyla veya bayağı yağla ıslatmak ve karıştırmak”. el-Lât ismini, bulguru eritilmiş tereyağıyla karıştırarak ıslatmayı âdet edinmiş bir adamdan almıştır; adam el-Lât= “bulgur yapıcı” diye adlandırılmış, sonra da put onun sebebiyle aynı ismi almıştır. Krş. Yâkût, IV, 336, 21 vd. ve bkz. Lane sub *latta*.

116 Wellhausen, s. 29’daki *sâdin*’i papaz, din adamı diye çeviriyor; fakat “bekçi, bakıcı” diye çevirmek daha uygundur. Çünkü Arap putçuluğu bir papaz sınıfı tanımaz. Görevleri putu, beyti gözetmektir. Krş. Wellhausen, s. 130; krş. Çıkış 33; I. Samuel 3.

117 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 795 (H. Lammens). Sakîf, Kâsî isimli, Sakîfunvanlı bir atadan gelmektedirler; kasıtlı bir rivayet onu, Ebrehe’nin Habeş ordusunu Mekke yoluna süren Ebû Rîgal’le aynı şahıs olarak gösterir. Tâîfliler gibi bunlar da kurnaz ve hileci tanınırlardı. Sakîflilerin asıl oturdukları yer, Tâif şehri ve çevresiydi. Sakîfliler, Allah’ı er-Rabb diye isimlendirdikleri gibi, el-Lât’ı da *er-rabbe* “ilahe/tanrıça” diye isimlendirirlerdi (krş. Wellhausen, s. 218).

118 Lât mabedi Mekke’deki Kâbe gibi bir örtüyle örtülüydü.

PK, s. 16, not 3’e göre, el-Câhız *Kitâbü’l-Hayevân*’ında (s. 60) der ki: “Sakîflilerin, bekçisi olan bir tapınakları vardı; bununla Kureyş’i taklit ederlerdi.”

119 Bu, sahibini “Tanrı vergisi” olarak tanımlayan bir isimdir. Vehb el-Lât, Zeyd Menât ve İbranicede *natan* ile birleşik olan Yonatan, Mataniyah isimleriyle Yunanca Theodor, Isidor vs. isimleri gibi.

120 Yani kul (= *abd*), Lât’ın kulu.

121 Sure 53/19. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Eğer ben Ka's'a¹²² olan bağlılığımdan geçersem,
el-Lât'a taptıktan sonra onu terk eden kişiye benzerim.

el-Mütelemmis,¹²³ Amr b. el-Münzir hakkındaki taşla-
masında ondan¹²⁴ şöyle bahseder:

[9] Sen beni, taşlama korkusundan sürdün, fakat hayır,
el-Lât ve dikilmiş taşlar hakkı için {benden} kurtulamazsın!

Bu durum Sakîf kabilesinin Müslüman oluşuna kadar
sürdü. Allah'ın Elçisi (Allah'ın selamı onun üzerine olsun),
"Muğîre¹²⁵ b. Şu'be'yi gönderdi. O da onu yıktı ve ateşleyip
yaktı."¹²⁶

Bununla ilgili olarak, Şeddâd b. Ârîd el-Cüşemî, putun
yıkılışı ve yanışı sırasında, Sakîflileri ona dönmekten alı-
koymak ve ona düşman etmek için şöyle söylüyordu:

el-Lât'ı korumayınız, onu yok eden Allah'tır!
Kendini koruyamayana siz nasıl korursunuz?¹²⁷
İşte ateşte yandı, alev aldı;
Taşları uğruna savaşmadı bile, değersiz!¹²⁸
Allah'ın Elçisi ülkenize geldiğinde,
Döner gider ve ona¹²⁹ sizden hiç kimse yardım etmez.

122 Ka's ismine, yalnız eski şairlerde değil, kadın ismi olarak sık sık rastlanır.
Bkz. Guidis Index zum Kitâb al-Ağânî ve Index zu at-Tabarî, *Annalen*.

123 Krş. PK, s. 43/1. Krş. *Diwan des Mutalammis*, (Ed. Vollers), II, 1. Krş. *E. d. Isl.*,
IV, 717 s.v. Tarafa (Krenkow). Krş. Mütelemmis divanının Vollers baskısının
girişi: Brockelmann ve Rescher'in Mütelemmis, Tarafa ve diğer şairler hak-
kındaki edebiyat tarihleri. "Mütelemmis'in mektubu" atasözü hâline gelmiş-
tir. Krş. Wüstenfeld, s. 326; Freytag, *Arab. Prov.*, I, 721; Caussin, II, 348.

124 Buradaki (hû) zamiri de sanemle (put) ilgilidir.

125 Krş. İbn Hişâm, 918. Wüstenfeld, s. 304.

126 İlahe/Tanrıça taşa barınırdı (krş. Çıkış 20: 25-26). Burada da ilahın taşın
içinde oturduğu düşünülüyor ve bundan ötürü, onun önünde, insanların
çıplaklığının açılmaması için, taş yontularak merdiven yapılmayacaktır.
Bkz. G. Beer, *Steinverehrung bei den Israeliten*, s. 10.

127 Krş. Hakimler 6: 31: "Baal'ı savunmak size mi düştü?" dedi, "Siz mi onu
kurtaracaksınız? Onu savunan şafak sökmeden ölecek. Baal tanrıysa, bıra-
kın kendini savunsun. Yıkılan sunak onun!"

128 *Hadar*, basit mastardır ve "boşa gitmiş değersiz şey" demektir.

129 *Bihâ Yâkût*'ta (IV, 338/2) olduğu gibi, *lehâ* şeklinde olunmalı.

Evs b. Hacer¹³⁰ el-Lât'a yemin ederek dedi ki:

el-Lât'a, el-Uzzâ'ya ve ona hizmeti tanıyan herkese yemin ederim,

Ve Allah'a da yemin ederim ki Allah onların hepsinden yücedir! Sonra Uzzâ'yı¹³¹ put edindiler.

O, el-Lât'tan ve el-Menât'tan sonradır. Ben Arapların el-Uzzâ'dan önce bu ikisinin ismini verdiklerini işittim.

Temîm b. Murr'un, oğluna, "Zeyd Menât" b. Temîm b. Murr b. Udd b. Tâbiha ismini koyduğuna ve "Abd Menât"

130 Evs b. Hacer, XI, 2.

131 Krş. Wellhausen, s. 34 vd.; *E. d. Isl.*, IV, 1157 s.v. (Fr. Buhl).

el-Uzzâ, el-Azz'ın dışısidir (Allah'ın 99 güzel isimlerinden birisinin); *el-Kübrâ'nın el-Ekber'in* dışısı olduğu gibi; anlamı "en kudretli, en güçlü"dür. Krş. Yâkût, I, 296; III, 664/5; IV, 765 vd.; Hassân b. Sâbit (Ed. Hirschfeld, XCI, 3). et-Taberî, I, 1418; Ebû Süfyân (Uhud gününde Lât ve Uzzâ'yı birlikte getirmişti): "Uzzâ bizim için, sizin için değil!" diye bağırıyordu. Krş. İbn Hişâm, 582: "Yaşa Hübel!" Krş. notlarımızdan 72, 112, 311.

Bkz. Smith, s. 521: "Kur'an'da Allah'ın üç kızı olarak geçen Uzzâ, Lât ve Menât'ın, Güney Arabistan'da bulunan bir yazmada; bir adamın hasta olan kızı Amath-Ozzai (Nilsen, *Der Dreieinige Gott*, s. 318) adına sunduğu heykel olan "Leydi Ozzai"yi temsil ettiği iddia edilmektedir. İnsanların bunlara kurban edilmesi, zor ve bunaltıcı ibadetler; bu putlara yapılan ibadetlerin ayırt edici özellikleridir. Antakyalı Isaak onu bir yıldıza verilen isim olan "Beltis"le isimlendirmişti.

Wellhausen'in s. 41'de söyledikleri burada hatırlanmaya değer:

el-Uzzâ, Venüs yıldızı, Suriyelilerde de Göğün Kraliçesidir... Bunun için Arapların Uzzâ'ya tapışını, Isaak (von Antiochia, *Opera*, (Ed. Bickell), I, 244). Peygamber Yeremya'nın Yahudi kadınlarını azarladığı ibadetle benzeştiriyor (7: 18; 44: 17). "Yeremya'ya sor da ondan öğren, kadınlar Yeruşalem'i, Göğün Kraliçesi'ne kurban sunmaları yüzünden yıktılar. O zamandan beri İbraniler puta taparlar. Onlar da bu yüzden çok azarlandılar, esir edilmediler; fakat onlar böyle Gök Tanrıçası'na taptıklarından Allah onlara verdiği sözleri hükümsüz kıldı ve halkı Babil'e sürdü..." Wellhausen'e göre, Isaak için benzeştirme noktası, kadınların damlarda kurban sunuşlarıdır. Fakat Yeremya'nın andığı, çörek pişirme âdeti de Arapların Yıldızların İlahesine tapışında karşılığını buluyor. Çünkü hiç şüphe yok ki müşrik Arapken Uzzâ ilahesine tapmış olanlar, Hristiyan olduktan sonra onu Meryem ilahe şekline soktular ve Meryem'e çörek sunarak Uzzâ ibadetiyle Meryem'e ibadeti birleştirdiler. Dikkat çekici benzeyiş karşısında, eski İbranilerin de Göğün Kraliçesi adıyla Venüs yıldızına tapmış olup olmadıkları sorusu akla gelebilir.

ismine; el-Lât ismini de Sa'lebe b. Ukabe'nin oğluna, "Teym el-Lât" ismini verdiği ve "Teym el-Lât" b. Rufeyde b. Sevr, "Zeyd el-Lât" b. Rufeyde b. Sevr (b. Vebere b. Murr b. Udd b. Tâbiha), "Teym el-Lât" b. Nemir b. Kâsıt, "Abduluzzâ" b. Ka'b b. Sa'd b. Zeyd Menât b. Temîm isimlerine rastladım. Böylece el-Uzzâ ilk ikisinden sonra oluyor.

Abduluzzâ b. Ka'b, en eski Arap isimlerindendir.

el-Uzzâ'yı edinen kişi, Zâlim b. Es'ad idi.

O, Suriye Nahle'sinin¹³² kuzeyinde, el-Gumayr'ın karşısında, Mekke'den Irak'a çıkışta sağda, Hurâd isimli bir vadide bulunuyordu. Bu vadi, Zât Irk'ın el-Bustân'a doğru dokuz mil yukarısındadır. Zâlim b. Es'ad, onun üzerine bir ev¹³³ yaptırmıştı. İçinden ses¹³⁴ işitirlerdi.

132 Mekke'den uzak değildir; bkz. Coğrafya lügatleri ve siyer kitapları.

133 Krş. Wellhausen, s. 37 vd.

Yâkût, III, 664/2'de bildiriyor: "el-Uzzâ bir hurma (*semure*) ağacıydı. Gatafânlılar ona taparlardı ve üzerine bir ev yapmışlardı. 5. satırda da: "İbn Habîb dedi ki: el-Uzzâ, Nahle'de bulunan bir ağaçtı. Yanında da kutlu bir taş vardı." Herhâlde bu taş, üzerinde kurban kesmek ve ağacın kutluluğuna işaret olmak için konulmuştu. Eski İsrail de ilahları kutlu ağaçların içinde veya yanında aramışlardır (bkz. Hoşea 4: 12-13); ilahın buralarda oturduğunu düşünüyorlardı. Ağaçlardaki hışırta ilahın sesidir. Tepelerde ve yeşil gölgeli ağaçların altında da ibadet yerleri aranıyor (bkz. İşaya 1: 29; Hezekiel 6: 13; Hoşea 4: 13). Buralarda kurban sunuyorlar ve buhur yakıyorlar. Aynı şekilde meşe ağacının altında da tapınılır (Tekvin 12: 6; 35: 4; Tesniye 11: 30). Bu Şekem'in başlıca ibadet yeri idi (krş. Yeşu 24: 26): "Yeşu büyük bir taş aldı ve onu Rabbin mabedinin yanındaki büyük bir meşe ağacının altına dikti." Bu olay, Tekvin 35: 4'e göre, Yâkûb'un bütün yabancı putları altına gömdüğü ağacın altında olmuştur. Hakimler 9: 37'de Sihir Meşesi diye isimlendirilmiş olan da bu meşedir.

James Hamilton (*Sinai, the Hedjaz, and Soudan*, London 1857, s. 151), onun Tâîf'te "Suyula aşınarak yontulmuş, kuzey tarafından oyuğu bulunan elle hiçbir işlem görmemiş doğal bir kaya parçası" eski el-Uzzâ olarak gösterildiğini anlatıyor. Hamilton ise bu efsanenin gerçekliğinden şüphe ediyor (krş. notlarımızdan 114; krş. van d. Leeuw, s. 371).

134 Krş. PK, s. 12, not 1; İbn Hişâm, 832; Yâkût, IV, 465/8; Wellhausen, s. 65/6 vd.; s. 66 üst kısım ve s. 67 orta kısım; krş. G. H. Hölscher, *Die propheten*, s. 85.

Araplar ve Kureyş {çocuklarına} onun adıyla “Abduluz-zâ” diye ad koyarlardı.

O, Kureyş’in en büyük putuydu, onu ziyaret ederler, ona ^[10] hediyeler sunarlar, yanında kurbanlar¹³⁵ keserlerdi.

Allah’ın Elçisi’nin (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) bir gün ondan bahsettiğini işittik: “Ben kavmimin dinindeyken el-Uzzâ’ya boz bir koyun sundum.”¹³⁶

Kureyş kabilesi Kâbe’yi şöyle söyleyerek tavaf ederdi:

واللات والعزى
ومناة الثالثة الأخرى!
فإن الغرائق العلى
وإن شفاعتهن لترتجى!

Lât hakkı için, Uzzâ hakkı için!

Üçüncüleri Menât hakkı için!

Onlar yükseklerden uçan turnalardır,¹³⁷

Onların şefaatine ümit¹³⁸ bağlanabilir!

135 el-Uzzâ’ya esirlerin kurban olarak sunulduğu sabittir (Wellhausen, s. 42 vd.; Nöldeke, *Sasaniden*, s. 171). Isaak von Antiochia (5. yüzyıl), *Opera*; (Ed. Bickel), I, 220: “Oğlanlar ve kızlar Cahiliye Arapları tarafından Uzzâ’ya kurban edilirdi” (krş. Wellhausen, s. 40).

Krş. I. Samuel 15: 33: “Ve Samuel, Gilgal’de Rabbin önünde agag’ı parçalamıştı.” Eski İsrail de diğer pek çok toplumlar gibi insan kurban etmeyi tanıdı; insanı kurban olarak Yahve’ye de sunmuşlardır (Mika 6: 7); fakat bu Yahveciliğin daima reddettiği bir harekettir. İsraililerde insan kurban etme hakkında krş. Tekvin 22; Leviller 18: 21; Hakimler 11: 30 vd.; II. Kırallar 6: 3; 17: 17; 21: 6; 23: 10; Yeremya 7: 31; 19: 5; 32: 35; Hezenkiel 16: 20 vd. Krş. Otto Eissfeldt, “Molk als opferbegriff in Punischen und Hebraischen und das Ende des gottes Moloch”, *Beitrag zur Religionsgeschichte des Altertums*, (Heft 3), Halle (Saale) 1935.

136 Konuyla ilgili detaylı tahliller için bkz. Mehmet Azimli, *Siyeri Farklı Okumak*, Ankara 2015, 111.(ed.)

137 el-Garânik çeşitli kuşlar için kullanılır, daha çok turnalar için. Krş. Lane s.v. *ğurnaieq*. el-Lât, el-Uzzâ ve Menât putları Allah’ın yanında şefaathçi sayılıyorlar; bunun için yükseklerde uçan turnalara benzetilmişlerdir.

Krş. Wellhausen, s. 34; Nöldeke-Schwally, *Gesch. d. Korans*, s. 101 vd.

138 Sure 53/20. Müslüman rivayetlerine göre surenin ilk okunuşunda Peygamber, Kureyşliler onun peygamberliğini bu yolla tasdik etmek istediklerinden bu ikinci beyti andı. Fakat ertesi gün, her iki beyti de şeytanın vesvesesi olarak açıkladı ve onların yerine surenin 21 ve 23. ayetlerini koydu.

Derlerdi ki: Onlar Allah'ın kızlarıdır (hâşâ),¹³⁹ O'nun yanında şefaathçidirler. Allah, Elçi'sini gönderdiğinde ona şöyle vahyetti: «el-Lât, el-Uzzâ ve üçüncüleri Menât hakkında ne dersiniz? Oğullar sizin de kızlar O'nun mu? O zaman bu haksız bir üleştirme olur. Onlar sadece, sizin ve atalarınızın Allah'tan hiçbir salahiyetleri olmaksızın taktıkları isimlerdir.»¹⁴⁰

Kureyş ona, Hurâd Vadisi'nde, Sukâm¹⁴¹ isimli bir dağ yarığını mesken¹⁴² yapmıştı ve orası Kâbe'nin kutlu bölgesi gibi kutlu olmuştu. Ebû Cundûb el-Huzâlî el-Kirdî'nin, tutkun olduğu bir kadın hakkında söylediği sözlerde şöyle geçer (kadının Uzzâ'ya olan yeminini hatırlatır):

139 Yani kızları olmasından; kızları olmak Araplar için hiç de şeref değildi.

140 Sure 53/19-23.

141 Bkz. notlarımızdan 176.

142 *Himâ*, Sami dillerde ortak olan *hmy* "korumak, esirgemek" kökünden geliyor. Kutlu bölge, Temenos, "buss" veya "beyt" in daha eski ve asıl şeklidir. Göçebe, ilahına ancak son çağlarda bir "ev" yapmıştır. Wellhausen'e (s. 212) göre cinler de ilahlar da tapınaklarda otururlardı. Önceleri birinciler, sonra ikinciler. *Himâ* tekin değildir, yani genel olarak kutludur ve korkuyla çevrilidir, sonra ise belli bir ilaha ait ibadet yeri olmuştur. Ağaçlar, mağaralar, pınarlar cinlerin barınaklarıdır. Daha sonra da bizzat birer ilah olmuşlardır.

Himâ ilahlara ait bir bölgedir ve oradan insanların faydalanması yasaktır, ağaç kesilemez, av avlanamaz. *Himâ* tabudur.

Krş. Smith, s. 151: "Tanrı'yla doğal çağrışımı olan her mekân ve şey; şayet elektriği örnek verecek olursam, ilahî bir enerjiyle şarj edilmekte ve bu kutsal mekân ya da şeye saygısızca yaklaşan kişiye deşarj olacağı bir an için hazır beklemektedir."

Horeb de kutlu bölge idi. Aynı şekilde Hermon Sıradağları da; Hermon, *haram*'dan gelmektedir. Arapça *hareme*: "Geçilmez yapmak, istisna etmek, yasak etmek" demektir. *Karmel* de kutlu bölgeydi. Buralara sürülmüş sürüler dokunulmaz olur, kaçak da burada emin bir barınak bulurdu (krş. Smith, s. 155-156 ve not 1).

Arabistan'da *himâ* bölgedeki tabuya dikkati çekmek için taşlarla çevriliydi (krş. Smith, 155 ve krş. Çıkış 19: 12). Tekvin 31: 52'de de bir sınır taşı, bir sınır gözcüsü vardır; bekçinin taşlarda barındığı düşünülür (krş. I. Kırallar 7: 21). Burada mabedin eyvanına dikilen iki direkten birinin ismi "boaz"-dır. "Kuvvet bunda" demektir. Bu direkler ibadet yönünden çok manalıdır; onlar kuvvet yüklüdürler, Kerubîler gibi koruyucudurlar.

Bütün varlığıyla yemin etmişti,¹⁴³ büyük bir yemin;
 Sukâm tepelerini kutlulaştıran tepeye¹⁴⁴ ant içmişti:
 “Elbisemi çıkarmazsan çek git!
 Hayatımızın sonuna kadar seninle asla¹⁴⁵ konuşmayacağım!”
 Ümmü Huveyris’ten ayrılık ona¹⁴⁶ acı veriyor,
 Meramı, ne şekilde olursa olsun durumu¹⁴⁷ düzeltmek!

Dirhem b. Zeyd el-Evsî de ona yemin ediyor:

Uzzâ’nın kutlu¹⁴⁸ sahibine¹⁴⁹ ant olsun,
 Evinin önünde Sarif¹⁵⁰ bulunan ilaha¹⁵¹ ant olsun!

Uzzâ’nın kurban kesilen bir meydanı vardı, oraya gabgab¹⁵² denirdi.

143 Krş. Wellhausen, s. 186.

144 Krş. PK, s. 26/5.

145 *ubâdîka, lâ ubâdîka* yerindedir. Yeminlerde olumsuzluğunun düştüğü nadir değildir.

Bkz. Wright, *Arabic Grammar*, II, 305 vd.

146 Yani sevgiliye.

147 Yani münasebetleri kurmayı.

148 Sa’îd İslamiyet’te cennetliklerin adıdır, cehennemlikler şakîdirler. es-Sa’îde bir Cahiliye Çağı ilahının adıdır (bkz. Wellhausen, s. 65).

149 Lammens, s. 81, not 4, *rabb beytû’l-‘uzzâ* diye okumanın daha iyi olacağını umuyor. O, buradan Wellhausen gibi Allah’ı değil, Uzzâ’nın evinin bekçisini anlıyor.

150 Şerif bir yer ismidir, Mekke’den altı mil uzaklıktadır. Krş. Bekrî’nin *Coğrafya Lügatı*, s. 772 ve Yâkût, III, 77/23 vd. Krş. Caussin, III, 209.

151 Nöldeke (ZDMG, 41, 711)’de Hübel’i anlıyor. Bunun hakkında daha kati bir şey söylenemez.

152 Bkz. İbn Hişâm, 55; Taberî, I, 1075; Yâkût, III, 772/18 vd.

Wellhausen (s. 103) şöyle yazıyor: “Mekke’deki Kâbe’de gabgab, kuyu olarak isimlendirilir. Eğer bir restorasyon esnasında çıkarılan kutlu hediyelerin Zemzem kuyusunda bulunduğu doğru ise gerçek bir kuyu da aksine gabgab olarak kullanılmıştır. Yeraltı suyu ile bağlantı, Hierapolis’te de vardır. Orada tapınağın altında çok küçük ağızlı bir mağara vardı. Sisytos onun yanına bir mihrap kurmuştu. Çünkü Tufan onun içinde kaybolmuştu.” Kurban hayvanının kanı, gabgaba akıtılırdı. Bunun bir benzeri, artan kanın kurban yakılan mezbaha dökülmesidir (bkz. Leviller 4: 7). Belki bu da, yeraltı cinlerine (*ehlü’l-ard*) bir sunuştu.

Bkz. İbn Hişâm, 258. Krş. Tevrat’ın ov’u (İşaya 29: 4).

el-Huzâlî,¹⁵³ Esmâ isminde güzel bir kadınla evlenen birisini hicvederken ondan bahseder:

Esmâ, bir danacığın çenesiyle evlendirildi,
Benî Ganem'den¹⁵⁴ bir adamın kurban ettiği boz bir dananın!
Danayı Uzzâ'nın gabgabına sürdüğü sırada,
Gözünde bir leke fark etti ve dağıtmakta¹⁵⁵ acele etti!

Kurban etlerini, o sırada oraya gelenler ve orada bulunanlar arasında paylaşırlardı. Gabgab, Nüheykatu'l-Fezârî'nin Âmir b. et-Tufeyl'e¹⁵⁶ olan sözlerinde de geçer:

- [11] Ey Âmir¹⁵⁷ eğer mızraklarımız sana erişebilseydi,
Minâ'ya¹⁵⁸ ve Gabgab'a koşan develer hakkı için,
[Ya kendini bir kılıcın dürtüşünden kaçarak kurtarırdın,
Keskin¹⁵⁹ ve kana susamış {bir kılıcın} ya da şerefsiz¹⁶⁰ bir şekilde geberirdin]

153 Herhâlde Ebû Hirâş. Bkz. PK, s. 20, not 3 ve "Diwan des Ebû Abû Hirâş", (Ed. Hell), *Neue Hudailiten-Diwane*, Leipzig 1835) Nr. 39, 7 vd.

154 Zekî'nin yazmasının kenarında: Kinâne'den Ganm b. Ferrâs (veya Firâs) yazılıdır.

155 Wellhausen, s. 35: "Kurban etini her yana dağıtıyordu." Bu tercüme İbn Hişâm'a dayanıyor (s. 55/7); fe-vesse'a "bol bol dağıtıyordu". Yâkût, III, 773/6'da da fe-vazza'a "dağıtmakta acele ediyordu" diye yazıyor. Zemah-şerî, Fâ'îq sub qd'de nessafe "bölüyordu" diyor.

156 Bkz. Âmir hakkından bilhassa Ch. Lyall'in şairin divanına kendi baskısında yaptığı giriş. Krş. Wüstenfeld, s. 68; Caussin, II, 564-68; III, 297.

157 Yâkût: *yâ Âmu*. *Âmu* veya *Âmi*, *Âmiru*'nun kısaltılmış hitap şeklidir. Kısaltılmış hitapta her iki şekil de doğrudur. Bkz. Wright, *Grammar*, II, 88.

158 Minâ (Mekke'nin birkaç mil doğusundadır), Mekke haccında önemli rol oynar.

159 *fâtikin murrena* herhâlde imkânsızdır. Ben Lane, s. 565, sub *hassabe* ile birlikte *murhafîn harrâne* okuyorum.

160 *ğayra muhassab*: krş. Lane s. 565 sub *hassabe*: "onursuz, saygı duyulmayan, yastık verilmeyen" yani "şerefsiz olarak veya bir kefenle sarılmaksızın veya dümdüz, sağ kolunu yastık etmeksizin gömülmüş olmak". *ğayra muhassab*: Kelime anlamı; "onursuz, saygı duyulmayan, kefenlenmemiş kişi." Bu kelimeye çeşitli anlamlar verilebilir. Bunlardan biri; "gömülmemiş olmak"tır. Az ise, bu fiile verilen "taş mezar ve kefenle sarma" anlamlarını bilmediğini, kendisinin bu fiili "yastıkla desteklenmemek" olarak anlamlandırdığını ifade etmektedir.

İkinci beyit: *la-takîta* vs. "kendini böyle korurdun" kısmını Zekî Paşa *Lisân*'dan (*hsb* kökü) eklemiştir. Araplar ölüyü, kolunu başının altına yastık yaprak gömmeyi severlerdi.

Ondan Kays b. Munkız b. Ubeyd b. Zâtır b. Habeşîyye b. Selûl¹⁶¹ [el-Huzâ'î] de bahseder (Onu, Kinâne'den¹⁶² Hudâd oğullarından bir kadın doğurmuştur; bazıları kadının Hudâd Muharib'den sayarlar; o, Kays b. el-Hudâdiyye el-Huzâiyye'dir:

Biz ilk andı Allah'ın evine içtik,
Yoksa Gabgab'daki dikili taşlara içerdik.

Kureys kabilesi ona bilhassa saygı gösterirdi.

Zeyd¹⁶³ b. Amr b. Nüfeyl (Cahiliye devrinde kendi kendine ibadet eder, Uzzâ'ya ve diğer putlara tapmazdı), bu konuda şunları söylemiştir:

Lât'ı da Uzzâ'yı da, hepsini terk ettim,
Kuvvetli ve sabırlı olan böyle yapar,
Bundan böyle ne Uzzâ'ya ne onun iki kızına inanıyorum,
Ne de Ganem oğullarının iki putuna giderim,
Hübel'i¹⁶⁴ de ziyaret etmem,
Ki o, aklımın ermediği çağda bize ilahtı.

Uzzâ'nın bekçileri, Benî Süleym'den¹⁶⁵ Benî Şeybân b. Câbir b. Mürre [b. Abs b. Rifa'a b. el-Hâris b. Utbe b. Süleym

161 Bkz. İsim için PK, s. 21, not 3.

162 Krş. *E. d. Isl.*, II, 1094 s.v. (F. Krenkow).

İslam'ın başlangıcında Mekke'nin etrafında çadırlarda yaşayan büyük bir Arap kavmidir. Kureys ve Peygamber de bu kavimdendirler.

Krş. İbn Düreyd, *Kitâbü'l-İstikâk*, (Ed. Wüstenfeld), s. 105-108; Caussin, I, 193; Blau, s. 564; Wüstenfeld, s. 268.

163 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 1293 (V. Vacca).

Zeyd b. Amr, Mekkeli idi ve Kureys'tendi. Bir olan Allah'ın arayıcısı ve hanıftı. Arap putçuluğunu bırakmış, fakat ne Yahudiliğe, ne de Hristiyanlığa meyletmişti. Yeni doğmuş kızları diri diri gömme işine karşı gelmişti. Muhammed'in (a.s.) peygamber oluşundan az bir süre önce ölmüştü. Krş. Caussin, I, 309, 323-26; Wüstenfeld, s. 466.

164 PK, s. 27 vd.

165 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 560 s.v. (H. Lammens).

Kays b. Aylân grubundan kuvvetli bir kavim; kuzeyde Medine bölgesiyle, güneyde Mekke ile sınırlanıyordu. Süleym bölgesi altın ve gümüşce zengindi ve at yetiştiriciliğiyle ün kazanmışlardı.

Krş. Caussin, II, 409; Wüstenfeld, s. 427.

b. Mansûr] idi. Onlardan son bekçilik eden, Dübeyye [b. Haramî es-Sülemî] idi. Ebû Hırâş¹⁶⁶ el-Huzâlî, Dübeyye'den bahseder; kendisi ona gelmiş ve bir çift iyi sandalı ondan hediye olarak almıştı:

Sandallarım eskidiğinde bana sandal giydirdi,

–Dübeyye, o ne iyi dosttu!–

Genç bir öküzün derisinden yapılma,

Birbirine uygun güzel bir çift sandal.

Ey yolcuların serin durak yeri!

Eşyalarını soğuk ve nemli rüzgârın kamçılacağı yolcuların!

Dübeyye onların açlığını kâselerle karşılıyordu.

Yuvarlak¹⁶⁷ çöreklerle doldurulmuş, eriştilmiş yağla örtülmüş kâselerle!

Uzzâ'ya ibadet; Allah, Peygamber'ini gönderinceye, Peygamber de onu ve öbür putları yok edip tapılmalarını yasak edinceye kadar ve haklarında ayet¹⁶⁸ ininceye kadar devam etti.

Bu yasak Kureyş'e çok zor geldi. Ebû Uhayha¹⁶⁹ (Sa'îd b. el-Âs b. Ümeyye b. Abd Şems b. Abd Menâf), ölüm döşğine düşünce, Ebû Leheb¹⁷⁰ onu ziyarete gitti ve ağlar buldu. Dedi ki: "Niçin ağlıyorsun ey Ebû Uhayha? Öleceğin için mi ağlıyorsun? Fakat ondan kurtuluş yoktur." "Hayır" dedi, "korkuyorum ki artık benden sonra Uzzâ'ya tapılmayacaktır." Ebû Leheb dedi ki: "Vallahi sen yaşadığınca, ona senin sebebinle tapılmadı, senden sonra da senin ölümün

166 "Diwan", (Ed. Hell), *Neue Hudaliten-Diwane'nin içinde*, VII, 1 vd.

167 Krş. bu zor bölümü: PK, s. 23, not 3; Wellhausen, s. 36; Hell a. a. O. S. 31 ve Lane sub *furnıfyun*.

168 Sure 53/19 vd.

169 Ebû Uhayha Sa'îd b. el-Âs, Peygamber'in en sert muarızlarındandı; hicretin 1. veya 2. yılında Tâif'teki çiftliğinde ölmüştür. Krş. Wüstenfeld, s. 350.

170 Ebû Leheb, bilindiği üzere hakkında 111. surenin indiği, Peygamber'in meşhur amcası ve hasmıdır (krş. A. Fischer, *Der Wert der vorhandenen Koran-Übersetzungen und Sure 111*, Berichte d. Saechs. Akad. d. Wiss., Philhist. Kl., 89. Bd., 1937, 2. Heft) Onun asıl ismi Abduluzzâ b. Abdülmüttâlib idi. Krş. E. d. Isl., I, 103 s.v. (J. Barth); Wüstenfeld, s. 273; Caussin, III, 73.

sebebiyle ona tapılmaktan vazgeçilmez.” Ebû Uhayha, Ebû Leheb’in ona tapmaktaki kuvvetli heyecanından çok memnun oldu ve dedi ki: “Şimdi anladım ki benden sonra birisi bulunacak!”

Fetih¹⁷¹ yılında Peygamber (Allah’ın selamı onun üzerine olsun), Hâlid b. Velîd’i¹⁷² çağırdı ve dedi ki: Batn-ı Nahle’deki ağaca git ve onu kes! Gitti, kesti ve Dübeyye’yi de yakalayıp öldürdü. Dübeyye onun bekçisiydi.

Ebû Hirâş el-Huzâlî, Dübeyye için şöyle ağıt¹⁷³ yaktı:

Dübeyye’ye ne oldu, o günden beri görmedim onu,
İçenlerin arasında; çıktığını, tavaf ettiğini de görmedim?
Yaşasaydı,¹⁷⁴ sabahın erken saatinde {şarap} dolu bir
kâseyle çıkardı,
Hatîf¹⁷⁵ oğullarının yonttuğu içki kaplarından bir kâseyle.
Onun büyük bir kül yığını ve büyük bir tenceresi vardı,
Çorba kabı, kış mevsiminin suysızdıranyalağına¹⁷⁶ benzerdi
[Sukâm¹⁷⁷ ıssızlaştı, boşaldı; yalnız vahşi hayvanlar,
Ve Garaf çalılıklarında hışırdayan rüzgâr orada barınır,]”

171 Yani 630 yılında.

172 İslam’ın ilk çağlarının ünlü dâhi kumandanı. Krş. *E. d. Isl.*, II, 942 s.v. (K. Zettersteen). Peygamber’den, “Allah’ın kılıcı” şeref unvanını kazanmıştır. O. Müller (*Der Islam*, I, 257) onu şöyle anlatır:

“O, türlü yaratılmışlardandı ki kumandanlık dehası aynı zamanda bütün ruh hayatıydı; tıpkı Napolyon gibi savaştan başka bir şey tanımadı, tanımak istemedi.” Krş. Wüstenfeld, s. 126.

173 Bkz. Hell, “Diwan des Abu Hirâş”, XII, 1-4.

174 Bizim tercümemiz, Wellhausen s. 37’den ayrılıyor: “Yaşasaydı, erkenden, Benî’l-Hatîf’in yonttuğu tahta kâseler ve dolu bir testiyle onların yanına gelirdi. Onun büyük bir kül yığını ve büyük bir kazanı vardı. Kâsesi, kış mevsiminin geçirgen su yalağını andırırdı.”

175 Benî’l-Hatîf böyle kâseler ve kaplar yontarlardı. Bkz. “Diwan des Abu Hirâş” metin kısmı, dipnot 2.

176 *el-munhili’yi el-menhali* “yalak yeri” diye okumak gerek.

177 Zekî Paşa bu dördüncü beyti, Şeyh Muhammed Mahmûd eş-Şinkîti’nin “Huzeylilerin Şarkıları” isimli el yazmasından eklemiştir. Şeyh, kenarda şöyle açıklama yapar: “*Sukâm*, *ğurâb* ölçüsünde (dil bilgisi yönünden) bir vadidir, fetha ile de yazılabilir, yani *sekâm* olarak (*Kâmûs’a* göre).” Aynı şekilde bkz. Hell, 4. dipnot, metnin 68. sayfası.

(Ebû'l-Münzir dedi ki: *Yetîfu*, *et-tevâfân*'dan, *tâfe-yetîfu*'dan gelir; el-Hatîf, Benî Amr b. Esed'in bir koludur; *el-lekifu*, dibine su vurarak çatlamış, kırılmış su yalağıdır. *Kad lekife'l-havdu*= su yalağı çatladı, denir.)

(Ebû'l-Münzir dedi ki: Saîd b. el-Âs Ebû Uhayha, Mekke'de sarık sarmayı âdet edinmişti, o sarığı sarıp çıktı mı onun sarığından ve renginden başka kimsede bulunmazdı.)

el-Anezî, Ebû Ali¹⁷⁸ bize¹⁷⁹ anlattı ve dedi ki: Ali b. es-Sabâh bize anlattı ve dedi ki: Ebû'l-Münzir bize bildirdi ve dedi ki: Babam bana Ebû Sâlih'ten o da İbn Abbâs'tan naklen dedi ki:

el-Uzzâ, Batn-ı Nahle'deki üç hurma ağacında¹⁸⁰ barınan dişi bir şeytandı. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Mekke'yi fethettiğinde Hâlid b. Velîd'i göndererek dedi ki: "Batn-ı Nahle'ye git, orada üç *semure* (hurma ağacı) bulacaksın, birincisini kes!" Gitti ve kesti. Döndüğünde Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) sordu:

178 Burada, Batn-ı Nahle'de Uzzâ'nın kırılışı bölümünü açan küçük bir raviler zincirini buluyoruz. PK, s. 25/4-26/7. Aynı küçük raviler zinciri. PK, s. 47/5'ten itibaren daha küçük bölümleri açıyor. Büyük raviler zincirinden burada sadece son üyeleri buluyoruz. PK, s. 5.

179 Konuşan belli ki Ebûbekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Cevherî'dir. Büyük raviler zincirinde el-Anezî Ebû Ali'den önce gelir.

180 Krş. Smith, s. 133.

Araplar, Necrân'daki kutlu hurma ağacına taparlar (İbn Hişâm, 22) ve ona yıldan yıla olan bir bayramda süslü elbiseler asarlardı. Hudeybiye ağacı (Sure 48/18), bereket istenmek üzere hacılar tarafından ziyaret edilirdi. Sonra bu ağaç Halife Ömer tarafından kestirildi. Çünkü o, bu ağaca da ileride Lât ve Uzzâ'ya olduğu gibi tapılmasından korkuyordu (bkz. Yâkût, III, 261/2).

Krş. Yâkût, I, 393/5: "Zât Envât, büyük yeşil bir ağaçtı. Putperest Araplar her yıl ona gelirler, taparlar, kılıçlarını asarlar, kurbanlarını keserlerdi. O, Mekke'nin yakınında bulunuyordu. Yine anlatılır ki Araplar Kâbe'ye hac ettiklerinde hırkalarını bu ağaca asarlar, kutlu bölgeye hırkasız olarak girerlerdi. Böylece Kâbe'ye karşı saygılarını göstermiş olurlardı; bunun için bu hırkalar *envât* diye isimlendirilmiştir. Denir ki: *nâta eş-şey'a, yenâtuhû, nevtan*, 'alleka 'asmak' anlamındadır." Bkz. Wellhausen, s. 104.

“Bir şey gördün mü?” “Hayır” dedi. “İkincisini de kes!” buyurdu. Gitti ve kesti, sonra Peygamber’e (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) geldi. “Bir şey gördün mü?” diye sordular. “Hayır” dedi. “Üçüncüsünü de kes!” buyurdular. [13] Gitti, fakat ne görsün; önünde saçları karmakarışık, elleri ensesinde, dişlerini gıcırdatıp duran bir cadı, arkasında da Dübeyye (b. Haramî eş-Şebhânî) es-Sülemî, bekçisi. Hâlid’i görünce dedi ki:

Ey Uzzâ,¹⁸¹ bir saldırış saldır da, beni yalancı çıkarma!
Yürü Hâlid’in üstüne, eteklerini dola örtünü kaldır!
Çünkü bugün sen Hâlid’i öldürmezsen,
Utanç içinde devrileceksin, kendini koru!

Hâlid dedi ki:

[Ey Uzzâ]¹⁸² seni inkâr gerek, sana övgü değil!
Gördüm ki Allah seni alçaltmış!

Sonra ona vurdu, başını kopardı, o anda cadı, simsiyah kömür oldu. Sonra ağacı kesti ve bekçisi Dübeyye’yi de öldürdü. Peygamber’e (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) gelerek olanları anlattı. Buyurdular ki: “İşte Uzzâ! Artık Araplar için Uzzâ yok. Bugünden sonra ona tapılmayacak.”¹⁸³

181 PK, s. 26, not 1’e göre, bütün yazmalarda Uzzâ diye geçiyor; fakat burada Zekî yazmasının kenarında işaret olduğu gibi, *el-Uzzâ’u* olması gerek. Böylece ölçü de doğru oluyor.

182 PK, s. 26, not 2’ye göre (*ya Uzzu*), el-Bağdâdî ve el-Âlûsî’ye uyularak eklenmiştir, Zekî yazmasında ve Yâkût’ta bulunmamaktadır. Fakat ölçünün doğruluğu bakımından gereklidir.

183 PK, s. 26, not 3’e göre, Zekî yazmasının kenarında şunlar yazılı: “el-Makrizî, (henüz basılmamış olan) eseri *İmtâ’ü l-Esmâ*’da el-Vâkîdî’nin bir rivayetine dayanarak demiştir ki: “Hâlid b. Velîd el-Uzzâ’yı, hicrî 8. yılda, Ramazan ayının 25’inde kesti; bekçisi, Benî Süleym’den Eflah b. en-Nadr eş-Şeybânî idi. O, Peygamber’in emri uyarınca üçüncü defa onu yok etmek üzere geldiğinde, kılıcını sıyırdı. Fakat kendini, uçuşan saçlarıyla çıplak, siyah bir kadının önünde buldu. O sırada bakıcısı da bağırıp çağırmaya başlamıştı. Hâlid diyordu ki: ‘Omuzlarımda bir ürperme hissettim.’ Bekçi ciyak ciyak bağırıyordu.

Bunun üzerine Ebû Hırâş, Dübeyye için yukarıda geçen beyitleri söyledi.

Ebû'l-Münzir dedi ki: Kureyşliler ve Mekke'de oturan diğer Araplar hiçbir puta, Uzzâ'ya gösterdikleri kadar saygı göstermezlerdi. Sonra Lât, sonra Menât gelirdi.

Kureyşliler, diğerlerinden ayrı olarak, yalnız Uzzâ'ya ziyaretler yapar, ona hediyeler sunarlardı. Bunun sebebi zannediyorum, ona yakın bulunuşlarıydı.

Kureyş kabilesinin Uzzâ'yı seçtiği gibi, Sakîf kabilesi de Lât'ı seçmişti. Aynı şekilde Evs ve Hazrec de Menât'ı seçmişlerdi.

Fakat hepsi de ona (yani Uzzâ'ya) büyük saygı gösterirlerdi.

Amr b. Luhayy'ın getirdiği beş puta [Bunlar Allah Teâlâ'nın Kur'an-ı Kerim'inde andıklarıdır:¹⁸⁴ «Vedd'i,

Ey Uzzâ, saldır, ümidini kırma!

Ey Uzzâ örtünü at ve kendini koru!

Ey Uzzâ, eğer sen şimdi Hâlid denen herifi öldürmezsen,

Yakın bir felakete uğrayacaksın!

Şu hâlde başının çaresine bak!

O zaman Hâlid şöyle söyleyerek kılıcıyla ilerledi:

Sana hakaret yaraşır, övgü değil!

Görüyorum ki Allah sana alçaklık nasip etmiş.

Kılıcıyla bir vuruş vurdu ve onu iki parçaya ayırdı. Sonra Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) huzuruna döndü ve ona olanları anlattı. Buyurdular ki: "Evet, işte Uzzâ; ona artık bir daha tapılmayacak." Hâlid şöyle karşılık verdi: "Ey Allah'ın Elçisi, Allah'a hamd olsun, sayende bizi mahvolmaktan kurtardı." Ebû Uhayha ölüm döşeğindeyken, Ebû Leheb ziyaretine gitti, sordu: "Niçin böyle kederlisin?" cevap verdi: "Korkuyorum ki benim ölümümünden sonra Uzzâ yok olacak." Ebû Leheb dedi ki: "Üzülme, senin ölümünden sonra onu ben kollayacağım." O diyordu ki: "Eğer Uzzâ üstün gelirse, onu kolladığım için onun teveccühünü kazanırdım. Fakat Muhammed üstün gelirse -hiç ummuyorum- o da nihayet benim kardeşimin oğludur." Bunun üzerine Allah (şanı yücedir), 111. sureyi indirdi: "Ebû Leheb'in eli kurusun" Denir ki: Ebû Leheb bunu el-Lât için söylemiştir. (Uzzâ için değil)."

Suvâ'ı, Yâğûs'u, Ya'ûk'u ve Nesr'i bırakmayın!»] ise buna olduğu kadar veya buna yakın değer vermezlerdi. Sanıyorum ki bu, o putların onlara uzak bulunuşlarındandı.

[Kureyş gibi Ganî¹⁸⁵ ve Bâhile¹⁸⁶ de Uzzâ'ya taparlardı. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun), Hâlid b. Velîd'i gönderdi; o da ağaçları kesti, evi yıktı, putu kırdı].

Kureyş'in Kâbe'nin¹⁸⁷ içinde ve çevresinde de putları vardı. Onlarca bunların en büyüğü Hübel¹⁸⁸ idi.

Duyduğuma göre bu, kırmızı akikten, insan şeklinde bir [14] puttu, sağ kolu kırık. Kureyş onu bu şekilde almış, sonra ona altından bir kol yapmışlardı.

Onu ilk diken Huzeyme b. Mudrike b. el-Ya's b. Mudar idi. Bunun için ona Huzeyme'nin Hübel'i derlerdi.

O, Kâbe'nin içinde bulunuyordu ve önünde yedi¹⁸⁹ tane fal oku vardı. Birisinde *sarîh* {saf} yazılıydı, öbüründe *mul-sak* {saf değil, iğreti}. Bir doğumdan şüphelendiklerinde ona bir hediye sunarlar, sonra fal oklarını çekerlerdi. Eğer *sarîh* çıkarsa çocuğu kabul ederler, *mul-sak* çıkarsa kabul etmezlerdi. Ölüm üstüne bir ok, nikâh üstüne de bir ok vardı; diğer üçünün ne işe yaradığını öğrenemedim. Bir meselede

185 Krş. *E. d. Isl.*, II, 148 (J. Schleifer).

Kays b. Aylân'ın kolu olan Kuzey Arabistan kavmi. Gatafân'la kardeş Tayy'la komşudurlar. Ünlü Cahiliye Çağı şairi Tufeyl b. Avf (güzel at tasvirleri yazdığı için Tufeyl el-Hayl diye anılır) bu Ganî kabilesindendir.

186 Ganî ile kardeş bir kabile.

Krş. *E. d. Isl.*, I, 599 (J. Hell).

Kuzey Arabistan bedevi kavmi. Önceleri Yemâme'nin güneyinde otlaklar vardı. Sonra Basra bölgesinde; çok kötü şöhretleri vardı; Bâhilî (Bâhilal) ismi küfür ifade ederdi.

187 Krş. *E. d. Isl.*, II, 625 s.v. (A. J. Wensinck).

Binanın çevresinde hemen hemen 360 tane put dikilmiş olmalı. Kâbe'nin içindeki çukurun üzerine Amr b. Luhayy, Hübel putunu dikmiş olmalı. Krş. Wellhausen, s. 73 vd.; Caussin, I, 270.

188 Bkz. Wellhausen, s. 67, 75, 221. *E. d. Isl.*, II, 347 s.v.; İbn Hişâm, I, 50 vd.; Caussin, I, 215 vd.

189 Krş. *PK*, s. 35/6. Bkz. notlarımızdan 256.

anlaşmazlık olduğunda, bir yola veya ticarete niyetlendiklerinde, gelirler onun önünde fal okları çekerlerdi. Ne çıkarsa ona göre¹⁹⁰ hareket ederler, karar verirlerdi.

Abdülmuttâlib¹⁹¹ onun yanında, oğlu Abdullah [Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) babası] hakkınca fal oku çekmişti. Ebû Süfyân b. Harb'in,¹⁹² Uhud¹⁹³ günü muzaffer olduğunda, hitap ettiği put da budur:

Yücel Hübel!¹⁹⁴ (Yani dinin yücelsin!)

Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) de şöyle karşılamıştı:

Allah, hepsinden büyük, hepsinden yücedir!

Onların İsâf ve Nâile¹⁹⁵ isimli putları da vardı.

190 Fal oklarının konuşma dilindeki ismi: *Zelem* ve *kidh*: kutlu oklar, mabedin bakıcısının koruyuculuğundadır. Krş. Sure 3/44: «Onlar fal oklarını atarken sen yanlarında değildin». Wellhausen, s. 133'e göre, fal için 100 dirhem ödenirdi ve ilave olarak da bir deve kurban edilirdi.

191 Abdülmuttâlib, Peygamber'in dedesi, eğer on tane oğlu olursa birisini Kâbe'nin önünde Allah'a kurban edeceğine yemin etmişti. Sonra Peygamber'in dedesi 12 oğul ve 6 kız babası oldu. Oğulları gelişme çağına erdiklerinde onlara yeminini bildirdi. Onları kura çekmek üzere Kâbe'ye Hübel'in önüne götürdü. On tane uçsuz okun üzerine on oğlunun ismini yazdırdı. Sâhib el-Ezlâm, okları karıştıran ve çekimi yapan kişi, vazifesini tamamladı. O, Muhammed'in (a.s.) babası "Abdullah'a çıktı. Abdülmuttâlib onu, kurban yeri olan İsâf ve Nâile putlarının yanına götürdü. Bıçağını aldı ve onu öldürmek üzere elini kaldırdı. Kureyşliler onu bu işten vazgeçirmeye çalışıyorlardı. Krş. İbn Hişâm, I, 97 vd.; Caussin, I, 266-68.

192 Ebû Süfyân bilindiği gibi Emevîlerin atasıdır. Emevîler Uhud Dağı'nda Bedir'in intikamını almaya çalışırken onların kumandanıydı.

Krş. *E. d. Isl.*, I, 114 s.v. (Fr. Buhl).

Ebû Süfyân, Kureyş'ten Abd Menâf soyundandır; zengin bir tüccardı ve Muhammed'e (a.s.) düşmanlıkta birleşen Mekkeli asiller partisinin yöneticisiydi.

Krş. İbn Hişâm, I, 463 vd.; 543 vd.; 583, 666, 753, 807, 993. Krş. Caussin, I, 342; III, 30, 36 vd.; 224-27.

193 Mart 625.

194 Krş. İbn Hişâm, 582, 18; Wellhausen'in *Vâkıdî Tercümesi*, s. 137 vd. Krş. Yâkût, IV, 950/8; Caussin, III, 108.

195 Krş. *PK*, s. 9/2.

Bu ikisi taş olduklarında, onları, halka ibret olsun diye, Kâbe'nin yanına diktiler. Fakat üstünden uzun süre geçip de putlara tapılmaya başlanınca, onlarla birlikte bunlara da tapıldı. İki taştan birisi hemen Kâbe'nin yanında, öbürü Zemzem¹⁹⁶ Kuyusu'na yakın dikiliydi. Kureyş, Kâbe'nin yanında bulunanı öbürünün yanına taşıdı. Onların yanında kurban keser, hayvan boğazlardı.

Ebû Tâlib¹⁹⁷ (Kureyş, Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) sebebiyle Benî Hâşim'e¹⁹⁸ karşı antlaştığında, onlara ant içerek) o ikisi hakkında şöyle demişti:

Soyumu ve kabilemi Kâbe'nin yanında topladım,
Çizgili Yemen örtüsünden giysisini tuttum,

196 Wellhausen'e (s. 76, not 2) göre Zemzem, Mekke'nin biricik kuyusudur ve herhâlde tapınağın şehir oluşunun da sebebidir. Hâlid el-Kasrî, kâfirdi ve kendi verdiği isimle eski kötü böcekli suyu bir kanalla yok etmek istiyordu. Fakat bu kanal hemen yıkıldı. Zemzem, putperest Araplarca da kutluydu ve Smith'e (s. 167) göre Kuzey Samilerinin kutlu saydıkları kuyulara daima yaptıkları gibi, ilaha sundukları hediyeleri onun içine atıyor olmalıydılar.

Zemzem kuyusunun suyu, hacılar tarafından birlikte götürülüyordu. Çünkü onun kendilerine sıhhat ve bereket bahsedeceğine inanıyorlardı. Aynı sebepten bugün bile dünyanın dört bir yanında gelen Hristiyanlar, Ürdün suyunu şişelerle evlerine taşırlar.

Krş. *E. d. Isl.*, IV, 1312 (B. Carra de Vaux)

Zemzem, İsmail'in kuyusu diye de adlandırılır. Zemzem Arapçada "bol su" demektir. Müslüman kaynaklarına göre, melek Cebrail, çölde susuz kalan Hacer ve oğlu İsmail'i kurtarmak için bu kuyuyu meydana çıkarmıştır. İlk defa Hacer, kuyunun etrafını taşlarla çevirerek suyu toplamıştır (krş. Caussin, I, 165). Gaudefroy-Demombynes'de (s. 84 vd.) Zemzem'in etrafında yılbaşı günü yapılan bir su törenini tasvir ediyor; böylelikle, memlekette bütün yıl suyun eksilmeyeceğine inanılırdı.

197 Peygamber'in meşhur amcası ve koruyucusu. Krş. *E. d. Isl.*, I, 115 (Fr. Buhl). Ebû Tâlib Abd Menâf b. Abdülmüttâlib, peygamberliğine inanmamış olmakla beraber, değişmez bir sadakatle daima yeğeninin yardımına hazır bulunmuştur. Krş. Caussin, I, 238; 264 ve not 1.

198 Bilindiği gibi Peygamber'in soyu.

Krş. *E. d. Isl.*, II, 304 (Fr. Buhl).

Hâşim b. Abdülmenâf, Hâşimîlerin atasıdır. İddia edildiğine göre bir kıtlıkta, açlara ekmek bölüştürdüğünden (*hasame*) bu ismi almıştır. Krş. Causin, I, 256-59; 401.

Aş'ar¹⁹⁹ların bineklerini çöktürdükleri yerde,
İsâf ve Nâîle'den çıkan su kaynaklarına ant olsun!

(Dedi ki: *el-Vesâil* çizgili kumaş demektir.)

Bişr b. Ebû Hâzim [el-Esedî],²⁰⁰ İsâf'tan şöyle bahseder:

Başında kuşlar²⁰¹ oturuyormuş gibi mecalsiz, ona yaklaşan bulunmaz!

Hayızlıların²⁰² İsâf'ın²⁰³ önünde duruşları böyledir.

[15] Araplar Abd²⁰⁴ ile başlayan isimler kullanırlardı. Bunun putlarla²⁰⁵ ilgili olup olmadığını bilmiyorum. Mesela: "Abdu Yâlîl, Abdu Ganem, Abdu Kulâl, Abdu Rudâ".

199 Yemen kabilesidir. Bkz. Caussin, I, tabl. 11; I, 186, 204. Bkz. Wüstenfeld, s. 89.

200 Cahiliye Çağı şairidir. Krş. *E. d. Isl.*, I, 760 (T. H. Weir).

Bişr, en-Nâbiğa'nın yanında, sayılı şairlerdendir. *İkvâ'*dan (yani kafiye hecesinin sesli harfinin yanlış olarak değişmesinden) kaçınmaz. Beyitleri çoğunlukla, *Mufaddaliyât'ta* ve *Cemhârat Aş'âr el-Arab'da* bulunur; orijinal sayılır. Mimli lirik şiirleri meşhurdur.

201 Wellhausen'e (s. 203) göre, kuşların yaptığı her şey, mizacı buna uygun olanlar için manalıdır. Onların sağda solda görünüşleri, yükselişleri ve inişleri, tüy dökmeleri veya bağırışları, vs. Bağırıp çağrışan kazlar, Ali'nin ölümünü haber veriyordu. "Kargası uçuyor" (*Eğânî*, IX, 48), "ölüyor" demektir; "kuşu oturuyor" demek de iyi bir mana ifade etmez. "Başının üzerinde kuş duruyor gibi" sözü sık sık kullanılır. "Çabalamaya mecali yok," demektir. Tepeli kuş, yeşil ağaçkakan, sığırcık hep manalıdır. Fakat en çok karga; o daha çok felaket kuşudur. Ölümü haber verir, dostlardan ve sevgililerden ayrılışı haber verir. Bu anlamda "bütün şarkılarda usanç verecek derecede bağırır."

202 Krş. *PK*, s. 32/10. İbn Hişâm, 15, alt kısım; Yâkût, I, 236/8. Temiz olmayan hiçbir kadın bir puta veya bir mabede yaklaşamazdı.

Krş. *E. d. Isl.*, II, 231 s.v. *haiz*.

Hayızlı olan kadın Cahiliye Çağında eğlencelere ve kurbanlara katılmazdı. O, İslam'da da hükmen kirli sayılır. Namazı ve tavafı affedilir; oruç tutamaz, Kur'an'a el süremez, ondan bir ayet okuyamaz, camiye giremez. Krş. Juynboll, *Handbuch des Islamischen Gesetzes*, s. 174 vd., ancak belli günlerden sonraki büyük yıkanma (gusül) ile tekrar temiz sayılır. Krş. Levililer 15: 19 vd.

203 Krş. *PK*, s. 32/10; Yâkût, I, 236/8.

204 Krş. Wellhausen, s. 1-4.

205 Yani ikinci kısmın bir putu mu işaret ettiği, yoksa bir şahsı veya şeyi mi işaret ettiği, mesela Abd Câlîl derken vs. (Câlîl, eski bir put muydu, yoksa bir şahıs mıydı?)

Krş. Wellhausen, s. 4, 9 vd.

Bazı raviler, Rudâ'nın²⁰⁶ Benî Rebî'a b. Ka'b b. Sa'd b. Zeyd Menât'ın tapınağı olduğunu söylerler, el-Mustavgir²⁰⁷ onu yıkmıştır. (Bu, Amr b. Rebî'a b. Ka'b b. Sa'd b. Zeyd Menât b. Temîm'dir. Fakat şu şiiri söylediğinden el-Mustavgir diye anılır:

Su baldırlarında²⁰⁸ cızırdıyor,
Sıcak sütte pişirme taşlarının²⁰⁹ cızırdadığı gibi!

Dedi ki: *el-Veğîr*; sıcak, kaynar demektir.)

el-Mustavgir, İslamiyet çağında Rudâ'yı yıktığında şunları söylemişti:

Rudâ'ya bir saldırış saldırdım,
Karanlık fundalıkta harabeye çevirdim onu!
Ve onun felaketi olsun diye Abd Allah diye bağırdım,
Çünkü ancak Abd Allah gibi birisi seninki gibi haram bölgeye saldırabilir.

İbn Edhem (Kelb kabilesinden Âmir b. Avf²¹⁰ oğullarından biri) de şunları söyledi:

206 Krş. Wellhausen, s. 58 vd.; İbn Hişâm, 56.

Wellhausen'e (s. 58) göre, isim "lütuf, memnuniyet" demektir, yani Vedd ile karşılaştırılabilir. Kral ismi Ratson da buraya katılabilir.

el-Bağdâdî, *rudâ* olarak yazıyor. Bu telaffuz, PK, s. 30/10'a dayanıyor. Zekî yazmasının kenarında şöyle yazılıdır: "Doğrusu *ruda'u*'dur, nunlanmaksızın." Krş. PK, s. 30, not 2.

207 Krş. İbn Hişâm, 56/16 vd. "İddia edildiğine göre, el-Mustavgir 330 yıl yaşamış ve Mudar soyunun en uzun ömürlüsü olmuştur." krş. Ebû Hâtim es-Sicistânî, *Kitâb al-Mu'ammârîn*, Ed. I. Goldziher, (Abhandl. z. arab. Philologie von J. G. Teil 11), s. 7 vd.

208 Yani sıcak, terlemiş bir kırsağın baldırında. Beyit, *Lisânü'l-Arab*, VII, 149 ve XIII, 279'da ve *Tâcü'l-Arûs* sub *rğl* ve *vğr*'de açıklanıyor.

209 Pişirmenin ve kızartmanın en eski şekli, böyle kızgın taşlarla olan şekil olarak görülüyor.

210 Krş. *E. d. Isl.*, II, 736 (H. Lammens).

Kelb b. Vebere, güçlü Kudâ'a grubuna ait olup bir Suriye-Arap göçebeler birliğidir. Kelb'in İslam'dan önceki tarihi, çeşitli efsanelerden ibarettir. Ağızları çeşitli ayrılıklar gösterirdi. İslam'ın başlangıcında Kelb, Suriye'de en önemli Arap topluluğu idi ve o çağda Hristiyanlar; yavaş yavaş İslam'a girdiler. Zengin, hayvan yetiştiricileriydiler. Onların devasa sürüleri Suriye ile Irak arasındaki çölleri doldurdu. Dûmetü'l-Cendel, Tebük, Palmira gibi ticaret merkezleri vardı. Sonraları Emesa'nın ve aşağı Oront'un bir kısmını da ticaret merkezi edindiler. Krş. Wüstenfeld, s. 265.

Kavmimizden atlılarla karşılaştın,
 Seni Ayyâr'ın çekirgelerine benzettiler!
 Onları görünce ürktün
 Tıpkı domuzun²¹¹ sıcak²¹² sudan ürktüğü gibi!

{İbnü'l-Kelbî} Dedi ki: *el-İğâr*, sıcak su demektir.

Ayyâr da Kelb kabilesinden bir adamdı, soğuk bir sabah çekirgelerin hücumuna uğradı. 'Ayyâr'ın bir dişi eksikti, yeri de boştu, çekirgeleri²¹³ yemeye başladı. Birisi diş boşluğundan dışarı kaçtı. 'Ayyâr dedi ki: Vallahi bu canlı! (yani ölmemiş). (Beyitte geçen *ğanezûke*,²¹⁴ atlılar seni 'Ayyâr'ın çekirgeleri²¹⁵ sıkıştırdığı gibi sıkıştırdılar, demektir).

Allah'ın Elçisi (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Mekke'nin fethi günü, zaferden²¹⁶ sonra mescide girdi. Putlar, Kâbe'nin çevresinde dikili duruyordu. Yayının ucuyla onların gözlerine ve yüzlerine dürtmeye başladı. Aynı zamanda şöyle söylüyordu: «Hak geldi, bâtil gitti. Bâtil zaten gidici-

211 Krş. eski Arabistan'da domuzun durumu hakkında Fraenkel, s. 110: "Domuz Arabistan'da çok nadir bulunurdu. Eski şiirlerde ancak bir defa geçer. İlk olarak üzerinde durulduğunu Kur'an'da görüyoruz. Muhammed (a.s.) Yahudi yasağına uyararak onu en sert şekilde yasak etmiştir. Bu yasaklayış, Arabistan'da domuzla ancak nadiren rastlanabildiğinin en güzel delilidir. Çok bulunsaydı, halkın beslenmesinde herhangi şekilde önemli rol oynardı. Muhammed (a.s.) onu yasak etmeyi düşünmezdi. Çünkü o, Yahudi âdetlerine uyduğunda, daima halkının menfaatlerini gözetirdi..."

212 Yani kesmeden önce, -bizim metnin anlayışına göre böyle- krş. diğer anlayışlarla: *Lisân ve Tâcû'l-Arûs, ğnz, vğr* kelimeleri ve Maydânî, *Proverbia*, (Ed. Freytag), II, 178.

213 Yemenliler çekirgeleri yerlerdi, Huzeyliler yemezlerdi. Bugün yağlıları da iyi bir yiyecek sayılır. Zayıf ve kuruları ise misafire ikram edilmez. Krş. Wellhausen, s. 169.

214 Burada *def'a'l-cerâdeti'l-ayyâru* sözlerinde, aşağıdaki hadiste görüldüğü gibi bir söz dizimi buluyoruz: *ve haccû'l-beyti men-istatâ'a sebîlen*, "gücü yetenin kutlu eve haccetmesi". Krş. PK, s. 31, not 1.

Bu dizim hakkında bkz. A. Fischer, *Islamica*, Bd. V, s. 492 vd.

215 Yani: yenmek üzere ağzında bulunan çekirge.

216 630 Ocak'ta Muhammed Mekke'ye girdi.

dir.»²¹⁷ Sonra buyurdu, putları yüzüstü devirtti. Hepsi mes-cidin dışına çıkarılıp yakıldılar.²¹⁸

Râşid b. Abdullah es-Sülemî bu konuda şunları söyledi:²¹⁹

Dedi ki:²²⁰ Gel {eskisi gibi} konuşalım!

Olmaz dedim, Allah ve İslam bunu bana yasak ediyor!²²¹

Muhammed'i ve ümmetini görmedin mi,

Fetihten sonra, putlar kırılırken?

Asıl sen Allah'ın nurunun yayılışını görmeliydin,

Şirkin²²² yüzünü karanlık bürürken!

Dedi ki: Onların Menâf'ı²²³ da vardı. Ona nispeten Ku- [16] reysliler "Abd Menâf"²²⁴ diye isim koyarlardı. Fakat ben onun nerede bulunduğunu ve onu dikenin kim olduğunu bilmiyorum.

217 Krş. Sure 17/81.

218 Krş. İbn Hişâm, 825: "Muhammed Mekke'nin fethinde, Mekke'ye devesine binmiş olduğu hâlde girdi ve Kâbe'yi de onun üzerinde tavaf etti. Kâbe'nin çevresinde kurşunla pekiştirilmiş putlar bulunuyordu. Muhammed, elinde tuttuğu kamçısıyla putları işaret ederek şöyle söylemeye başlamıştı: "Hak geldi, bâtil gitti, bâtil zaten gidicidir." O, değneğiyle bir putun yüzünü gösterir göstermez, put sırtüstü düşüyor, arkasını gösterirse, yüzüstü düşüyordu. Hepsi yıkılincaya kadar böyle söylemeye devam etti." Krş. Wellhausen'in *Vâkıdî Tercümesi*, s. 336 vd.

219 Krş. Yâkût, IV, 950/14 vd.

220 Şairin sevgilisi.

221 Krş. Vedd'e veda şarkısı PK, s. 10/5.

222 *Ve's-şirke* yerine *ve's-şirku* okunacak; bütünü bir hâl cümlesidir. (Prof. A. Fischer'in ifadesine göre.)

223 Wellhausen, s. 56 vd.; *E. d. Isl.*, III, 247 s.v. (A. J. Wensinck; et-Taberî, I, 1091 vd. İsim "yüce olmak" anlamına gelen *nvfk* kökünden gelmektedir.

224 PK, s. 32, not 1'e göre, es-Süheylî, *Ravdü'l-Ünûf* (Mısır baskısı, 1914, I, 6)'da, Abd Menâf'ın Peygamber'in Kamer el-Bethâ "Mekke'nin taşlı vadi-sinin ayı" isimli bir selefî olduğunu, annesi tarafından Menât'a kul edildiği ve ona nispetle Abd Menât diye isimlendirildiğini yazıyor. Sonra babası Kusayy, ismin Abd Menât b. Kinâne ile karıştığını fark etti (bkz. Wüstenfeld, *Geneal. Tabellen*, Nr. 9) ve onu Abd Menâf olarak değiştirdi.

Hayızlı²²⁵ kadınlar putlarına yaklaşamaz ve onlara dokunamazlardı,²²⁶ ancak belli bir uzaklıkta dururlardı.

Bu konuda, Ba'lâ²²⁷ b. Kays b. Abdullah b. Ya'mer, cüzamlı olan eş-Şeddâd el-Leysî ile aynı kişidir. Şunları söylemiştir (Hişâm b. Muhammed Ebû'l-Münzir dedi ki: Hâlid b. Saîd b. el-Âs bana babasından naklederek dedi ki: Kendisinden soruldu: "Bu nedir ey Ba'lâ?" Dedi ki: "Bu, Allah'ın parlattığı kılıcıdır.):

[İbn el-Hureyz'ı Zamâm'da²²⁸ bıraktım,
Arkadaşlarıyla birlikte; açgözlü²²⁹ kuşlar çevresinde dünüyordu!
Atların ilerlemesine, ancak
Zayıf yetimlerin inleyişleri karşı²³⁰ geliyordu!
Düşmanları da bıraktım, kuşlar biraz uzaklarında bekleyiyordu
Hayızlı kadınların Menâf'ın çevresinde bekleyişleri gibi!"

{İbnü'l-Kelbî} Dedi ki: *el-Mu'tenizu*, bir yerden beride duran demektir).

Dedi ki: Mekkeli her ev sahibinin bir putu²³¹ vardı. Evlerinde ona taparlardı. Birisi bir yolculuğa niyetlendiğinde, evinde yaptığı son iş, eliyle ona dokunmak²³² olurdu; yol-

225 Krş. PK, s. 29/11 ve bkz. 32/10 ve notlarımızdan 201.

226 Onlardan şifa ve sağlık dilemek için.

227 PK, s. 32, not 2'ye göre el-Câhız onu anmış ve şiirlerinden pek çoğunu *el-Hayevân* kitabına ve *el-Beyân ve't-Tebyîn* kitabının birinci kısmına (s. 22, 24, 215) almıştır. "O, bunun dışında da tanınmıştır: Mesela J. Guidis, "Tables alphabetiques du Kitâb al-Ağânî".

228 Belirsiz isimler.

229 Krş. Wellhausen, s. 57: "Akbabalar çok tedbirlidir; leş için can atarlar, fakat yanaşmaya cesaret edemezler, henüz canlı olabilir diye korkarlar."

230 İlk iki beyti Zekî Paşa Yâkût, IV, 651/7'den eklemiştir.

231 Tevrat'tan öğrendiğimize göre, İsrail oğullarında da bazı evlerde bir Terafim, bir ev putu bulunuyordu. Krş. Tekvin 31: 34; I. Samuel 19: 13.

232 Böylelikle kutlulaşacaklarını umarlardı. Burada putlarda bulunan güce erişebilmek için yapılan bir hareket buluyoruz. Mesela, kutlu bir kişinin elbiselerine, eline, sakalına dokunmak gibi.

dan döndüğünde de evine girer girmez yaptığı ilk iş, aynı şekilde, eliyle ona dokunmak olurdu.

Allah, Peygamber'ini (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) gönderdiği, o da onlara Allah'ın birliğini bildirip yalnız O'na ibadet etmelerini, ortak koşmamalarını söylediği zaman dediler ki: "Ne o, ilahları bire mi indirdi,²³³ doğrusu bu şaşılacak bir şey!"²³⁴ Putlarını kastediyorlardı.

Araplar putlara tapmayı çok basitleştirmişlerdi:

Bazıları bir tapınak, bazıları da bir put edinmişlerdi.

Bir puta veya bir tapınağa gücü yetmeyen, Kâbe'nin veya diğer tapınaklardan birinin önünde hoşuna giden bir taş diker, sonra tapınağı tavaf²³⁵ eder gibi onu tavaf ederdi. Bu taşlara *el-ensâb*²³⁶ derlerdi.

Bunlar heykel şeklinde olursa, yani belli bir şekilleri olursa, bunlara *el-esnâm* veya *el-evsân*²³⁷ derler, onları tavaf etmeye de *ed-davâr*²³⁸ derlerdi.

Birisi bir yolculuk sırasında konakladığında, dört tane taş alır, içlerinden en güzelini seçerek onu ilah edinir, diğer üçünü de tenceresine pişirme taşı²³⁹ yapardı, ayrılırken onu orada bırakırdı. Başka konaklayışlarında da aynı şeyi yapardı.

Putların ve kutlu taşların öpülmesi veya onlara dokunulması, Yehova'ya ve Baal'e ibadette de bulunur (bkz. Hoşea 13: 2; Eyub 31: 27 ve I. Kırallar 19: 18). Arapça *meseha*, İbranice *maşah*'ın aynıdır.

233 Peygamber.

234 Sure 38/4.

235 Yani, Mekke'nin Kâbe'si.

236 *Nusub* çoğ. *ensâb*, İbranice *matsevah* gibi *nsb* "dikmek" kökünden geliyor.

237 Krş. PK, s. 53/11 ve 12. İbnü'l-Kelbî, *sanem* ve *vesen*'in açıklamasında çok defa tenakuza düşer.

238 Etrafında dönme âdetinden ötürü kutlu taşın kendisi *davâr* "etrafında dö-nülen şey" adını almıştır. Krş. W. R. Smith, *Religion*, 1889, s. 221. Burada *davâr*, bayram, eğlence diye açıklanıyor. Krş. notlarımızdan 306 ve 371.

239 *Asâff*, tencerenin oturtulduğu üç taşıdır.

Araplar bütün bu taşlara kurban keserler, hayvan boğazlardı. Böylece onlara yaklaşırlardı. Bununla birlikte Kâbe'nin hepsinden üstün olduğunu düşünürlerdi: Hac ve umre için ona giderlerdi.

- [17] Yolculukları sırasındaki davranışları da sırf Kâbe'deki hareketlerini hatırlamaktı. Ona olan derin eğilimlerinden ötürü böyle yapıyorlardı.

Taşlarının ve putlarının yanında kestikleri koyunlara *el-'ata'ir*²⁴⁰ diyorlardı. (*el-'Atîra* Arap dilinde *ez-zebîha* {boğazlanmış} demektir); kurban kestikleri yere de *el-'itr* (suna) derlerdi.

Bu konuda²⁴¹ Züheyr b. Sulmâ²⁴² şunları söylemiştir:

Onu²⁴³ bıraktı²⁴⁴ ve bir gözetleme kayasının²⁴⁵ tepesine
uçtu,

Başını kurbanın kana buladığı²⁴⁶ bir kurban taşı gibi!²⁴⁷

240 PK, s. 34, not 1'e göre, *el-'atîra*, recep kurbanına aittir; çoğ. *'atâ'ir*. Ceylandan da receb kurbanı olmuştur, yani ucuz olan ceylanlar, gerçek, kıymetli koyun adağı yerine kurban edilir. Böylece ilah aldatılır. Bununla ilgili olarak el-Hâris b. Hilliza el-Yaskurî [*Mu'alleka*, v. 69 (51)] der ki: "Kötü ve haksız davranışla, ağıldaki koyunun yerine ceylan kurban eder gibi," el-Câhız'ın *Kitâbü'l-Hayevân*'ından 1. kısım, s. 9.

241 *Diwan*, (Ed. Ahlwardt), X, 24.

242 Ünlü, büyük eski şair.

Krş. *E. d. Isl.*, IV, 13, 38 (F. Krenkow).

İmruülkays ve Nâbiğa ile birlikte, eski çağın, üç ünlü şairi sayılan Cahiliye şairi. En ünlü şiiri olan iki Arap kabile reisine övgü şarkısı, *Mu'alleka*'da yer alır.

243 Yani, şahin.

244 Yani, paralanmış bağırtlak kuşundan: *el-Katâh*.

245 Krş. A'lem eş-Şentemerî'nin *Şerhu Dîvânî Züheyr* (Mısır baskısı, s. 46) ve krş. PK, s. 34, not 2.

246 Yani, kanla lekelenmiş.

247 Arapça *neseke*: asıl anlamı "sulamak", sonra "kurban kanını dökmek". İbranicede *nasah* "dökmek" demektir. İbranicede şarap kurbanı, Arapçada hayvan kurbanı için kullanılır. Çünkü kan, taşın üzerine içirilerek dökülüyor. Krş. Nöldeke, *ZDMG*, 1887, s. 719 (A. Fischer, Nöldeke'nin açıklamalarından şüphe ediyor) ve Wellhausen, s. 118 ve 142.

Huzâ'a'dan Müleyh oğulları –bunlar Talha et-Talehât'ı²⁴⁸ soyudurlar– cine²⁴⁹ taparlardı. Onlar hakkında şu ayet indi: «Muhakkak ki Allah'tan gayrı taptıklarınız da sizin gibi kullardır!»²⁵⁰

Bu putların arasında Zülhalasa²⁵¹ da bulunuyordu.

Zülhalasa, üzerine bir çeşit taş oyulmuş ak bir taşı. Mekke ile Yemen arasındaki Tebâle'de,²⁵² Mekke'den yedi gecelik uzaklıkta bulunuyordu. Bekçileri, Behile b. A'sûr'dan Ümâme oğullarıydı. Has'am,²⁵³ Becîle,²⁵⁴ Ezz es-

248 Krş. Wüstenfeld, s. 438.

249 Krş. *E. d. Isl.*, I, 1091 (D. B. Macdonald).

Onlar, Cahiliye Çağında çölün insanlara düşman perileri ve cinleriydiler. Müslüman görüşüne göre onlar, yel veya alevden vücutları vardır, akıllıdır, elle tutulamaz, görünüş şekillerini değiştirebilir durumdadırlar. Kur'an-ı Kerim'de 55. surenin 15. ayetine göre Allah, cinni, dumansız ateşten yaratmıştır. *Gûl, ifrit, si'lâh*, cinlerin sınıflarıdır. Krş. D. B. Macdonald, *Religious Attitude and life in Islam Kap. V ve X*, krş. Indeks.

250 Sure 7/194.

251 Bkz. Wellhausen, s. 45 vd.; *E. d. Isl.*, IV, 623 vd. s.v. Tebâle (J. Tkatsch) ve krş. PK, s. 47/7.

Wellhausen (s. 47), Zülhalasa'nın ilahın asıl adı olmayıp unvanı olduğunu söylüyor. *Halas, halasa* bir çeşit güzel kokulu sarmaşık bitkisidir. Şu hâlde Zülhalasa'dan bu bitkiyle sarılmış bir taş tasavvur olunabilir. Buna benzer başka put isimleri de vardır: Zürriel, Zülkeffeyn, Zât Envât. Krş. İbn Hişâm, 55.

252 Krş. *E. d. Isl.*, IV, 623 (J. Tkatsch).

Kuzey Yemen'in doğusunda yer alır. Hac yeri olduğu kadar pazar yeri de. Araplar arasında verimliliğiyle meşhurdu; Tebâle havzasını Tebâle eh-zar "yeşil" diye isimlendirirlerdi. Krş. Yâkût, I, 164; el-İdrîsî, (Ed. Jaubert), Paris 1836, I, 148, orayı, devamlı akan suları, ekin tarlaları ve hurmalıkları olan bir yer olarak anlatır.

253 Krş. *E. d. Isl.*, II, 11 s.v. Has'am (G. Levi della Vida).

Bu kabile, 6. yüzyıldan beri Tâif ile Negrân arasında, Yemen'den Mekke'ye giden kervan yolu boyunca oturlardı. Has'am, etnik bir birlik göstermeyen çeşitli boylardan meydana gelmişti. İsminin etimolojisi de bunu gösterir: *tehas'ame* (bir birleşme kurulurken) "kendi üzerine kan fışkırtmak" demektir. Krş. J. Pedersen, *Der Eid bei den Semiten*, s. 21-22, 25-26.

254 Krş. *E. d. Isl.*, I, 580 (J. Hell).

Güney Arabistan'dan kuzeye doğru göç ederek, Tâif'deki Serât sıradağlarının orta kısmını ele geçiren bir Arap göçebe kabilesidir. Daha İslam'dan önceki çağlarda kabilenin büyük kısmı diğer kabilelerle karışmışlardır.

Serât²⁵⁵ ve Hevâzin²⁵⁶ Araplarından onlara komşu olanlar ona saygı gösterirler ve kurbanlar sunarlardı. [Aynı şekilde, Tebâle'de oturan Araplar da ona saygı gösterirlerdi.] Onlardan biri şunları söylemiştir:

Ey Zülhalasa, eğer sen kan davasıyla görevli olsaydın,
Benim gibi senin de baban gömülmüş olsaydı,
Düşmanın öldürülmesini yasak etme hatasına düşmezdin!

Bu adamın babası öldürülmüştü, intikam almak istiyordu. Zülhalasa'ya geldi. Önünde fal oklarını²⁵⁷ çekti, fakat yasaklayıcı ok çıktı. Bunun üzerine yukarıda geçen beyitleri

255 Krş. *E. d. Isl.*, I, 550 (Reckendorf).

Ezd es-Serât, Serât dağlarında otururlardı ve dokumacılıkla meşhurdular, bu sebepten de alay konusu olurlardı.

256 Krş. *E. d. Isl.*, II, 311 (J. Schleifer).

Büyük Kuzey Arabistan kavmidir. Necid'in Yemen'e bakan kısmında (Mekke'nin yakınında), Hicaz'ın doğusunda otururlardı.

257 Krş. *PK*, s. 28/5. Sure 5/3 şöyledir: "Fal oklarına danışmak haramdır."

Fal okları uçsuz ve tüysüz oklardı. *İstiksâm* şunu ifade eder. Birisi mabette putların önünde okları sallar, çeker, o ne emrediyorsa yapar, neyi yasak ediyorsa yapmaz (krş. Wellhausen, s. 132, not 3).

Arapça *istiksâm*'ın karşılığı (anlamı herhâlde puttan karar rica etmektir), İbranicede *kesem*'dir ve *kesem* fiili aslında "oklarla karar aramak" demektir. Sonra "fal bakmak" olmuştur (krş. Hezekiel 21: 26 ve Sayılar 22: 24). Terafım ev ilahıdır, fal hizmeti görür. Tıpkı Efod gibi (bu da bir put olması). Efod, I. Samuel 21: 10'da, Nobe tapınağının önünde bulunur. I. Samuel 23: 6'da, Abiatar, Ahimelek'in oğlu, Davud'a Efod'u getirir; I. Samuel 30: 8'de Davud put vasıtasıyla fal bakar (krş. Hakimler 17: 5; 18: 14). Efod daha sonra haham cübbesi olmuştur; üzerinde, Ruhani reisin, Urim ile Tummim'i "ışık ve adalet", kutlu kura oklarını koruyan cebi "hasen" vardır (Babilonyalıların yaradılış efsanelerinde de "kader levhaları" göğüste taşınır). Urim ve Tummim de fal bakmakta kullanılan bir çeşit kutlu oktur (I. Samuel 14: 41-42; Ester 3: 7) veya iki küçük taşçıktır: Evet ve Hayır-taşçıkları, belki de alef ve tav denenenler veya iki küçük çubuk veya iki ok veya bir taze ve bir yeşil dal (krş. Hoşea 4: 12). Burada bir çubuğun, daha doğrusu bir dalın yeşillenmesiyle veya solmasıyla fal neticeleniyor. Krş. Sayılar 17 (Harun'un çubuğu). Ahit Sandığı da tıpkı Efod gibi fal bakmada hizmet etmiş olmalı; krş. II. Samuel 5: 19 vd.: Davud, evet cevabını aldığı bir soru soruyor. Belki de sandık önceleri kutlu taşların, evet ve hayır taşlarının mahfazasıydı. Bkz. G. Beer, *Steinverehrung bei den Israeliten*, s. 8, 31.

Krş. W. Eichrodt, *Theologie d. A. T. I.*, s. 50 vd., 538, 1582.

söyledi. (Bu beyitleri İmruülkays b. Hucr el-Kendî'ye²⁵⁸ at-fedenler varsa da yanlıştır.)

Hidaş²⁵⁹ b. Züheyr el-Âmirî bu konuda, aralarındaki bir antlaşmayı kastederek, kendilerini bu antlaşmada aldatan As'as b. Vahşî el-Haş'amî'ye²⁶⁰ der ki:

Ona aramızdaki²⁶¹ ilahı hatırlattım
Ve uzun süredir mevcut antlaşmayı, hatırladıysa!
Tebâle günündeki ak²⁶² taşı da hatırlattım,
Hristiyan olduğu²⁶³ en-Nu'mân²⁶⁴ hapisanesini de!

Allah'ın Elçisi (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Mek- [18]
ke'yi fethettiğinde, Araplar Müslüman oldukları ve tem-

258 Krş. *E. d. Isl.*, II, 508 (Cl. Huart) ve Arap edebiyatı tarihleri. Ünlü Cahiliye Çağı şairi. "el-Kays'tan biri", asıl ismi Hunduc b. Hucr'dur. Kinde'nin Yemen'den göç eden soylarındandır. Bir selefi olan Hucr Âkıl el-Murâr, Necd'de bir prenslik kurmuştu. Babası tarafından kovulmuş ve onun ölümünden sonra tacını ele geçirerek *el-malik ed-dillil* (şaşkın kral) unvanıyla tahtı elde etmişti.

İmruülkays, Arap beyit sanatına belli kurallar getiren, kasideye de başka bir şekil veren ilk kişi olmalı. Kasidelerinden biri *Mu'allekât'a* alınmıştı. Krş. Caussin, II, 302 vd. ve 325.

259 Bkz. eski şairlere ait yerli biyografik eserler; Caussin, I, tabl. X, A; I, 311, 315. Hevâzinli bir şairdir.

260 Krş. Wüstenfeld, s. 93. Herhâlde Haş'am kabilesinin Cahiliye Çağındaki hükümdarı. Krş. Wellhausen, s. 45, not 2.

261 "Allah seninle benim aramızdadır." Çok kullanılan bir yemin şeklidir. Antlaşma törenlerinde Allah, daima üçüncü şahıstır. Krş. Tekvin 31: 44-53. Burada da bir taş yığını "seninle benim aramda" şahittir. Krş. Yeremya 42: 5; Yeşu 24: 27.

262 Başka beyaz kutlu taşlar da vardır. Krş. Ukâz'ın kutlu beyaz taşı hakkında Wellhausen, s. 45.

263 Wellhausen (s. 45), bizim okuyuşumuzdan ayrı olarak Yâkût'un okuyuşuna göre II, 462/12 vd. çeviriyor. "Ona aramızdaki antlaşmayı... hatırlatıyordum ve beyaz taşı, sonra Tebâle'yi ve en-Nu'mân'daki topluluğu..."; *min müddetin* (çoktan beri) sözü eksik. *Yevme Tebâle* yerine Yâkût *summa Tebâle* ve *mahbese* yerine; *meclise* yazıyor.

264 en-Nu'mân b. el-Münzir hakkında bkz. *E. d. Isl.*, III, 1030 s.v. (A. Moberg). Hîre'deki Lahmiler soyundan son kraldır. Yaklaşık olarak M 580-602 yıllarında hüküm sürmüş ve Hristiyan olmuştu; büyük kral II. Hüsrev tarafından hapse atılmış ve orada ölmüştü. Krş. Nöldeke, *Gesch. der Perser und Araber*, s. 347, not 1.

silcileri ona geldikleri zaman Cerîr b. Abdullah²⁶⁵ da Müslüman olarak gelmişti. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) dedi ki: "Ey Cerîr! Beni Zülhalasa'dan kurtarmaz mısın?" "Hayhay!" dedi. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) de onu gönderdi. Gitti, Becîle'den Ahmes oğullarını da beraberinde alarak puta yürüdü. Has'am ve Bâhile, putu korumak için onunla savaştılar. Bâhile'den, o gün, onu koruyanlardan 100 kişiyi, Has'amlılardan da pek çok kişiyi öldürdü. Benî Kuhâfe b. Âmir b. Has'am'dan da 200 kişiyi öldürdü. Onları yendi ve bozguna uğrattı. Zülhalasa tapınağını yıktı, ateşe verdi, tapınak yandı. Olanlar üzerine Has'am'dan bir kadın şunları söyledi:

Benî Ümâme, el-Veliyye'de²⁶⁶ yığın²⁶⁷ yığın döküldüler,
Hepsi de kargı yaralarıyla²⁶⁸ inler hâlde!
En önemli işleri için gelmişlerdi,
Önlerine, kılıçlarıyla kükreyen aslanlar²⁶⁹ çıktı!
Ahmes kahramanları, Has'am kadınlarına da
Her yana dağılan hakaretten pay düşürdüler!

Bugün (İbnü'l-Kelbî'nin çağında) Zülhalasa, Tebâle Camii'nin kapı eşiğidir.

Biz Allah'ın Elçisi'nin (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) şöyle söylediğini işittik: "Devsler, alışık oldukları şekilde, tekrar Zülhalasa'ya taparken, kadınların kışkırları birbirine çarpmadıkça²⁷⁰ dünyanın sonu gelmeyecektir."

265 Bkz. Wüstenfeld, s. 182; Caussin, II, 311; III, 292; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 279.

266 Yâkût, II, 462/19, *semellen*'i *şamlan* okuyor ki tercihe değer.

267 Zekî yazmasına göre, bir yer ismidir.

268 *Unbûbun*, Zekî yazmasına göre *kanan*'dır.

269 Yâkût, II, 462/20, *asaden yekubbu* okuyor. Wellhausen de İbnü'l-Kelbî'ye karşılık daha iyi olarak *usden takabbu* diye okuyor.

270 Krş. Wellhausen, s. 46, not 2, kitabe 4, s. 188/28 müracaat ediyor. Buradan, bir bereket ibadeti anlayan Nyberg'e (s. 360) güçlülükle hak verilir. A. Fischer'e göre: "Burada kıyamet günü, kâhince bir haber bahis konusudur."

Kinâne'nin iki oğlu olan Mâlik ve Milkân²⁷¹ boylarının, Cudda²⁷² (Cidde) kıyısında Sa'd²⁷³ isimli bir putları vardı.

Bu uzun bir kaya idi. Onlardan birisi bir gün develeriyle, develeri ona vakfetmek ve böylelikle onun tarafından takdis olunmak için geldi. Tam puta yaklaştığı sırada develer ürktü [çünkü putun üzerine kan dökme âdeti vardı]. Her biri bir tarafa dağılarak kendisinden ayrıldılar. Adam çok üzüldü, bir taş alarak puta fırlattı ve dedi ki: "Allah senin ilahlığını kaldırsın! develerimi kaçtırtın." Sonra [gitti, onları aradı, buldu, bir araya getirdi ve] şöyle söyleyerek uzaklaştı:

Biz Sa'd'a bizi birleştirsın diye geldik,
Fakat Sa'd bizi darmadağın etti. Öyleyse biz Sa'd'dan değiliz!
Sa'd artık çöldeki kayadan başka bir şey değil!
Ona ne eğri ne de doğru için dua edilir!"²⁷⁴

Devs'in,²⁷⁵ yani Münhib b. Devs oğullarının, Zülkeffeyn²⁷⁶ [19] denilen bir putları vardı.

271 Krş. Wüstenfeld, s. 284, 294 ve notlarımızdan 161. Mâlik ve Milkân, Kinâne'nin kollarıdır.

272 Cudda/Cüdde/Cidde, bilindiği gibi Mekke'nin limanıdır.

273 Bkz. Wellhausen, s. 59 vd.; *E. d. Isl.*, IV, 38 (J. Ruska).

Herhâlde soyut bir ilah ismidir "mutluluk".

274 *Yud'â* mümkündür. Fakat herhâlde Zekî yazmasıyla birlikte *yad'û* veya İbn Hişâm 53 ile birlikte *tad'û* okunmalıdır (*sahrârun* ile de uyur).

275 Krş. İbn Hişâm, 252 vd.; *Eğânî*, XII, 53 vd.; İbnü'l-Esir, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 54 vd.; Caussin, III, 254, 256-257.

276 Bkz. Wellhausen, s. 65.

Bu, İbn Hişâm'a (s. 254/9) göre Devsli Amr b. Humâme'nin ev putuydu. İbn Hişâm'ın ve Wellhausen'in bu görüşüne H. Lammens yazısında (*Le Culte des Betyles et les Processions Religieuses chez les Arabes Preislamites*, s. 69 vd.) itiraz ediyor. Eşraf, kibarlar, ileri gelenler, ev putlarının sahipleri değil, aksine putların ve mabetlerinin koruyucularıydılar ve bu görev ailelerde nesilden nesile geçirdi. Onlar, putları evlerine dikmezler, aksine kabilenin tapınağına dikerlerdi; fakat sonraları tapınak, koruyucusunun yanına kuruldu. *Duribe 'aleyhi'l-kubbetu* (*Eğânî*, XIV, 105/13). Wellhausen 19. sayfada belli belirsiz Lammens'e uyan bir ifade kullanıyor; An'um ve A'lâ soyları, nesillerden beri putların sahipleri değillerdi. Bilakis sadece putu ve kubbesini koruma görevinin sahibiydiler.

Zülkeffeyn "iki elli" demektir. Zû ile pek çok Arap ismi vardır. Krş. Goldziher, "Über Dualtitel", *WZKM*, Bd XIII (1899) s. 321 vd.

Müslüman olduklarında, Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) et-Tufeyl b. Amr ed-Devsî'yi²⁷⁷ gönderdi, o da onu yaktı, aynı zamanda şunları söylüyordu:

Ey Zülkeffeyn,²⁷⁸ sana tapanlardan değilim,
Bizim doğumumuz seninkinden daha şerefliidir,
İşte senin içini ateşle doldurdum.

Ezd kabilesinden el-Hâris b. Yeskûr b. Mübeşşir oğullarının, Zuşşarâ²⁷⁹ denilen bir putları vardı.

el-Gatarîf'ten biri onunla ilgili şu beyti söylemiştir.
Zuşşarâ'nın önünde çepeçevre yer aldık,
Ve güçlü kuvvetli ordumuz, düşmanların başlarını kopardı.

Kudâ'a'nın,²⁸⁰ Lahm'ın²⁸¹ Cüzâm'ın,²⁸² Âmile²⁸³ ve Gatafân'ın²⁸⁴ Suriye boylarında el-Ukaysir²⁸⁵ isimli bir putları vardı.

277 İslam oluşu ve ölümü hakkında bkz. İbn Hişâm, 252-254; *Üsdü'l-Gâbe*, III, 54 vd.

278 *el-Kefeyn, el-Keffeyn* yerinedir. PK, s. 37/10, şiir zaruretindendir. Krş. PK, s. 37, not 6.

279 Wellhausen, s. 48 vd.; *E. d. Isl.*, I, 1006 s.v. (Fr. Buhl).

Zuşşarâ, "eş-Şarâ'dan olan". Bunun bir benzeri, Grimme, *ZDMG*, 50, 573'e göre, Hakimler 5: 5 ve Mezmurlar 68: 9'daki *ze Sinay* "Sina'dan olan" ifadesidir. (Fakat Budde, H. K. A. T., Abt. VII, Buch d. Ri., s. 41'de bu görüşün karşısındadır.)

280 Krş. *E. d. Isl.*, II, 1172 (C. Brockelmann).

Arap kabileleri topluluklarıdır, Kuzey Hicaz'da otururlardı veya Arabistan, Irak, Suriye ve Mısır arasında göçebe olarak dolaşırlardı. Hristiyanlık bunlar arasında taraftar bulmuştu. Krş. Wellhausen, s. 231; Wüstenfeld, s. 138; Caussin, I, 209.

281 Krş. *E. d. Isl.*, III, 12 s.v. Lahm (H. Lammens). Cüzâm ve Âmile kabileleriyle kardeş kabiledir. Efsane kabileyi İbrahim'e kadar çıkarır. Bir Lahmî Yusuf'u kuyudan çıkarmıştır. Cüzamlılar gibi Lahm kabilesi de Hristiyanlığı kabul etmişlerdi. Suriye'de Lahmî tampon devleti Hîre'yi kurmuşlardı. Krş. Wüstenfeld, s. 272; Caussin, II, 12.

282 Krş. *E. d. Isl.*, I, 1105 s.v. (H. Lammens).

Lahm ve Âmile iki kardeş kavimdir. Cüzamlılar, Hicaz, Suriye ve Mısır arasındaki çöllerde otururlardı. Krş. Caussin, I, 349; II, 232; III, 157-59.

283 Krş. *E. d. Isl.*, I, 343 (H. Lammens).

Yemen kavimidir. 6. yüzyılda Filistin'deki Lut Gölü'nün güneydoğusunda otururlardı. Krş. Ebûlfeda, s. 190; Caussin, I, 23.

284 Krş. *E. d. Isl.*, II, 152 s.v. (T. H. Weir).

Yerleşik oldukları yer hakkında bkz. Wüstenfeld, s. 171: Necid'de Hicaz sınırında otururlardı. Tayy kabilesine komşuydular. Krş. Caussin, II, 409.

285 Bkz. Wellhausen, s. 62 vd.; *E. d. Isl.*, IV, 1076 s.v. (G. Levi della Vida). Krş. PK, s. 48/3 vd.

Züheyr b. Ebû Sulmâ ondan şöyle bahseder:

Ukaysir'in kutlu taşlarına ant içtim!

Başların ve bitlerin kazındığı²⁸⁶ yere ant içtim!

Rebî' b. Zebu' el-Fezârî²⁸⁷ de şu beyti söylemiştir.

Çevresinde insanların övgü ve alkış²⁸⁸ nağmeleriyle

Coştuğu²⁸⁹ Ukaysir'e ant olsun.²⁹⁰

Fehm'in²⁹¹ müttefiki eş-Şenferâ el-Ezdî ondan şöyle bahseder:

Evet, Amr ve grubunu himayesine alan bir adam

Ukaysir'in²⁹² giysilerine ant olsun ki bana güçlük çıkarmakta!

Müzeyne²⁹³ kabilesinin Nuhm²⁹⁴ isimli bir putları vardı.

el-Eksar'ın küçültme ismi "en kısa", bir putun insan şeklinde temsili (veya bir tapınağın ufaltılmış şekli) hakkında, krş. Yâkût, I, 340 vd.; krş. Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân*, V, 114.

286 PK, s. 38, not 2'ye göre, kaynak eserlerde *suhikat* yerine: *suhifet* yazar. Bu doğru bir okuma şekli olmalı, fakat asıl ve tanınmış okuma şekli *k* ile. Anlam iki hâlde de aynıdır. Krş. *Lisân*, Beyit bundan başka aşağıdaki şekilde de nakledilir.

fe-eksemtu cehden bi'l-menâzili min Minan

ve-mâ suhikat fihi'l-mekâdimu ve'l-kamlu.

Bkz. PK, s. 38, not 3. Buna rağmen İbnü'l-Kelbî'nin rivayeti doğru olabilir, krş. Wellhausen, s. 63, alt kısım.

287 Krş. *E. d. Isl.*, II, 97 s.v. (J. Schleifer).

Kuzey Arabistan kavmidir.

Fezâre, Zübyân'ın bir koluydu. Onların da Halâl adında bir putları vardı; krş. Yâkût, II, 302/16.

288 *İnnen*'nin yüklemi eksiktir; herhâlde o, ikinci bir beyitte bulunuyordu, onu İbnü'l-Kelbî almadı.

289 Yâkût, I, 340/13. Wellhausen (s. 62) şöyle çeviriyor: "İnsanların çevresinde türküler yaktıkları Ukaysir'e ant olsun!.."

290 Buradan Ukaysir putu anlaşıldı.

291 Fehm b. Amr, bir Kuzey Arabistan kavmi; bkz. Wüstenfeld, s. 62.

292 Yâkût, I, 340/15: *kad câra*; bu okuyuş şekli, Wellhausen'in 62. sayfadaki tercümesine temel teşkil ediyor. Bizim buradaki tercih edilir.

293 İsmâîlî bir kavimdir. Hicaz'da oturdular. Müzeyne, bugün hâlâ aynı isimle Sina Yarımadası'nda oturan bir kavimdir (Robinson, *Pal.*, I, 219, 226 vd.). Krş. Wüstenfeld, s. 297; Blau, s. 589.

294 Wellhausen, s. 57 vd.

Ona nispeten “Abd Nuhm” diye isim takarlardı. Nuhm’un bekçisi, Huzâ’î b. Abd Nuhm isminde biriydi. Müzeyne’den Addâ²⁹⁵ oğullarındandı.

Peygamber’i (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) işittiğinde puta koştı ve şu beyitleri söyleyerek onu kırdı:

Yanında kurban kesmek için Nuhm’a gittim

Her zaman yaptığım gibi ibadet için

Aklımı kullanarak kendime dedim ki:

“Bu da ilah mı, hiç düşünmez misin?”²⁹⁶

Vazgeçtim, bugünden sonra benim dinim Muhammed’in dinidir.

İlahım da göğün övgüye layık, yüce İlahı!

[20] Sonra Peygamber’e (Allah’ın selamı onun üzerine olsun) gitti, Müslüman oldu ve kavmi Müzeyne’nin de Müslüman olacağına teminat verdi.

Nuhm’dan Ümeyye b. el-Asker de bahseder:

Eğer koyunlarıyla iki çobana rastlarsan,

Nuhm’a andiçen²⁹⁷ iki siyah çobancığa,

Aralarında bölüştürülecek et²⁹⁸ artığı olduğu hâlde,

Geç git, et iştahın kabarmasın!

Ezd es-Serât’ın da ‘Â’im²⁹⁹ denilen bir putları vardı.

295 Yâkût, IV, 851/21: *‘Adîy*. Zekî yazmasının kenarında doğrusu *‘Idâ’* yazılı. Wellhausen s. 58/1’de *‘Adâ* diye geçiyor.

296 PK, s. 40/1’deki okuyuş şekli: *eyyûkûm* ve Yâkût, IV, 851/23’deki *‘abakum*, Fleischer ile müşterektir. Yâkût, V, 477’deki *abkamun*, *abkamu’yu* sakın yapmak için ona beyitte verilen şekildir. Krş. Wellhausen, s. 58’de Yâkût, IV, 851/23’e dayanır: “Tekrar düşünmesi için kendime dedim ki: Bu bir ilah mı, yazık size, anlayışsızlar!”

297 “Bir puta yemin etmek”, ona saygının bir işaretidir. Böylece insan onun bağlilarından olduğunu göstermiş olur. Krş. Tesniye 6: 13; 10: 20; Amos 8: 14; Yeremya 4: 2; 5: 7; 2: 6; Tsefanya 1: 5; İşaya 48: 1.

298 Gelip geçenler isterlerse kurban etinden parçalar alırlardı. Wellhausen, s. 58, not 2.

299 Wellhausen, s. 66.

Yâkût, III, 596/15; *Eğânî*, XVI, 57.

Zeyd el-Hayr,³⁰⁰ yani Zeyd el-Hayl et-Tâî ondan bahseder:

Önüne gelene onları bozguna uğrattığını söylüyorsun,
'Â'im'e ant olsun ki onların şekillerini bile tanıımıyorsun!

Aneze'nin³⁰¹ da Sü'ayr³⁰² isimli bir putları vardı.

Kelb kabilesinden Ca'fer b. Ebû Halâs³⁰³ devesiyle çıkmıştı; putun önünden geçtiği sırada hayvan {kanlı puttan} ürktü. Anezeler o sırada orada kurban kesmişlerdi. Ca'fer bu olay üzerine şu beyitleri düzdü:

Yavru devam boğazlanmış yatan³⁰⁴ kurbanlardan ürktü,
Yakdum'un iki oğlunun ziyaret ettiği Sü'ayr'ın çevresindeki!
Yezkûrlular onun her iki yanında dikkatle, ilgiyle bekliyorlardı.
O ise onlara bir sözle olsun cevap vermiyordu!

(Ebû'l-Münzir dedi ki: Yakdum ve Yezkûr, Aneze'nin³⁰⁵ iki oğludur; şair bunların kabilelerini Sü'ayr'ı tavaf ederken gördü.)

300 Krş. İbn Hişâm, 946 vd.; *Üsdü'l-Gâbe*, II, 340 vd.; *Eğânî*, XVI. 47 vd.; Caussin, I, tabl. 11, I, 104 (Note); II, 632-40; III, 279-280.

301 Aneze önceleri Tihâme'de otururlardı, sonra Irak çöllerinde, daha sonra da Hayber bölgesinde oturdular. Kabile bugün hâlâ vardır. Eski ismini devam ettirir ve Suriye ile Mezopotamya arasındaki yaylada otururlar. Krş. Wüstenfeld s. 82; *E. d. Isl.*, I, 362 s.v. (Reckendorf); Caussin, I, 190. Aneze bu ismi, kabilenin atasının kısa kargıyla birisini öldürmüş olmasından almış olmalı.

302 Krş. Wellhausen, s. 61: "Su'ayr'ın daha doğru söylenişi, Bekrî, s. 55'te geçen ve *Lisân*, VI, 31'de Aneze'den Rüşeyd b. Rumejd'e atfedilen beyitlerden anlaşıldığı gibi, se'îr'dir. Gerek bu beyitlerde gerek Yâkût'ta geçenlerde se'îr'in belirlilik takısı vardır; "yanma" demektir ve bu anlamda Kur'an'da sık sık geçer. Zekî, PK, s. 41, not 1 ve s. 42, not 2'de su'ayr'ı savunur. Fakat Wellhausen haklı görünür.

303 İsim açık ve seçik değil. Bkz. PK, s. 41, not 2. Herhâlde *hallas* okunacak.

304 PK, s. 41, not 5'e göre, Zekî yazmasının kenarında *surri'at* kelimesinin üzerinde: bir başka okuyuş şekline işaret olarak veya aynı kelimenin açıklaması olarak *zubbihat* yazılmış.

305 Wüstenfeld, s. 82'ye göre, Aneze b. Esed'in sadece bir oğlu vardı. Yezkûr, bundan Yakdum ve Eslem türediler; bu çeşit farklar soybilimde nadir değildir.

Arapların toz renkli dikili taşları da vardı, bunları da tavaf ederler, yanlarında kurban keserlerdi. Bunlara *el-ensâb*,³⁰⁶ bunları tavaf etmeye de *ed-davâr*³⁰⁷ derlerdi.

Bu konuda Âmir b. et-Tufeyl (bir gün Ganî b. Âsur'a gider, onlar o sırada dikili taşlarını tavaf etmektedirler, kızları da beraberlerindedir. Onların güzelliğini görür) şöyle der:

Keşke dayılarım Ganîler olsaydı!

Onların her akşam bir davârı vardır!

el-Harîs'ten ve el-Ka'b'dan olan Amr b. Câbir de bunlardan bahsetmiştir:

- [21] Gutayfîlâr³⁰⁸ yemin etti, sürülerini çekmeyecekler,
Ben de *ensâb*'a, dikili taşlara yemin ediyorum ki onları
tehdit etmeyeceğim.

el-Musakkıb el-Abdî,³⁰⁹ Amr b. Hind'e³¹⁰ bununla ilgili şu beyti söyledi:

Küçücük oğlanlar taşlarını tavaf ediyorlar,

Kaşları henüz kararmış küçükler!

(*Hucn*, sıbyan demektir.)

306 Krş. *PK*, s. 33/9 ve 10. Bkz. notlarımızdan 21.

307 Burada *davâr* ile kutlu bir merasim ve tavaf kastedilmiştir. Şair bunu arzuluyor; çünkü böylece güzel kızları görebilecek ve eğlenecektir. Krş. notlarımızdan 237, 371.

Arap putlarının ibadet törenlerinde resmî geçitler bulunurdu ve genç kızlar bunu en güzel elbiseleriyle yaparlardı. Krş. İmruülkays'ın *Mu'alleka*'sı beyit 64 (krş. mesela *Cemmentary on Ten Ancient Arabic Poems by et-Tibrizî*, (Ed. Lyall), Calcutta 1894): "O esnada karşımıza bir antilop sürüsü çıktı, inekleri, tıpkı genç kızların putlarını tavaf ederken uzun elbiseleriyle yürüdükleri gibi salınarak yürüyorlardı." Krş. *Diwan des 'Âmir*, (Ed. Lyall), Suppl. 8, 1 ve XI, 9.

308 Krş. Wüstenfeld, s. 173.

309 Cahiliye Çağı şairidir. Bkz. Ibn Qutaiba, *Liber poësis*, s. 233 vd.

310 Krş. *E. d. Isl.*, I, 352 s.v. (A. J. Wensinck).

M 554-570 arası Hîre kralı, çok zalimdi; onu "yakıcı" diye isimlendirmişlerdi. Mütelemmis ve Tarafe ile Bahreyn'deki naibine gönderdiği uğursuz mektupları namlıdır. Şair Amr b. Kulsûm onu öldürmüştür. Krş. Caussin, II, 123, 349-51.

el-Fezârî³¹¹ (Kureys, uygunsuz bir hareketinden ötürü ona kızmış ve Mekke'ye girmesini yasak etmişti) bu konuda demiştir ki:

Kutlu taşımı arkamda taşıyarak³¹² kurbanımı sürüyorum,
Kavmim içinde benden üstünü var mı?

Benî Damre'den³¹³ birisi aralarındaki bir savaşta bunu andı:

Kutlu taşlara ve örtüye³¹⁴ yemin ettim!

el-Mütelemmis ed-Duba'î bunu anarak, Amr b. Hind'e, kendisine ve Tarafe b. el-Abd'a yaptıkları hakkında şunları söyledi:

Sen beni, taşlama korkusundan sürdün, fakat hayır!
Lât'a ve kutlu taşlara ant olsun ki kurtulamazsın!³¹⁵

(Yani, {benim seni taşlamamdan} kurtulamazsın, demektir. *Etradtü*'dan geliyor, *taradtü*'dan değil.)

Âmir b. Vâsile Ebû't-Tufeyl el-Leysî, İslamiyet çağında yaşadığı bir savaş anlatırken bunu anar:

311 Krş. Wüstenfeld, s. 117.

312 Krş. *PK*, s. 33/11-12. Burada tamamen tersi söyleniyor. Put, genel olarak bölgesinde ve yerinde kalır; ekseriya bu taşlar o kadar büyüktür ki taşınmaları imkânsızdır. Belki de burada geçen daha küçük fetiş taşlarıdır, göz alıcı şekil ve görünüşleriyle el-Fezârî'ye esrarlı görünmüşlerdir. Onları kendisini korumaları ve uğur getirmeleri için arkasında, devesinin sırtında taşıyordu. Wellhausen'in görüşünde (s. 102), "Arap kabileleri göç eder; fakat tapınakları etmez, taşlar birlikte götürülmez, aksine bulundukları yerde sabittir." Burada bir düzeltme yapılabilir. Çünkü müşrik Arapların sabit olan taşlarının yanında, taşınabilir kutlu taşları da vardı. Hatta bunlar sadece korunma niyetiyle savaşlara birlikte götürülen taşlardan ibaret değildi; konak yerlerini değiştiren kabilelerce birlikte götürülen, taşınabilir tapınaklar da vardı. Krş. notlarımızdan 72, 112, 131.

313 Damre b. Bekr, Kinâne'nin bir boyudur, bkz. Wüstenfeld, s. 153 ve Caussin, I, Tablo VIII; I, 194.

314 Muhtemelen Kutsal Mabet'in örtüsü.

315 Krş. *PK*, s. 16/12.

Sen bilmezsin, bazı akınlar
Bağırtlak sürüsüne benzer; ardı arkası kesilmez!
Yüzümü çevirdim, bir kırmızı at ki,³¹⁶
Kurban kanlarına bulanmış kutlu taş benzliyordu!

Havlânlıların³¹⁷ da Umyânîs³¹⁸ isimli bir putları vardı.
Havlân ülkesinde bulunuyordu.

İddia ettiklerine göre, hayvanlarından ve mahsullerinden bir kısmını rızalarına ermek için onunla Allah (şanı yücedir) arasında {eşit olarak} bölüştürürlerdi. Fakat Umyânîs'in hakkından Allah'ınkine geçeni {puta} geri verirlerdi de, Allah'ınkinden putunkine geçeni ona bırakırlardı.

- [22] Bunlar, Havlânlıların "el-Udûm"³¹⁹ veya "el-Usûm" denilen boyu idiler. Öğrendiğimize göre onlar hakkında şu ayet indi: «Onlar Allah için, Onun yarattığı ekin ve meyvelerle hayvanlardan bir hisse ayırdılar da, kendi boş zanlarınca şu Allah'ın dediler, şu da ortaklarımız olan putların. Ortak-

316 *Verd*, sevilen bir at ismiydi; bkz. "Les livres des chevaux" par G. Levi della Vida, Reg., s. 108.

317 Bkz. *E. d. Isl.*, II, 1001 s.v. (Adolf Grohmann).

En eski zamanlardan beri *San'a* ile *Ma'rib* arasında yerleşmiş bir Yemen kabilesidir, bkz. Wüstenfeld, s. 132.

318 Bkz. Wellhausen, s. 23.

PK, s. 43, not 3'e göre, Zekî yazmasının kenarında "*'Ammu anasîn (Sîre, s. 53/4)*" yazılıdır. Zekî ilave ediyor: "el-Ye'marî, İbn Hişâm'a uyar ve Şeyh Ahmed el-Bedevî eş-Şinkâtî'nin *'Amûdü'n-Neseb* (Soybilim direği) kitabındaki de ona uyar, bu kitabın bir yazması Zekî Kütüphanesi'nde vardır: *Putları Ammu Anas onları saptırıyordu!*

Yağmursuz kaldıklarında,

Yağmur için ona kurbanlar sunarak yalvarıyorlardı.

Ve utancıların en büyüğü şuydu:

Ona ve Allah'a hayvanlarından ve mahsullerinden bir bölüm ayırıyorlardı.

Eğer putun hissesi kıt olursa

Allah'ın hissesi puta veriliyordu

Putunki çok olduğunda ise Allah'a bir şey verilmiyordu.

Zekî devam ediyor: "Bu *Ammu anas* ismi benim elime geçen güvenilir filolojik eserlerde geçmiyor."

Krş. Wellhausen, s. 23 vd., o, *Ammi anas* diye okuyor ve ismi açıklıyor.

319 *PK*, s. 44, not 1: "Yâkût, III, 731/7'de; el-Uzûm, zâl ile. Fakat Zekî yazmasının kenarında: *el-Adîm*. Bu, daha doğru."

larına ait olanlar Allah'a ulaşmaz amma, Allah'a ait olanlar, onlar ortaklarına gider. Hükmedegeldikleri bu şeyler ne kötüdür.»³²⁰

Hasan b. Sâbit,³²¹ Nahle'de bulunan Uzzâ için dedi ki:

Allah'ın izniyle tanıklık ederim ki Muhammed
Yukarıda göklerin üzerinde olanın elçisidir!
Yahyâ'nın babası {vaftizci} ve Yahyâ, ikisi de
Allah'ın yanında makbul olan dine hizmet ettiler;
Batn-ı Nahle'de bir vadide oturana gelince,
Ve ona inananlara; iyilikten³²² yoksun ve uzaktır onlar!
[Yahudilerin düşmanlık ettiği Meryem'in oğlu da
Arş'ın sahibinin elçisidir, peygamberdir!
Şüphesiz o Ahkaf'lı³²³ kişi de, kendisini kınadıklarında
Allah adına savaşmış ve adaletten³²⁴ ayrılmamıştı.]

(Hişâm dedi ki: *el-Fellû*, faydası ve bereketi olmayan ve rimsiz toprak anlamındadır. {Şair} Uzzâ'yı buna benzeti-yor.)

320 Krş. Sure 6/137.

321 Peygamber'in ünlü hususi şairi, krş. *E. d. Isl.*, II, 306 s.v. (T. H. Weir).

Hazrec kabilesindendir. Şiirleri İslam'ın başlangıcı için önemli bir kaynaktır. Hicvini ve ilhamını Muhammed'in hizmetine koymuştu. Böylece Peygamber'in aleyhinde bulunan müşrik şairlere karşı çıkıyordu. Krş. Wüstenfeld, s. 218.

322 *fellun* okumaktan daha iyisi *fillun* okumaktır. Krş. *PK*, s. 44, not 3 ve Lane sub *fillun*.

323 Krş. Sure 46/21: "Âd kavminden o kişiyi hatırla hani o, el-Ahkaf'ta halkını uyarıyordu."

Kastedilen Hûd peygamberdir. Krş. *E. d. Isl.*, I, 194. *Ahkâf*, kumullar demektir. Arap Yarımadası'nın güneyindeki tamamen terk edilmiş kum çölü böyle isimlenir. el-Ahkâf aynı zamanda 46. surenin adıdır. Krş. Wüstenfeld, s. 210; Blau, s. 562. Krş. *E. d. Isl.*, I, 680 s.v. Barahût (J. Schleifer). İddia edildiğine göre Hûd peygamberin mezarı Bi'r-Berehût'un yakınındadır. O, Allah tarafından Âd kavmine gönderilmişti ve onlar tarafından vurularak öldürülmüştü. Bu mezar Güney Arabistan'ın en önemli ziyaret yeridir. 11 Şaban'da bütün Hadramevtililer oraya giderler, aynı zamanda orada büyük bir panayır da kurulur.

324 Krş. *Diwan des Hassân*, (Ed. Hirschfeld), XCI.

Bu beyitler, Abdullah b. Revâha'ya atfedilir. Krş. *PK*, s. 44, not 2 ve Lane sub *fillun*.

Hâris³²⁵ b. Ka'b oğullarının Necrân'da³²⁶ bir kâbeleri³²⁷ vardı, ona saygı gösterirlerdi.

el-A'sâ'nın³²⁸ andığı budur. İddia edildiğine göre orası, bir ibadethane değil, andığı kişilerin toplantı odasıydı.

Bu iddia doğrudur sanırım. Çünkü ben hiçbir şiirde Hâris oğullarının onunla isimlendiğini işitmedim.

İyâd'ın,³²⁹ Kûfe ile Basra arasında Zahr denilen yerde, Sindâd'da³³⁰ başka bir kâbeleri vardı. el-Esved b. Ya'fûr'un andığı³³¹ bu olsa gerektir. İşittiğime göre burası bir ibadet evi değil, sadece şerefli, önemli bir evdi, bunun için bahsetti.

325 Krş. *E. d. Isl.*, II, 285 s.v. (J. Schleifer).

Yemen kavmidir. Necrân'da otururlardı ve Hemdân'a komşuydular. Cahiliye Çağında kabilenin bir kısmı Yâğûs putuna taparlardı. Diğer bir kısmı da Hristiyan olmuştu. Krş. Wüstenfeld, s. 210.

326 Necrân hakkında bkz. *E. d. Isl.*, III, 890 s.v. (A. Moberg).

Kuzey Yemen'de bir vadi ve şehirdir, verimliliği ve sık hurma ormanlarıyla tanınmıştır.

327 Krş. *PK*, s. 11/5 vd. San'â'daki Rî'âm mabedi; krş. *PK*, s. 45/5 vd. Benî İyâd'ın Sindâd'daki kâbesi.

328 Krş. *E. d. Isl.*, I, 495 s.v. (A. Haffner).

Kastedilen elbette tanınmış A'sâ Meymûn b. Kays'tır. O, Muhammed'e ünlü bir medhiye yazmıştır, fakat Müslüman olmamıştır. Krş. Wüstenfeld, s. 292.

Bkz. divanındaki ilgili beyit, Nr. XXII, 26 ve *PK*, s. 45, not 1; şöyle tercüme edilir: "Ve Necrân'ın kâbesi senin (deven), kapısında diz çöktürülünceye kadar, vazgeçilmez hedefindir."

329 Krş. *E. d. Isl.*, II, 604 s.v. (J. Schleifer).

İsmâîlîlerden büyük bir Arap kavmidir. Kabilenin bir kısmı Hristiyandı. Önceleri Tihâme'de oturuyorlardı; 3. yüzyılda Doğu Irak'a, sonra da Mezopotamya'ya göç ettiler. Krş. Blau, s. 567.

330 Krş. Yâkût, III, 164/21 vd.: "*Ve-kânet İyâd tenzîlu Sidâd.. ve-kâne 'aleyhi kasr tehaccu'l-'arab ileyhi. Ve huve'l-kasr ellezî zekerahu el-Esved b. Ya'fur*; yani "İyâd kabilesi Sindâd'da çadır kurardı. Yakınında bir saray vardı, Araplar onu ziyaret ederlerdi. Bu, el-Esved b. Ya'fur diye anılan saraydır."

331 Burada işaret edilen ve Zekî'nin *PK*, s. 45, not 3'te andığı el-Esved b. Ya'fur ifadesi *Mufaddaliyât*, XLIV, 9'da bulunur: "el-Havernak, es-Sadîr, Barîk ve Sindâd'daki yüksek mazgalı saray halkı."

Cüheyne'den³³² Abdu'd-Dâr b. Hudeyb denilen bir adam halkına dedi ki: "Gelin bir ev yapalım (ülkelerinin el-Havrâ denilen yerinde), Kâbe'ye benzetelim, ona saygı göstere- [23] lim. Böylelikle birçok Arabı kendimize çekeriz." Onlar ise bu fikre değer vermediler, yanaşmadılar. O da bunun üzerine şu beyitleri söyledi:

Bir ev yapılısın istemiştım;
Ne günahdır, ne de günaha yol açar!
Fakat onlar, ne zaman önemli bir işe çağrılısalar,
Sırt çevirirler, razı olmazlar ve *Kavdam'a*³³³ çekilirler!³³⁴
Çağrılısalar da çağrılmasalar da yerinirler.
Yüz çevirirler, hele bazısı dilsizler gibi yüz çevirir!
Faydaları başkalarınınadır, akrabalarında ise
Açtıkları yaralar, kızgın bir demirinki kadar derindir!

Hişâm b. Muhammed dedi ki:

"Ebrehe el-Eşrem,³³⁵ San'â'da³³⁶ bir bina³³⁷ yaptırmıştı. el-Kalîs³³⁸ ismini verdiği bir kiliseydi bu. Mermerden ve

332 Krş. *E. d. Isl.*, I, 1107 s.v. (C.H. Becker).

Kudâ'a'nın büyük Güney Arabistan grupları kavmidir. Önceleri Necid'de, sonra Medine yakınlarında, Kızıldeniz ile Vadi'l-Kurâ arasında oturlardı. Krş. Jüstanfeld, s. 186.

333 *Kavdem*, *kdm* kökünden bir *fav'al*'dir, tıpkı *ksr* kökünden *kevser* gibi. Manası belli değildir. Yâkût'a göre (IV, 197/18) bir dağın ismidir.

334 *yelhavne alâ* yerine -Fleischer'le birlikte, Yâkût, IV, 198/1'de olduğu gibi- *yelhavne illâ* okunacak. Zekî'nin bu anlayışı kabul etmemesi isnatsızdır (PK, s. 45, not 6).

335 Krş. *E. d. Isl.*, I, 76 s.v. (Fr. Buhl).

Yemen'de Habeşlerin kral naibidir (537-70). Hristiyandı. San'â'da onun tarafından yaptırılan kilise muhteşem bir bina idi. Krş. notlarımızdan 338.

336 Yemen kralı Tübbâ'nın hükûmet merkezi. Krş. notlarımızdan 77.

337 Fraenkel, s. 275'e göre, *kenîse*, Aramcadan geliyor. Arapçadaki *kns*'nin apayrı anlamı vardır. Krş. *E. d. Isl.*, II, 768 s.v. (C. van Arendonk). *Kenîse* "sinagog, kilise", Hristiyan ve Yahudi ibadet evinin Arapçadaki ismidir.

338 Fraenkel'e (s. 275) göre, *kalîs*, sonraları *fu' 'ayl'*a benzetilerek *kullays* olmuştur (Yâkût, VI, 170/19). Nöldeke, *Sasanîden*, s. 201, not 1, tarafından *ecclesia* olarak tanımlanmıştır. Arap etimolojileri bunun için Yâkût, II, 171'i kaynak verir. Arapçaya doğrudan doğruya Yunancadan geçmiş olması; Aram ağızı buna uygun değildir.

çok güzel yaldızlı ağaçtan³³⁹ yapılmıştı. Habeş kralına da şöyle yazmıştı: “Sana öyle bir kilise yaptırdım ki benzerini kimse yapmış değildir. Arapları, haccettikleri evden çevirinceye kadar rahat bırakmayacağım.” Ayları ayarlayanlardan³⁴⁰ birisi bunu işitti, kavminden iki kişiyi, gidip kiliseyi kirletmeleri için gönderdi. Gittiler, kirlettiler. Ebrehe bunu işittiği zaman fena hâlde kızdı. “Kim buna cüret etti?” dedi. Kâbe’ye saygılı olanlardan bazıları, dendi. Toparlandı, fille ve Habeşlilerle yola çıktı. Sonra bilinen³⁴¹ olaylar oldu.”

PK, s. 46, not 6: Zekî’nin yazmasında *kalîs*’in üzerinde “böylesi doğru” yazıyor. Fakat el yazmasının kenarında ifade olarak şu var: Bu söyleyiş *Kâmûs*’un ifadesine aykırıdır. Çünkü (*el-Kalîs*), *kubbe*’ye ölçüsüne göre yapılmış olmalıydı (yani *kulleys* olmalıydı). Bu söyleyiş şekline el-Bağdâdî uyuyor.

339 PK, s. 47, not 20’ye göre, es-Süheylî, *er-Ravdûl-Ünûfte*, varak 20b (Kahire baskısı, 1332/1914, s. 40 vd.) bu kiliseyi anlatır: “O, bu isimle (*el-Kalîs*) tanınırdı. Çünkü binası o kadar yüksekti ki onun üzerinden Aden şehrine bakılabilirdi. Ebrehe, Yemen halkını binasının yanında son derece alçalttı ve onlara her çeşit tapınmayı yükledi. Belkıs sarayından renkli mermer sütunları ve altın yaldızlı taşları ona naklettirdi. Onu güzellik ve ihtişamca istediği dereceye eristirinceye kadar uğraştı. İçine altın ve gümüşten haçlar, fildişi ve abanoz minberler koydurdu. Yemen’den Habeş hakimiyeti kalkınca kilisenin civarı ıssızlaştı ve hiç kimse onu bir daha kalkındırmadı. Çevresinde bir sürü vahşi hayvan ve yılan türedi. Araplar ona yaklaşmaktan korkarlardı ve iddia ederlerdi ki onun yıkıntılarından bir şey alınırsa cinlere uğranırdı. Kilise, Ebû’l-Abbâs es-Seffâh zamanına kadar böylece kaldı. Ebû’l-Abbâs es-Sehhâf, vekili Ebû’l-Abbâs b. er-Reb’î’yi Yemen’den gönderdi ve onun kıymetli kalıntılarından pek çoğunu aldı. Mermerlerden, altın yaldızlı ağaç ve benzerlerinden satabildiklerini sattı. Bundan sonra onun izi silindi ve haberleri kesildi, hatırası söndü. İçinde bulunan putlar arasında ağaçtan bir heykel vardı ki yüksekliği 60 kol boyu idi (bir kol 55-80 cm arasında değişen bir birimdir), yanında bir başkası vardı. Rivayete göre birincisi Ku’ayt putunu, ikincisi de karısını temsil ediyordu.”

Krş. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, 200 vd.; krş. Caussin, s. 143.

340 Krş. Sure 9/36-37: “Gök ve yer yaratıldığından beri Allah’ın yanında aylar on ikidir. Bunlardan dördü haram aylardır. Onları geciktirmek küfrü arttırmaktır. İmansızlar böylece dini doğru yoldan çevirirler. Onlar onu bir yıl haram sayarlar, bir başka yıl helal sayarlar. Böylece Allah’ın haram kıldığına sayıca uyarlar da haram kıldığı asıl şeye uymazlar.”

Krş. E. d. Isl., 924 s.v. Nasî’ (A. Moberg).

341 Kur’an tefsirleri nesî’ye şu anlamları verir: 1) Haccı Allah’ın kararlaştırmadığı bir aya itmek, 2) Haram bir ayı haram olmayan bir aya nakletmek,

Hasan b. Uleyl³⁴² bize³⁴³ anlattı. Dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed anlattı ve dedi ki: Ebû Miskîn bana babasından naklederek dedi ki: İmru'ülkays b. Hucr, Benî Esed'e³⁴⁴ bas-kın yapmak niyetiyle Zülhalasa'ya³⁴⁵ uğradı; (bu, Tebâle'de bir puttu, Arapların hepsi ona saygı gösterirlerdi. Önünde

3) Nesî' daha eski bir ifadeye göre, ay yılını uzatmak için son ayın ayarlanması demektir; bu panayırlarla ilgili olan hacı, uygun bir mevsimde tutabilmek için gerekliydi. Bu ayarlama hakkında krş. Birûnî, *Chronologie*, (Ed. Sachau), s. 11 vd. ve 62 vd.

Krş. Sure 105: "Rabbinin fil sahiplerine ne yaptığını görmedin mi? O, onların niyetlerini boşa çıkarmadı mı? O, onların üzerine sürü sürü kuşlar gönderdi, kuşlar onların üzerlerine pişkin tuğladan taşlar yağdırıyorlardı. Böylece, onları yenik ekin yapraklarına benzetti."

Krş. Ebrehe'nin Mekke'ye karşı efsaneleşmiş seferi hakkında bkz. *E. d. Isl.*, I, 76 sv. Abraha (Fr. Buhl).

Sure 105, Ebrehe'nin (fil yılında) Mekke'ye ve Kâbe'ye karşı olan seferine işaret eder; veba onu geri dönmeye mecbur etmişti.

Krş. Caussin, I, 268 ve 277 vd.

Krş. II. Kırallar 19: 32-36: "Bunun için Âsur kralı hakkında Rab şöyle diyor: O, bu şehre gelmeyecek ve ona hiç ok atmayacak, bir kalkanla da ona karşı çıkmayacak ve ona karşı meteris kurmayacak. Geldiği yoldan geri dönecek, bu şehre gelmeyecek. Çünkü kendim için ve kulum Davud için bu şehri koruyacağım. Aynı gece Rabbin meleği çıktı ve Asur ordugâhında 185.000 kişiyi vurdu. Sabahleyin kalktıklarında hepsi ölüydüler, sırf ceset. Asur kralı Sanherib göç edip gitti, yurduna döndü ve Ninova'da kaldı." Tahmin olunacağı gibi burada da Ebrehe gibi Sanherib'in kutlu şehre girmesine veba yoluyla engel olunmuştur.

Bkz. W. Rudolph, *Sanherib in Palaestina*.

342 Burada tasvir yeniden başlıyor ve aynı şeyler, başlarındaki küçük ravi zincirleriyle daha küçük bölümlerle anlatılıyor bunun gibisi bir kere (*PK*, s. 25/4) de bölümün girişi olarak geçmişti.

343 Konuşan, uzun raviler zincirinde Ebû Ali el-Hasan b. Uleyl el-Anezî'den önce gelen Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Cevherî'dir.

344 Aralıksız olmamakla beraber, Medine ile Basra arasındaki alanda otururlardı. Krş. *E. d. Isl.*, I, 492 s.v. (Reckendorf), yine *E. d. Isl.*, II, 508 s.v. İmru' al-Kays (Cl. Huart); Caussin, II, 305 vd.

Kinde prensi el-Hâris b. Amr, oğlu Hucr'u Hucr'a karşı bir ayaklanma esnasında bu kanlı harekete maruz kalmış olan Benî Esed'e kral tayin etmişti. Hucr, daha sonra bunlar tarafından öldürülmüş olmalı. Bu sebepten oğlu İmru'ülkays, onlara karşı ağır kan davası açtı, fakat onları egemenliği altına alamadı. Bkz. onun hakkındaki notlarımızdan 257.

345 Krş. *PK*, s. 34/7 vd.

üç fal oku vardı: {buyurucu} *el-âmir*, {yasaklayıcı} *en-nâhî* ve {mühlet verici} *el-muterabbis*), önünde üç defa ok çekti. Her seferinde de yasaklayıcı ok çıktı. Bunun üzerine okları kırdı, putun suratına fırlatarak dedi ki: “Babanın organını ısırasın!”³⁴⁶ Eğer senin baban öldürülmüş olsaydı, beni alıkoymazdın.” Sonra Benî Esed’e saldırdı ve kazandı.

Bu olaydan sonra artık Zülhalasa’dan bir şey sorulmadı, sonra Allah İslam’ı gönderdi. İmruülkays onu terk edenlerin ilki oldu.

el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Hişâm b. Muhammed şöyle söyledi: Bana, künyesi³⁴⁷ Ebû Bişr olan, Âmir b. Şibl adında bir adam an-[24]lattı; adam Cerm³⁴⁸ kabilesindendi ve dedi ki:

“Kudâ’a, Lahm, Cüzâm kabilelerinin ve Suriye halkının el-Ukaysir³⁴⁹ denilen bir putları vardı. Ona haccederler, yanında başlarını tıraş³⁵⁰ ederlerdi. Onlardan birisi ne zaman başını tıraş etse, her saç demetiyle birlikte bir avuç unu³⁵¹ karıştırarak atardı.” (Ebû’l-Münzir dedi ki: *el-Kurratu*, avuç dolusu demektir.)

Yine dedi ki: İşte Hevâzinliler onu tam bu sırada ziyaret ederlerdi. Eğer saç bir avuç una³⁵² atılmazdan önce yetişirse sahibine derdi ki:

346 Beddua şekli.

347 Krş. *E. d. Isl.*, II, 1200 (A.J. Wensinck)

Eski Arap âdetlerine göre bir erkek veya kadın ilk oğullarının doğumundan sonra künyelenirdi (Ebû... Umm...) fakat bazen de daha kendi doğumu sırasında hayalî olarak künyelenirdi.

348 Cerm, Yemenlidir. Krş. Wüstenfeld, s. 183, 265.

349 Krş. *PK*, s. 38 vd.

350 Krş. *PK*, s. 14/5: Menât’ın şerefine de tepe tıraşı yapılırdı.

351 Wellhausen’e (s. 63) göre, kurra herhâlde “kurbağa” anlamına geliyor. Eğer un tam manasiyle kuru değilse ve kapalı elde şekil alıyorsa, benzetme bir dereceye kadar anlaşılabilir.

352 Wellhausen, Yâkût, I, 340/20’ye göre çeviriyor. Yâkût *ma’a* yerine: ‘alâ okuyor: “Unu saçla bulayıp atmazdan önce.”

Unu bana ver. Ben Hevâzin'den bir muhtaç kişiyim.

Fakat yetişemezse saç bitleri ve unları ile birlikte alır, ondan bir ekmek pişirir, yerdi.³⁵³ Cerm ve Ca'de³⁵⁴ oğulları, el-Akîk denilen bir su yüzünden Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) önünde kavga etmişlerdi. Allah'ın Elçisi (Allah'ın selamı onun üzerine olsun), Cerm lehinde hüküm vermişti. Bunun üzerine Cerm'den Mu'âviye b. Abduluzzâ b. Zirâ şu beyitleri söyledi:

Gerçekten bildiğiniz gibi ben Cerm'den birisiyim,
Topluluklar Peygamber'in yanında bir araya geldiklerinde,
Siz onun hükmüyle ikna olmadıysanız da,
Ben Peygamber'in hükmüyle tamamen ikna olmuşum!
Cerm'i görmediniz mi, nasıl yükseldi, babalarınız
Bitlerle birlikte Ukaysir'in kuyularına³⁵⁵ dalarken?
Bir avuç un atılırken der ki: Bitsiz at,
Ben Hevâzinli³⁵⁶ bir muhtaç kişiyim.
Bütün bu insanların arasında siz nesiniz?
Evet sizler sadece kuyruklar ve ayaklarsınız!
Gerçekten siz kısa oluşmuş iki küçük parmak gibisiniz,
Bütün diğer parmaklar o ikisini geçerken!

353 PK, s. 48, not 2 ve s. 49, not 2'ye göre, el-Câhız, *Kitâbü'l-Buhalâ*'sında (s. 237) ve *Kitâbü'l-Hayevân*'ında (V, 114) buraya işaret ediyor ve şöyle söylüyor: "İbnü'l-Kelbî dedi ki: 'Hevâzin ve Esed kabileleri, *kurra* yediklerinden ötürü yeriliyorlar, bu bitli undur; Yemenliler Minâ'da başlarını tıraş ettiklerinde bir avuç unu başlarına koyarlar, saç tıraş edildiğinde un da birlikte dökülürdü ve bu unu sadaka sayarlardı. Esed ve Kays kabileleri halkı ise unu alırlar, saçları ayıklayıp kullanırlardı."

354 Krş. E. d. Isl., I, 1033 s.v. (J. Schleifer).

Me'ad, İsmâîlî gruplarından. Yemâme'nin Felec bölgesinde otururlardı. Şair Nâbiğa el-Ca'dî bu kavimdendir.

355 PK, s. 49, not 1'e göre, *el-cefr*, "el-bi'r" demektir. Yâkût, I, 141 ve Câhız, *Kitâbü'l-Buhalâ*, s. 247'de: *hafr* olarak geçer. Bu okuyuş şekillerine bir diyecek yoktur. Çünkü *el-hafr* ve *el-cefr* her ikisi de "geniş, büyük kuyu" demektir.

356 PK, s. 49, not 2'ye göre el-Câhız, *Kitâbü'l-Hayevân* s. 237'de bu beyti ve önceki, Benî Esed'i ve Hevâzin'in bir kısmını yeren beyitleri zikrediyor, diyor ki: "Her ikisi de bit yiyenlerin oğullarıdır ve *el-kurra*, saçla karışık un demektir. Onlardan hiçbirisi başını, tepesinde bir avuç un olmaksızın tıraş etmezdi. Bu un fakirlere sadaka, kendilerine de temizlik vazifesi görürdü. Bu unu kim yemek üzere alırsa yerilirdi.

Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed dedi ki: eş-Şarkî³⁵⁷ bana, Kinâne oğullarından Sürâka b. Mâlik b. Cü'süm el-Müdlîcî'den³⁵⁸ bu konuyla ilgili şu beyitleri okudu:

O size –ey babasızlar–³⁵⁹ bize küfretmeyi yasak etmedi mi?
Cüzâm, Lahm ve Mevâsim yüz çevirdi,
Ve çanakları Razvâ³⁶⁰ dağındaki havuzlara benzeyen
Her Kudâî, size yaptıkları kötülüklerle alçaklaştıkların-
dan³⁶¹ ötürü
Burunları yere sürünmüş olduğu hâlde!³⁶²
Böylesi adam utanmaz ve iyi yemez.³⁶³

Ebû Ali el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sab-
bâh anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muham-
med b. es-Saib el-Kelbî anlattı ve dedi ki: Bana babam anlattı:

[25] Başlangıçta putlara tapış³⁶⁴ şöyle oldu: Âdem (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) öldüğünde, Âdem'in oğlu Şit'in oğulları onu, Hindistan'da, ilk indiği yerdeki bir mağaraya gömmüşlerdi. (Bu dağa Nevz³⁶⁵ derlerdi. Yeryüzünün en

357 Belli ki bu, Zekî'nin PK, s. 49, not 6'da tahmin ettiği gibi, ünlü şiir ravisi eş-Şarkî b. el-Kutâmî'dir. Bkz. Ibn Kutayba, *Handb. der Geschichte*, s. 268.

358 İbn Hişâm'ın *Sîre*'sinden tanınır (I, 331, 432, 474 vs.).

Bkz. Wüstenfeld, s. 432. Başlangıçta Peygamber'in hasmıydı, fakat sonra Müslüman oldu.

359 Çok kullanılan beddua şekli.

360 Krş. Yâkût, II, 790.

361 Kelime kelime: "Burunları toza yapışırken."

362 *fîkum* yerine herhâlde *fîhim* okunacak.

363 Bu beyitler, çok kapalı ve belli bir tercümeyle elverişli değil. Metinleri kıs-
men bozulmuş olmalı.

364 Buradan itibaren, putçuluğun Âdem'in oğullarıyla başladığı ikinci bir riva-
yetle karşılaşyoruz.

365 PK, s. 50, not 1'e göre, Zekî yazmasının kenarında şunlar yazılıdır: Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Mu'cem Me'sta'cem*'inde (ünlü coğrafya lügatinde, Ed. Wüstenfeld): "*er-Râhûn*, Hindistan'da bir dağdır (Serendib, Seylân Adası'nda), Âdem aley-
hisselamın cennetten kovulduğunda indiği dağ da bu dağdır." *er-Râhûn* taşı "*tabiri de bununla ilgilidir*," diye yazıyor. el-Hemdânî: "O, daha çok Râhûm –'m' ile– Dağı'dır; çünkü devamlı yağmurlar (*rihâm*) orada hemen hemen hiç eksik olmaz." İranlılar ona, Nevz veya Bezv derler. *Mu'cem Me'sta'cem*'de, Wüstenfeld'in taş baskısında (1877, s. 426): *er-Rahûm* diye geçiyor, elifsiz. Yâkût, III, 83 onu Serendib Adası ile ilgili notlarında *er-Rahûn* diye isimlen-

verimli dağıydı. Şöyle bir söz vardır. Nevz'den verimli, Berehût'tan³⁶⁶ çorak: Berehût, Hadramevt'te, Tîn'a denilen bir köyde bir vadidir. el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Ebû'l-Münzir dedi ki: Bana babam anlattı, o Ebû Sâlih'ten o da İbn Abbâs'tan işitmiş, dedi ki: İnanmışların ruhları, Şam'da el-Câbiye'da³⁶⁷ müşriklerin ruhları ise, Berehût'tadır.)³⁶⁸

Ebû Ali el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir babasından, babası Ebû Sâlih'ten, o da İbn Abbâs'tan işitmiş, naklederek dedi ki: Şit³⁶⁹ oğulları, Âdem'in mağaradaki cesedine giderler, ona

dirir. *Lisânü'l-Arab* ve *Tâcül-'Arûs*'ta *er-Râhûn* diye geçer. İbn Battûta (IV, 181) bu dağın üzerinde bulunan Âdem'in ayak izini anlatır. Aynı şekilde İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*'da (I, 52) onu anar. Bkz. *E. d. Isl.*, I, 134 vd. s.v. Adam (M. Seligsohn). (Efsaneye göre Âdem'in ayak izi, 70 kol uzunluğundadır ve kayalara gömülüdür.) Krş. Tekvin 4: 16.

366 Zekî, *PK*, s. 50, not 3'te Yâkût'un Nevz ve Vedd, okuyuş şeklini Zekî yazmasınıninkine tercih ediyor [*amra'a* (IV) Nevz va'acdaba (IV) Berhût], çünkü burada maksat üstünlük (*ef'alü't-tafdil*) ve atasözünün kalıplaşmasıdır. Ve ismi Yâkût ve *Kâmûs*'a dayanarak, Zekî yazmasından ayrı olarak (sakin 'r' ile: *Berhût*) *Berehût* olarak harekeliyor.

367 Krş. Yâkût, II, 3/14 vd.; *E. d. Isl.*, I, 1030 s.v. (H. Lammens): Câbiye, "Câbiye, Kral", Gassân'ın Cafnî emîrinin merkeziydi ve Şam'ın bir günlük mesafede güneydoğusunda Orta Çağ'da çok ünlü olan Golan bölgesinde bulunuyordu. (Filistin'deki Galile Gölü'nün doğusunda yer alan dağlık bölge. Yunanlıların ve Romalıların Gaulanitis'i, Havran'a komşu.) Bu bölge Tevrat'ta sık sık geçer; krş. Tesniye 4: 43; Yeşû 20: 8; 21: 27.

368 *PK*, s. 51, not 1'e göre İbn Fazlullah, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, I, 232 (1924)'te: "Berehût kuyusu, Yemen'de Hadramevt denilen yerdedir. Derinliğinin ne kadar olduğu bilinmez ve kimsenin de onun içine indiğine dair bir şey işitilmemiştir."

Krş. *E. d. Isl.*, I, 680 s.v. (J. Schleifer).

Berehût, Hadramevt'te, cehennemlik ruhların ve kâfirlerin içinde kalacakları meşhur Berehût kuyusunun bulunduğu bir vadidedir. Hemdânî, Cezîre (Ed. D. H. Müller), s. 128, 201, 203'te şöyle yazıyor: "Allah onun izlerini sildi, onu yok etti ve onun ruhunu Berehût'un imansızlarının yanına gömdü." Krş. İbn Battûta, (Ed. Defremery), II, 403; Taberî, *Annalen*, (Ed. De Goeje), I, 2007. Hadramevt'teki Berehût kraterinin gürlemesi, Müslüman efsanelerinde, mahvolmuş ruhların iniltileri olarak telakki edilir. Krş. Yâkût, I, 154, 598; De Goeje, *Hadramut*, s. 20 (*Rev. Col. Intern.*, 1886).

369 Şit peygamberin oğulları: Benû Şit.

saygı³⁷⁰ dönüşünde bulunurlar ve rahmet dilerlerdi. Âdem'in oğlu Kâbil'in³⁷¹ oğullarından birisi dedi ki: "Ey Kâbil oğulları! Şit oğullarının bir *Davâr*'ı³⁷² var, onun etrafında dönüyor, ona saygı gösteriyorlar, sizin bir şeyiniz yok!" Sonra onlara bir put yaptı, böylece o, put yapanların ilki oldu.³⁷³

el-Hasan b. Uleyl bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir anlattı ve dedi ki: Bana babam anlattı:

Vedd, Suvâ, Yâğûs, Ya'ûk ve Nesr; dindar, iyi kişilerdi, hepsi de aynı ayda öldüler. Akrabaları çok üzüldüler. Kâbil oğullarından biri dedi ki: "Ey hemşehrilerim, size onların şeklinde put yapayım mı, yalnız ruhlarını veremem?" "Yap" dediler. O da tıpkı onlar gibi³⁷⁴ beş put yapıp dikti.

Artık herkes kardeşine, amcasına,³⁷⁵ yeğenine geliyor, ona saygı gösteriyor, etrafında dönüyordu: Bu bir kuşak bo-

370 Krş. Smith, s. 156 vd.; Leew, s. 7.

Bereke ("bereket, kutsama"; bilhassa acılardan, sakatlıklardan kurtulmadır; Arap inançlarında önemli rolü vardır), ataların, kahramanların, velilerin kabirlerini ziyaret etmekle kazanılır. (A. Fischer'e göre, velilerin gerçek veya farazi torunlarına iyi hediyeler sunmakla.)

371 Kâbil'in oğulları: Benû Kâbil.

372 Burada *davâr* ile kutlu taş kastedilmiştir. Krş. notlarımızdan 237 ve 306.

373 Bizim metinde '*amilehâ*'; Yâkût'ta: '*amilehû*'.

Wellhausen (s. 14) de Yâkût'a göre çevirir: "O, put yapan ilk kişiydi," '*amilehâ* şüphesiz daha uygundur.

374 Krş. Fraenkel, s. 294; Zimmern, *Akkadische Fremdwörter*, s. 27.

375 *kâne ye'tî 'ammehû* (Krş. Tekvin 25: 8-17; 35: 29; 49: 33; Sayılar 20: 24; 27: 13; 31: 2; Tesniye 32: 50: "O, kavmine katıldı." Aynı deyiş Hakimler 2: 10 vs. Ve bütün o nesil de atalarına katıldılar.) Atalara tapmanın bir benzeri de Tevrat'ın terafimlerinde (gaipten haber sorulan insan şeklinde put) vardır. (Stade, *Gesch.*, I, 467; Schwally, *Leben nach dem Tode*, s. 35 vd., bu ev ilahlarında da atalara tapmayı görüyorlar). Herhâlde bu putlar ataların timsalleriydi. Krş. I. Samuel 9: 13; Tekvin 31: 19, 30, 32, 34; Hakimler 17: 5 vd. Krş. Yeremya 2: 27, burada ağaçtaki ruha baba veya anne olarak hitabediliyor: "Onlar ağaca: 'Babamsın,' taşa: 'Bizi sen doğurdun,' derler" (Burada İsraililerin dinleri üzerine müşrik komşularının tesirleri görülüyor.) Krş. W. Eichrodt, *Theologie d. A. T. I.*, s. 515; s. 1582. Bkz. L. Köhler, R. G., G.2 C.5, s. 1051 ve E. Riehm, Bd. 2, s. 1673.

yunca böylece sürdü. Bunlar, Yarad³⁷⁶ b. Mahla'il b.³⁷⁷ Kaynân b. Anûş³⁷⁸ b. Şit b. Âdem çağında yapıldı.³⁷⁹

Sonra başka bir kuşak geldi. Bunlara, öncekilerden çok daha fazla saygı gösterdiler.

Onlardan sonra üçüncü bir kuşak geldi, bunlar dediler ki: Bizden öncekiler bunlara muhakkak, kendilerine Allah'ın yanında şefaathetler diye saygı göstermişlerdir, başka bir sebeple değil. Onlara tapıldılar. Yaptıkları iş büyü- [26] dü, küfürleri arttı. Allah onlara İdris'i (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) (O, Ahnûh³⁸⁰ b. Yarad b. Mahla'il) [b. Kaynân'dır] peygamber olarak gönderdi. O, onlara doğru yolu gösterdi, fakat onu yalanladılar; Allah onu, yanındaki yüce makamlara çıkardı.³⁸¹

İbnü'l-Kelbî'nin³⁸² Ebû Sâlih'ten, onun da İbn Abbâs'tan bildirdiğine göre, Nûh³⁸³ b. Lamk b. Metûşalah b. Ahnûh yetişinceye kadar bu durumları gittikçe azdı. Allah onu pey-

376 *Yardî* yerine elbette Yâkût IV, 913/18; *PK*, s. 52/7 ve 22, diğer kaynaklarla birlikte *Yarad* veya *Yârad* okunacak. Krş. Tekvin 5: 15.

377 Kastedilen Mahlâ'il'dir (Mahalele). Krş. Taberî, I, 1122/12. Krş. Tekvin 5: 12.

378 Yâkût, IV, 913/18. Anûs. Krş. Tekvin 5: 6.

379 *PK*, s. 52, not 4'e göre, es-Süheylî, *er-Ravdû'l-Ünûfte*, Kahire baskısı, I, 6'a: *inne buduvva'l-esnâm kâne fî zemân y r d b. mahlâ'il*, yani "putlara tapış, Yarad (?) b. Mahlâ'il'in çağında ortaya çıkmıştı."

380 Bu, İdris'tir. Krş. Sure 19/57-58; 21/85.

Krş. *E. d. Isl.*, II, 478 s.v. İdris (A. J. Wensinck).

Krş. Nöldeke, *Zeitschrift für Assyriologie*, XVII, 84 vd.; R. Hartmann, *Zeitschrift für Assyriologie*, XXIV, 314 vd.; İbn Kiftî, (Ed. Lippert), s. 1 vd.; Weil, *Bibl. Legenden d. Muselmaenner*, s. 62 vd.

381 Krş. Tekvin 5: 21-24. Burada İdris'ten şöyle bahsolunur: Hanok (İdris) Allah ile yürüdü; ve gözden kayboldu. Çünkü onu Allah aldı (*lakah oto Elohim*). Krş. II. Kırallar 2: 9-10. İdris gibi İlyas da ortadan kaybolmuştur.

382 Yani, Muhammed b. es-Sâ'ib, yazarın babası; o, Ebû Sâlih'ten o da İbn Abbâs'tan rivayet ediyor. İbnü'l-Kelbî, İbn el-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, s. 57 /7'e uyarak sadece Kelbî diye de okunur.

383 Bu, Nûh peygamberdir. Krş. Sure 7/59, 69; 11/27-50; 23/23-31; 26/105-122; 37/75-84. Sure 71. Taberî, (Ed. Goeje), I, 174-201. Goldziher, *ZDMG*, XXIV (1870) s. 207-11.

gamber olarak gönderdi. O sırada Nûh 480 yaşındaydı, 120 yıl süren peygamberliği boyunca onları Allah'a çağırdı. Ona karşı geldiler ve onu yalanladılar. Allah ona gemi³⁸⁴ yapmasını emretti. Gemiye yaptı ve 600 yaşında olduğu hâlde içine bindi. Boğulanlar boğuldu, bundan sonra, o daha 350 yıl yaşadı. Tufan yükseldi ve bütün yeryüzünü kapladı. Âdem'le Nûh arasında 2200³⁸⁵ yıl vardır. Tufan'ın suları bu putları Nevz Dağı'ndan aşağı attı. Akıntı, dalgalar ve kabarmalar bölgeden bölgeye arttı ve nihayet putları Cudda bölgesinde karaya fırlattı. Sonra sular çekildi, bunlar kıyıda kaldılar. Rüzgâr kumları sürükledi ve üzerini tamamen örttü.

Hasan b. Uleyl bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed anlattı ve dedi ki: Eğer bir put, tahtadan, altından veya gümüşten insan şeklinde oyularak yapılmış ise o *sanemdir*; eğer taştan ise *vesendir*.³⁸⁶

el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabbâh anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Münzir babasından, o Ebû Sâlih'ten o da İbn Abbâs'tan³⁸⁷ naklen anlattı: Tufan sularından son kalan Cüzâm bölgesinde Hismâ'dadır.³⁸⁸ Tufan 40 yıl sürdü, sonra sular çekildi.

384 Krş. Sure 11/37-38 vd.: *ve-sna'i'l-fülke... ve-yesna'ü'l-fulke*.

Krş. *E. d. Isl.*, II, 123 s.v. Fulk (H. Bauer).

fülk, geminin Kur'an'daki ismidir; *sefine* sadece dört defa kullanılmıştır. Hususi olarak *fülk*, Nûh'un gemisi anlamındadır. Sure 11/44'e göre gemi, Cûdi Dağı'na inmiştir. Krş. *E. d. Isl.*, I, 1106 s.v. (M. Streck).

Krş. G. Weil, *Bibl. Legenden der Muselmaenner* (1845), s. 45.

385 Wellhausen'de (s. 15) yanlışlıkla 1200 yıl diyor. Hâlbuki Yâkût, IV, 914/16 ve *PK*, s. 53/6 uyuyor. Krş. Tekvin 9: 28.

386 Krş. *PK*, s. 33/9 ve 10. Burada *esnâm* ve *evsân* eş anlamlı görünüyor.

387 Peygamber'in meşhur yeğeninden.

Krş. *E. d. Isl.*, I, 20 s.v. (Fr. Buhl).

Onun rivayetlerine güvenilir.

388 Krş. Caussin, III, 158. Hismâ bölgesi, Akabe Körfezi'nin doğusundadır. Bkz. Yâkût, II, 167.

Ebû Ali el-Anezî bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sab-bâh anlattı ve dedi ki: Ebû'l-Münzir dedi ki: el-Kelbî şöyle söyledi:

“Amr b. Luhayy (o, Rebî'a b. Hârise b. Amr b. Âmir b. Hârise³⁸⁹ b. Sa'lebe b. İmruülkays b. Mâzin b. el-Ezd'dir. Huzâ'a'nın babasıdır. Annesi Führeyre bint el-Hâris'tir. Onun Cürhümlü el-Hâris b. Mudâd'ın kızı olduğu da söy- [27] lenir) kâhindi.³⁹⁰ (Mekke'ye hakim olarak, Cürhümlüleri yurtlarından sürmüş, mabedin bekçiliğini³⁹¹ üzerine almıştı.) Onun cinlerden³⁹² Ebû Sümâme isimli bir dostu³⁹³ vardı, ona dedi ki:

389 Yâkût, IV, 914/11: Rebî'a b. Amr b. Âmir b. Hârise vs.

390 Krş. *E. d. Isl.*, II, 669 s.v. (A. Fischer).

Kâhin, müşrik Arapların bilinmezden haber vericisi, falcısıdır. İbranice *kohen* ve Aramca *kahen* ile aynıdır. A. Fischer'e göre, Yahudice *kohen*, Arapça *kâhinden* tamamen ayrıdır. Kohen, herhâlde bir zamanlar falcı anlamına geliyordu, sonradan sadece okları veren ve kurbanı bağışlayan, usul öğret-ten, bilirkişi oldu. Kâhin (von Kremer'in, *Studien für vgl. Kulturgeschichte* 111, IV, Sitzungsbericht der phil-hist. Kl. d. Wiener Akademie Cxx. Abh. 8, s. 73 vd.; Wellhausen'in aksine s. 134) bir din adamı değildir ve kohen'in yukarıdaki görevleri ona ait gösterilemez. Bütün önemli olan resmî ve hususî işler için kâhinin öğüdü alınırdı. Wellhausen'e göre (s. 135), kâhin bakıcılığı sırasında örtünürdü. Bunun için Zû'l-Himâr “örtülü adam” lakabını almıştır (Musa'nın peçesi de bu sebepten olsa gerek; Çıkış 34: 33 vd.).

Hız. Muhammed de bir peygamberlik nöbeti beklerken örtünürdü (çünkü bu sırada ateş nöbetlerine tutulurdu.)

391 *sidâne*, *hicâbe* demektir. Mabnet bekçileri *hacabî* diye de isimlenirlerdi.

392 *Cinn* öz Arapçadır; *cinn*, *cann* Habeşçe *gânen*'le aynıdır. Arapça *cenne* “örtmek” demektir.

Krş. Nöldeke, *ZDMG*, 41, s. 717.

393 Yâkût, IV, 914-19: *ve kâne lehû mevlân mine'l-cinn*; yani “onun cinlerden bir dostu vardı.” Kâhin olarak Amr b. Luhayy, tâbi, arkadaş, dost ve maiyyet diye tanımlanabilen, tabiatüstü bir varlık aracılığıyla, bir cin veya şeytanla uyarılıyor (krş. *E. d. Isl.*, II, 669 s.v. (A. Fischer)). Kâhinin cini eski Arap putçuluğunda sık sık *ra'îy* diye adlandırılır. A. Fischer *ra'îy*'i, bilinmezden haber verici anlamında aktif olarak anlıyor. el-Câhız'e göre (*Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 62-63; *Kitâbü'l-Beyân ve't-Tebyîn*, I, 159) gelenek, sadece belli ve bilhassa ünlü kahramanlara ve bilinmezden haber verenlerden (*ra'îy*) birini tanıyor. Hız. Muhammed'in ölümünden sonra Benî Hanîfe'yi Yemâme'de Medinelilere karşı ayaklandıran yalancı peygamber Müseylime'nin de böyle bir *ra'îy*'i olsa gerektir.

“Çabuk Tihâme’den yola çık, saadet ve selamet yoluna, korkma!”³⁹⁴

“Evet” dedi, “gecikmeyeceğim!”

Cin devam etti: “Cudda kıyısına git, orada hazır putlar bulacaksın. Onları Tihâme’ye getir, korkma! Sonra Arapları onlara tapmaya çağır, sana uyacaklardır.”

Cudda kıyısına gitti, kazdı ve çıkardığı putları Tihâme’ye getirdi. Hac mevsimi geldiğinde Arapları hep birlikte bu putlara tapmaya çağırdı.

Avf b. Uzra³⁹⁵ b. Zeyd el-Lât b. Rufayda b. Sevr b. Kelb b. Vebere b. Tağlibe b. Hulvân b. İmrân b. el-Kâf³⁹⁶ b. Kudâ’a ona uydu. O da Vedd’i³⁹⁷ ona verdi. Avf b. Uzra putu Vâdi el-Hura’ya götürdü ve Dûmetü’l-Cendel’e dikti. Oğluna “Abdu Vedd” ismini verdi, böylece³⁹⁸ o, bu şekilde isimlenenlerin ilki oldu. Bundan sonra Araplar bu ismi takar oldular.

Avf, oğlu Âmir’i –ona Âmir el-Acdar derlerdi– puta bekçi yaptı. Allah İslam’ı gönderinceye kadar onun soyu bu işi yapmakta devam etti.

Ebû’l-Münzir³⁹⁹ dedi ki: el-Kelbî⁴⁰⁰ dedi ki: Bana Mâlik b.⁴⁰¹ Hârise el-Acdârî anlattı, o bu putu görmüş: Babam be-

394 Krş. Yeremya 1: 8; Hezekiel 2: 6; Tevrat’ta Yehova, peygamberlerine, peygamberlikle görevlendikleri ve tayin edildikleri zaman *el-tira* “korkma” diyor.

Bkz. L. Köhler, Die Offenbarungsformel “Fürchte dich nicht” im Alten Testament, Schw. Th. Z. 1919, 1 vd.

395 Krş. PK, s. 55/5 ve 7 vd.; Nyberg, s. 363.

396 Zekî’nin *İlhâfî*’si *el-Hâfî* diye okunacak; bkz. İbn Durayd, *Geneal. etymol. Handb.*, s. 313.

397 Krş. PK, s. 10/3.

398 *fe-huve evvel men summiye bihi* (PK, s. 55/3) ibaresi Yâkût’ta (IV, 914/21) yoktur, ona uyarak Wellhausen’de de (s. 16/3) yoktur.

399 Bu, bizim yazar İbnü’l-Kelbî’dir.

400 Bu, İbnü’l-Kelbî’nin babasıdır.

401 Bu, Acdarîlerin soyundan gelen son mabet bekçisidir.

nimle ona süt gönderirdi ve derdi ki: “İlahına içir!” Ben de ona içirirdim.⁴⁰² Sonra Hâlid b. Velîd’in onu nasıl parçaladığını gördüm.

Allah’ın Elçisi (Allah’ın selamı onun üzerine olsun), Hâlid b. Velîd’i Tebük⁴⁰³ Savaşı’ndan sonra putu yıkması için gönderdi. Hâlid’e karşı Abdu Vedd oğulları ve Âmir el-Acdâr⁴⁰⁴ oğulları savaştılar. Hâlid onlarla, onları öldürünceye kadar savaştı. Sonra onu {onun üzerindeki evi} yıktı, {o putu} kırdı. (O gün öldürülenler arasında bir adam vardı) Abd Vedd oğullarındandı. Katan b. Şüreyh diye anılırdı. Annesi ona rastladı (onun öldüğünü gördü, dönerek) şu beyitleri söylemeye başladı:⁴⁰⁵

Ah,⁴⁰⁶ sevgi devam etmez!
Mutluluk da zamanca sürmez!
Bir yavru dağ keçisi de olacağa karşı duramaz,
Sarp kayanın tepesinde şefkatli bir annesi olsa bile!

Sonra şöyle devam etti:

Ey Toplayıcı, bağırsakları ve karaciğeri toplayan! [28]
Ah keşke annen doğmamış ve doğurmamış olsaydı!

Sonra kendini oğlunun üzerine attı, bir soluk soludu ve öldü.

402 Wellhausen, s. 16-10: “Yani o, içme sütü alıyordu.”

403 Bu yollama 630 yılında olmuştur. Krş. *E. d. Isl.*, IV, 642 s.v. (Fr. Buhl) ve Peygamber’in biyografileri. Tebük hacılar yolunda ve Şam’dan Medine’ye giden demiryolu üzerindedir.

404 Wüstenfeld s. 265’e göre, Avf b. Kinâne dünyevi ve uhrevi gücü kendisinde birleştirmiş görünüyor. Ona başkan olarak bir çadır kurulmuş, din görevi olarak da Vedd putu teslim edilmiş olmalı. Her iki görev daha sonra oğulları arasında paylaştırılmış. Abd Vedd çadırı, Âmir b. Avf da el-Acdâr unvanıyla putu almıştı. Bizim metne göre Abd Vedd oğulları ve Âmir el-Acdâr oğulları, Avf b. Uzra’nın oğullarıdır (bkz. *PK*, s. 55/1).

405 *fe-aşârât tekûlu* yerine: *fe enşe’et tekûlu* okunması lazım.

406 *a-lâ*: uyarma sözcüğü. Bir nida, bir uyarma esnasında sık sık kullanılır. Krş. Brünnow-Fischer, *Chrestomathie*, s. 118.

Aynı şekilde Dûmetü'l-Cendel'in efendisi el-Ukaysir'in⁴⁰⁷ amcasının oğlu Hassân b. Mesâd da öldürüldü.

Hâlid putu yıktı.

el-Kelbî⁴⁰⁸ dedi ki: Mâlik b. Hârise'ye dedim ki: Vedd'i bana öyle tarif etti ki onu gözümle görmüş gibi oldum. Şöyle tarif etti: "Erkeklerde olabildiğince uzun boylu bir adamın heykeliydi, iki elbise giymiş vaziyetteydi,⁴⁰⁹ birisi içlik⁴¹⁰ (*izâr*), diğeri üstlük (*ridâ*) olarak görülüyordu. Bir kılıç kuşanmıştı, omzunda da bir yay taşıyordu. Önünde bayraklı bir kargı ve içinde oklar bulunan deriden⁴¹¹ bir torba {yani sadak} vardı."

Dedi ki:⁴¹² Biz konuya dönelim (yani putların menşesi konusuna):

Amr b. Luhayy'a, Mudar b. Nizâr da uydu. O da Huzeyl'den el-Hâris b. Temîm b. Sa'd b. Huzeyl b. Müdrike b. Ya's b. Mudar denilen birisine Suvâ'ı⁴¹³ verdi. Suvâ, Batn-ı Nahle'de Ruhât isimli bir yerdeydi, Mudar'dan ona yakın oturanlarca tapılıyordu. Araplardan biri şu beyitleri söyledi:

407 Krş. *E. d. Isl.*, I, 1071 s.v. Cavf as-Sirhân (J. Schleifer).

Dûmetü'l-Cendel, Kuzey Arabistan'da Suriye'ye bakan en büyük şehirdir. 9/630 yılında Peygamber, Hâlid b. Velîd'i Kindelilerden Hristiyan bir prensin hükümranlığındaki şehre karşı gönderdi. Bu prens, sonra Müslüman olmuş, fakat Peygamber'in ölümünden sonra tekrar dönmüştür.

408 Yine İbnü'l-Kelbî'nin babası.

409 Veya boyanmış.

410 *izâr*, İbranicesi *ezor*.

411 Bkz. *PK*, s. 56, not 3: İbn Berrî, eş-Şenferâ'dan şöyle anlatıyordu:

lehâ vefdatun fihâ selâsüne sayhafen

izâ ânasat ûlâ'l-'adîyi 'ksa 'arratî

[Onun içinde otuz sivriltilmiş ok bulunan torbası vardı, Saldıran düşmanı fark ettiğinde titrerdi.]

412 Yani İbnü'l-Kelbî.

413 Krş. *PK*, s. 9/9; 10/1'de bekçilik görevini yapanlar olarak Benî Lihyân tanıtılmıştır; burada bekçilik görevini üzerine almış olan ailenin atası el-Hâris b. Temîm'dir.

Reisleri için didindikleri görülüyor.
 Huzeyl'in Suvâ için didindiği gibi!
 Her çobanın en değerli hayvanı,
 Ona kurban⁴¹⁴ olarak yanında yerlere serilir!

Mezhic kabilesi de ona uydu. O da En'am b. Amr el-Murâ-dî'ye⁴¹⁵ Yâğûs'u⁴¹⁶ verdi. Yâğûs, Yemen'de Mezhic isimli bir tepenin üzerinde bulunuyordu. Mezhicliler⁴¹⁷ ve onlara komşu bulunan kabilelerce tapılıyordu.

Hemdân da ona uydular. O da Mâlik⁴¹⁸ b. Mersed b. Cüşem b. Hâsid b. Cüşem b. Hayrân⁴¹⁹ b. Nevf b. Hemdân'a Ya'ûk'u⁴²⁰ verdi.

Put, Hayvân isimli bir köyde bulunuyordu. Hemdânlılar ve Yemenlilerden onlara komşu olanlar ona tapıyorlardı.

Himyerliler de ona uydular. O da Zû Ruayn'dan Ma'dî-kerîb denilen birisine Nesr'i⁴²¹ verdi.

Nesr, Sebe'de Belha' diye anılan bir yerde duruyordu. Himyerliler ve ona yakın olanlar ona tapıyorlardı. Zû Nuvâs onları Yahudileştirinceye kadar, ona tapmaya devam ettiler.

Allah, Peygamber'ini (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) gönderinceye ve ona putları yıkmasını buyuruncaya kadar bu putlara tapıldı.

414 Bu iki beyit *Tâcû'l-Arûs*'ta (V, 390/3) da geçer; bkz. Wellhausen, s. 18, not 2.

415 *En'am* herhâlde bu bekçi ailenin atası olacak.

416 Krş. *PK*, s. 10/4.

417 Nyberg'e (s. 363) göre, burada dinler tarihi bakımından bağlantı bilhassa açıktır. Mezhic, tepe olarak bir ilah olmalı; bu ilah *yağus* takma adını taşıyor: Mezhic ilahından Mezhic kavmi soylanıyor. Şüphesiz Mezhic Tepesi aslında kabilenin toplanma, muhakeme ve ibadet yeri idi.

418 Mâlik b. Mersed herhâlde bekçi ailenin atası olacak.

419 Yâkût, IV, 1022/7: *Hayvân*; isim *PK*, s. 57/11'de *PK*, s. 10/8'de de aynı şekildedir. *Hayrân* şekli herhâlde Zekî yazmasının bir hatası olacak. Bu şahıs ismiyle, putun dikili olduğu köyün ismi arasındaki tutarsızlık göze çarpıyor.

420 Krş. *PK*, s. 10/8'de de aynı.

421 Bkz. *PK*, s. 11/1 aynı.

Hişâm dedi ki: el-Kelbî bize Ebû Sâlih'ten naklen anlattı, o da İbn Abbâs'tan işitmiş: Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) dedi ki: Cehennem bana yaklaştırıldı, ^[29] ⁴²² Amr b. Luhayy'ı kısa boylu, açık tenli, mavi gözlü, bağırsaklarını ateşte sürüyen biri olarak gördüm. Bu kimdir? diye sordum ve dendi ki: Bu Amr b. Luhayy'dır. el-Bahîra'yı, el-Vesîle'yi, es-Saiba'yı, el-Hâmiye'yi ilk getiren, İbrahim ⁴²³ peygamberin dinini değiştiren ve Arapları putçuluğa götüren adamdır. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) devam etti: Onun soyundan gelen ve ona en çok benzeyen Katan b. Abduluzzâ'dır. Katan atılarak dedi ki: "Ey Allah'ın Elçisi! Ona benzemek bana bir zarar verir mi?" "Hayır" dedi. "Sen Müslümansın, o ise kâfirdi!" Peygamber yine devam etti: "Deccâl ⁴²⁴ bana gösterildi. Gördüm ki tek gözlü, esmer, kıvrıkcık saçlı biri. Amr'ın soyundan ona en çok benzeyen Eksem ⁴²⁵ b. Abduluzzâ'dır." Bunun üzerine Eksem ayağa kalktı: "Ey Allah'ın Elçisi, ona benzemekliğin bana bir zararı dokunur mu?" "Hayır" buyurdu. "Sen Müslümansın, o ise kâfirdi!"

el-Anezî Ebû Ali bize anlattı ve dedi ki: Bize Ali b. es-Sabâh anlattı ve dedi ki: Bize Hişâm b. Muhammed Ebû'l-Münzir anlattı ve dedi ki: Bize Ebû'l-Bâsil et-Tâî, amcası Antere b. el-Ahras'tan nakletti ve dedi ki:

422 Yani "cehennemi uzaktan gördüm." Bkz. Lane, *Arabic-English Lex.*, 1121.

423 Zekî, *PK*, s. 58, not 5'te, Zekî yazmasında, *İbrâhîm* yerine *İsmâ'il* yazılı olduğunu söylüyor. Fakat bilindiği gibi, din ve cemaat sadece İbrahim ile ilgilidir; bunun için Yâkût'un okuyuşu (IV, 915) üzerinde karar kılıyor.

424 Bir çeşit şeytandır.

Krş. *E. d. Isl.*, I, 924 s.v. (B. Carra de Vaux).

Deccâl, Arap efsanelerine göre, canavar olarak düşünülür, fakat çok çeşitli tasvirleri vardır.

425 Krş. Wüstenfeld, s. 55; burada Eksem b. el-Cevn olarak geçer.

Tayy⁴²⁶ kabilesinin el-Fels⁴²⁷ isimli bir putu vardı. Aca diye anılan dağların ortasında, kırmızı bir burundu bu, insan heykeli gibiydi. Ona taparlar, hediyeler sunarlar, önünde kurbanlar keserlerdi. {Uygunsuz bir hareketinden dolayı} hayatı tehlikede olan, onun yanında emniyette olurdu, çaldığı sürüyle birlikte ona sığınan soyguncuya, sürü bırakılırdı, böylece kutlu bölge⁴²⁸ çiğnenmemiş olurdu.

Bekçileri, Benî Bavlân idi. Bavlân ona ibadete başlayan kişiydi. Onun soyundan gelen son bekçi, Sayfî adında biriydi. Bu adam, Uleym oğullarından asil Mâlik b. Kulsûm eş-Şemacî'nin himayesinde⁴²⁹ yaşayan, Kelbli bir kadının yeni yavrulanmış bir devesini⁴³⁰ çaldı,⁴³¹ onu el-Fels'in avlusuna

426 Tayy kabilesi, el-Fels'ten önce Süheyl yıldızına tapıyorlardı. Bu yıldız felaket getirci olarak tanınırdı. Krş. Mutanabbî, (Ed. Dieterici), s. 128/11:

*ve-tunkirû mevtehum ve-ene Süheylun
tala'tu bimevti evlâd'zzinâ'i.*

“(Benim hasetçilerimin) ölümlerini yalanlıyordun, fakat ben, soysuzlara ölüm yıldızı olarak doğuyorum.” (Bkz. Krehl; s. 15). Wellhausen'e (s. 231) göre Kudâ'a ile Rebî'a Temîm'in ortasında bulunan Tayy kabilesinin, Hristiyanlıkla eski münasebetleri vardı.

427 PK, s. 15/10'de de aynı.

428 el-Fels'in kutulaşmış olan bölgesi, tabu idi. Onun himayesine sığınan emin olurdu. Hatta kan davaları bile burada onun engeline çarpardı. Himâ'nın tam bir benzerini, Tevrat'ın serbest şehirlerinde buluyoruz. Bkz. Sayılar 35: 11 vd. (Yeşu 20: 1 vd.; Tesniye 19: 1 vd.): “Kendinize sığınak şehirler seçeceksiniz, bilmeyerek birisini vuran, öç alandan oraya sığınacak.” Krş. I. Kırallar 1: 50 vd.; 2: 28. Kurban yakılan yerin köşelerindeki dört boynuz da belli bir sınırı çizer ve geçilmez alanı teşkil ederlerdi. Kim bu boynuzları tutarsa, ilahın alanında bulunur ve onun koruyuculuğunda sayılırdı. Mabetlerin koruma hakkı hakkında krş. Aen. 11, 761; Ovid, Fast. 111, 431 vd. Herodot, II, 113. Krş. Max Löhr, *Asylwesen im Alten Testament*. PK, s. 59, not 3'e göre, “*el-havîye* (*ğaniye* ölçüsündedir) her şeyin alanı, çevresidir” (*Kâmûs'a* göre). Manası da, “onun alanına ve haramına gelen ona bırakılır” olmalı. Krş. Lane sub *hawan*.

429 Arapça *câr*'ın karşılığı İbranice *gev'*dir: “koruyucu, hemşehri”.

430 PK, s. 60, not 1'e göre, *en-nâka el-halîye* ifadesinin *Kâmûs'ta* pek çok anlamı vardır. Zekî bize en çok uyanı seçiyor: yavrulanmış dişi devedir. Bu esnada çok sütlü olur. Yavrusu altından alınarak bir başka devenin altına konur. Böylece sütü sağıma kalır. Krş. Lane sub *halîyûn*.

431 *atrade* VIII. bâba göre, *ittarade* “kaçırmak” (hayvan için) okunur.

götürdü. Kadın gitti, Mâlik'e Sayfî'nin devesini alıp kaçtığı-
nı haber verdi. Mâlik hemen çıplak bir ata bindi, mızrağını
aldı ve onu izledi. Fels'in yanında ona yetiştii, deve de Fels'in
yanında duruyordu. Ona dedi ki: "Komşumun devesini bı-
rak!" "O artık rabbindir." dedi. "Çöz deveyi" dedi tekrar.
"İlahına hakaret mi ediyorsun?" dedi. Mâlik mızrağını ona
çevirdi.⁴³² Sayfî deveyi çözdü ve Mâlik deveyi alıp uzaklaş-
tı.⁴³³ Bekçi sonra Fels'in önüne geldi, Mâlik'e doğru baktı,
elini kaldırdı, onu işaret ederek şunları söyledi:

[30]

Ey Rab, bak Mâlik b. Kulsûm!

Senin bölgene yaşlı, kaba bir deveyle hakaret etti,

Bugüne kadar sana böyle cebrî⁴³⁴ davranılmamıştı!

Böyle söyleyerek onu, onun aleyhine kışkırtıyordu. Adî b.
Hâtim o gün onun yanında kurban kesiyordu. Birkaç kişi de
oturmuşlar, olanlar üzerinde konuşuyorlardı. Adî b. Hâtim
telaşlanmıştı. Şöyle söylüyordu: Bakın görün daha bugün
onun başına neler gelecek. Fakat günler geçti, Mâlik'in ba-

432 Krş. tabir için Lane sub *bawwa'a*.

433 Haram olanın, tabunun çiğnenmesi, tabiatüstü, tehlikeli bir güce karşı gel-
mektir. Krş. Yeşu 6: 18; 7: 11 vd. Burada Akan'ın hırsızlığı yüzünden bütün
aile ve servet cezaya çarptırılıyor.

434 Krş. Hakimler 6: 31.

Krş. İbn Hişâm, 303 vd.: Amr b. Cemûh, Benî Selime'nin ileri gelenlerin-
dendi. Evinde Menât isimli ağaçtan bir putu vardı. Diğer ileri gelenlerin
de yaptığı gibi ona tapardı. İşte Benî Selime'den birçok Müslüman genç,
bu arada oğlu Muaz da Müslüman olunca, geceleyin Amr'ın putunu aldılar
ve insan pisliğiyle dolu bir çukura baş aşağı atıldılar. Amr sabahleyin putu
aradı, bulunca yıkadı, temizledi ve kokular sürdü. Fakat bu birkaç defa
tekrarlanınca, onu tekrarıyıkayıp kokulandırdıktan sonra kılıcını boynuna
takarak dedi ki: "Vallahi bilmiyorum, sana bunu kim yapıyor; eğer sende
iyi bir şey varsa ona mani ol, o iyi şeyleri koru!" Amr, ertesi gece uyuyunca,
putun kılıcı alındı, yerine bir köpek ölüsü bağlandı ve tekrar pislik dolu bir
çukura atıldı. Amr onu bu durumda bulunca Müslüman oldu.

Krş. el-Câhız: *Kitâbü'l-Hayevân*, VI, 99: "Eskilerden birisi dedi ki: Putunu,
kafasına bir tilki işemiş hâlde bulunca: "Bu da bir ilah mı, kafasına tilki
işemiş? Tepesine tilkilerin işediği birisi artık rezil olmuştur!"

Krş. *Tâcü'l-Arûs*, s'lb maddesi, burada şairin ismi ve bu beyitlerin sebebi
olan hikâye hakkında geniş bilgi vardır. Bahsi geçen put Suvâ'dır. Krş. PK, s.
47, not 2; krş. Lane sub *sa'labun*.

şına hiçbir şey gelmedi. Bunun üzerine Adî ona ve putların hepsine tapmaktan vazgeçti, Hristiyan oldu. Allah, İslam'ı gönderinceye kadar Hristiyan yaşadı, sonra Müslüman oldu.

Mâlik, el-Fels'in itibarını kıranların ilki oldu. Ondan sonra artık bekçi ne zaman deve çalsa⁴³⁵ kendisinden geri alındı. Fakat Fels'e ibadet Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) görevlendirilişine kadar sürdü. Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) Ali b. Ebû Tâlib'i⁴³⁶ gönderdi, o onu yıktı, Gassân kralı Hâris b. Ebû Şamir el-Gassânî'nin ona bağışladığı Mihşem⁴³⁷ ve Rasûb isimli iki kılıcı⁴³⁸ alarak Peygamber'in (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) huzuruna geldi (bunlar Alkame⁴³⁹ b. Abede'nin şii-rinde andığı kılıçlardır); Peygamber (Allah'ın selamı onun üzerine olsun) onlardan birisini kuşandı, sonra onu Ali b. Ebû Tâlib'e geri verdi. Bu, Ali'nin daima taşıdığı kılıç oldu.

[Putlar Kitabı tamamlandı, âlemlerin⁴⁴⁰ Rabbi Allah'a hamd olsun.]⁴⁴¹

435 *atrade* yerine yine *itterede* oku, VIII, "sürüp götürmek" (hayvan hakkında) "çalmak" anlamında elbette.

436 Krş. *E. d. Isl.*, I, 296 s.v. (Cl. Huart).

Bilindiği gibi Hz. Peygamber'in yeğeni ve damadı. Peygamber'den Ebû Turâb (toprak babası) lakabını almıştır. Krş. Nöldeke, *ZDMG*, III, 29 vd.; krş. Wüstenfeld, s. 438; Caussin, III, 278 vd.

437 Krş. Yâkût, IV, 665/8: el-Muntabik putu kırıldığında bir kılıç bulundu. Allah'ın Elçisi bunu kendisi için seçti ve ona *mihzem* ismini verdi. Wellhausen, s. 67.

438 İbn Hişâm da (s. 56) iki kılıç anıyor: "Bir bilginin bana anlattığına göre, Allah'ın Elçisi Ali b. Ebû Tâlib'i puta karşı gönderdi (*be'ase ileyhâ*; Fils dışı olarak kabul edilir), o onu kırdı (*fe-hedemehâ*) ve ondaki (*fihâ*) iki kılıcı aldı. Birisinin ismi *er-resûb*, diğerinin *el-mihzem* idi. Onları Allah'ın Elçisi'ne getirdiğinde, o onları ona hediye etti. İşte bunlar Ali'nin iki kılıcıdır." Yâkût (III, 912/2), üç kılıçtan bahsediyor: *Mihzem*, *resûb* ve *el-yemânî*. Caussin'de (III, 278) bu üç kılıcı anıyor. Krş. I. Samuel 21: 10. Burada Golyat'ın kılıcı Nobe tapınağında Yahve tarafından takdis edilmişti.

439 Krş. *PK*, s. 15/6.

440 Krş. Brünnow-Fischer, *Arab. Chrestomathie*, 4. Auflage, 1928, s. 86 des Glossars sub 'Im.

441 *el-Hamdu lillâh*, kısmen Tevrat'ın, *baruh Yehova* (Yehova'ya şükür) takdis formülüne benzer.

(Baskıda Kullandığım Nüshanın Sonundaki Ek)⁴⁴²

el-Ya'bûb⁴⁴³ "Bu, Tayy kabilesinden Cedîle'nin⁴⁴⁴ putudur. Onların bir putu daha vardı. Esed oğulları bu putu onlardan almışlardı. Onlar da bunun yerine el-Ya'bûb'u edindiler. Abîd⁴⁴⁵ dedi ki:

İlahlarının yerine el-Ya'bûb'u ilah edindiler,
Artık müsterih olun ey Cedîle ve sakının!

(Yani bunun üzerine yemeyin, içmeyin! Bu putu da elinizden aldırmayın!)

Bâcar⁴⁴⁶ İbn Düreyd dedi ki: Bu Cahiliye Çağında, Ezd kabilesinin ve Tayy ve Kudâ'a kabilesinden onlara komşu olanların putuydu. Ona taparlardı. Bâcar olarak geçtiği gibi, Bâcir⁴⁴⁷ olarak da geçer.

Bu nüsha, Allame İmam Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. el-Cevâlikî'nin (Allah rahmet eylesin) el yazısıyla olan bir nüshadan istinsah edilmiştir. Sonra elden geldiğince onunla karşılaştırılmıştır.

Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd olsun ve Efendimiz Muhammed'e onun ailesine ve arkadaşlarına O'ndan selam olsun.

442 Bu Ahmed Zekî Paşa'dır.

443 Zekî PK, s. 63, not 1'de bu putun bir at şeklinde olabileceğini tahmin ediyor. *Ya'bûb*, hızlı uzun gidişli attır veya koşuda hafif yarış atıdır ya da uzun mesafelere dayanabilen attır. Araplar sahip oldukları böyle meşhur atları *ya'bûb* diye isimlendirirlerdi.

444 Krş. Wüstenfeld, s. 175; Caussin, I, tabl. 11; II, 606.

445 Ed. Lyall, II, 6.

446 Wellhausen, s. 64.

447 PK, s. 63, not 2'ye göre İbnü'l-Esîr, *Nihâye*'sinde isim için üçlü bir okuyuş şekli veriyor: Bâcar, Bâcir ve Bâhar.

Zekî Kütüphanesi'nin nüshasının son sayfasının kenarında şunlar yazılıdır:

İbn el-Cevâlikî'nin (Allah rahmet eylesin) el yazmasından bu kitabın sonuna şunları aldım:⁴⁴⁸

Ben⁴⁴⁹ ve Muhammed b. el-Hüseyn⁴⁵⁰ el-İşkâf *Putlar Kitabı*'nı, başından itibaren, Şeyh Ebû'l-Fadl⁴⁵¹ Muhammed b. Nâsir b. Muhammed b. Ali'nin okuyuşundan dinledik ve hicrî 494 Muharrem ayının sonunda tamamladık.

Ben onu,⁴⁵² 529 yılında Muhammed b. el-Abbâs b. el-Furât'ın⁴⁵³ el yazmasından aynen yazdığım bir nüshadan yazdım⁴⁵⁴ {ikinci bir nüsha olarak}.

Allah'a çok şükür. İki yazmayı, 529 yılında oğlum Ebû Muhammed⁴⁵⁵ İsmail Cbr...⁴⁵⁶ ile birlikte, beş okuyup o dinleyerek karşılaştırdım. Öbür oğlum olan kardeşi Ebû Tâhir⁴⁵⁷ de birlikte dinledi.

Şimdi bana gereken "Her âlimin üstünde Alîm⁴⁵⁸ vardır." sözünü örnek edinmektir. Hayır, daha iyisi, "Allah en iyi Bilendir." sözüne uymaktır.

448 Bu, İbn el-Cevâlikî'nin ikinci nüshasını istinsah eden kişidir. Bkz. *PK*, Önsöz, s. 32/15; 29/12.

449 Bu İbn el-Cevâlikî'dir.

450 Krş. *PK*, Önsöz, s. 30/18; 31/13; 32/2 ve 8.

451 Krş. *PK*, Ek, s. 92'deki biyografisine bakılabilir.

452 Yani *Putlar Kitabı*.

453 Krş. *PK*, Ek, s. 80'deki biyografisi.

454 Yani, İbn el-Cevâlikî, 529 yılında, bu nüshayı, İbn el-Furât'tan yazdığı ilk nüshadan yazmıştı.

455 Krş. *PK*, Ek, s. 93'deki biyografisi.

456 *PK*, s. 64, not 2'ye göre, Cbr... kelimesinin devamı, ciltçinin hatasıyla yok olmuştur ve Zekî Paşa, onun tamamını tespit edememiştir: Herhâlde Cbr... Ebû Muhammed İsmail b. Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlikî'nin unvanı veya lakabı değildir.

457 Krş. *PK*, Ek, s. 94'deki biyografisi.

458 Yani Allah.

R. Klinge-Rosenberger'in Kullandığı Kaynakların Listesi

1. Abîd b. el-Abras and Âmir b. et-Tufayl: *The Divans*, Ed. by Ch. Lyall, Leyden 1913.
2. Ebû'l-Atâhiya: *Divan*, Mit Kommentar von L. Cheikho, 4. Baskı, Beyrut 1917.
3. Ebûlfeda: *Historia anteislamica*, Ed. H. O. Fleischer, Lipsiae 1831.
4. Alt, Albrecht: *Nachort über die territorialgeschliche Bedeutung von Sanherib's Eingriff in Palaestina*, Palaestina Jahrbuch, 25 Jahrg. (19-29), s. 80 vd., Berlin 1930.
5. Alkama b. Abada al-Fahl: *Die Gedichte*, Hrsg. von A. Socin, Leipzig 1867.
6. Arnold, Fr. Aug.: *Chrestomathia Arabica*, Halis, Londini, Paris 1853.
7. al-Aşâ, Ebû Basîr Maimûn b. Qais, *Gedichte*, Hrsg. v. R. Geyer, London 1928.
8. Beer, Georg: *Steinverehrung bei den Israiliten*, Schriften d. Strassburger wissenschaftl. Gesellschaft in Heidelberg, Neue Folge, 4. Heft, Berlin u. Leipzig 1921.
9. Beidawî: *Commentarius in Coranum*, Ed. H. O. Fleischer, Lipsiae 1846-48.
10. *Biblia Hebraica*, Edidit Rud. Kittel, Editio tertia, Stuttgard 1929-1935.
11. Blau, Otto: "Arabien im 6. Jahrhundert", *ZDMG*, Bd. 23, s. 559-592, Leipzig 1869.
12. Breasted, J. H.: *Geschichte Aegyptens*, Deutsch v. H. Ranke, Heidelberg, Wien 1936.
13. Brockelmann, C.: *Semitische Sprachwissenschaft*, 2. Auflage, Sammlung Göschel, Berlin u. Leipzig 1916.
14. *Geschichte der Arabischen Literatur*, I. Bd. Weimar 1898, 2. Bd. Berlin 1902.
15. Brünnow-Fischer: *Arabische Chrestomathie*, 4. Auflage, Berlin 1928.
16. el-Buhârî: *es-Sahîh*, 3 Band, Bûlâk 1280.
17. *Corani Textus Arabicus*, Edidit Gustavus Fluegel, Lipsiae 1893.

18. Caussin de Perceval: *Essai sur l'histoire des Arabes*, 3 Bde., Paris 1847-1902.
19. *Die Diwane der Huddailiten*, Hrsg. v. Joseph Hell, Leipzig 1933.
20. *Divans of the six ancient Arabic poets*, Ed. by. W. Ahlwardt, London 1870.
21. Eichrodt, Walther: *Theologie des Alten Testaments*, Bd. I, II, III, Leipzig 1933, 1935, 1939.
22. Eisfeldt, Otto: *Einleitung in das Alte Testament*, Tübingen 1934.
23. "Der Gott Bethel", *Archiv für Religionswissenschaftl*, Bd. XX-VIII, s. 1 vd. Leipzig 1930.
24. *Enzyklopaedie des Islam*, Hrsg. v. M. Th. Houtsma, T. W. Arnold, R. Basset u. R. Hartmann, Leipzig 1913-1934.
25. Fischer, A.: "Der Götze Jagût", *ZDMG*, Bd. 58, s. 869, Leipzig 1904.
26. *Der Wert der vorhandenen Koran-Übersetzungen und Sura 111*. (Berichte d. Saechs. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 89. Bd., 1937, 2. Heft).
27. "Muhammed und Ahmad", *die Namen des arabischen Propheten*, (Ber. d. Saech. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Kl., 1932, 3. Heft, s. 19).
28. "Pfeile aus Nab-Holz", *ZDMG*, Bd. 58, s. 877, Leipzig 1904.
29. Flügel, G.: *Concordantiae Corani Arabicae*, Leipzig 1875.
30. Fraenkel, Siegmund: *Die aramaeischen Fremdwörter im Arabischen*, Leiden 1886.
31. Galling, Kurt: *Biblisches Reallexikon*, Tübingen 1937.
32. Gaudefroy-Demombynes: *Pèlerinage à la Mekke*, Etude d'histoire religieuse, Paris 1923.
33. Gesenius-Buhl: *Hebraeisches und Aramaeisches Handwörterbuch*, 17. Aufl., Leipzig 1921.
34. Goldziher, Ignaz: *Vorlesungen über den Islam*, 2. Aufl., v. Franz Babinger, Heidelberg 1925.
35. Grether, Osk.: "Name und Wort Gottes im Alten Testament", *ZAW*, Beiheft 64, Giessen 1934.
36. Guthe, Hermann, *Bibelatlas*, 2. Aufl., Leipzig 1926.
37. al-Harîrî: *al-Maqâmât*, 3. Aufl., Beyrut 1903.
38. Hassân b. Tâbit: *Diwân*, Ed. by H. Hirschfeld, Leyden-London 1910.

39. *Heilige Schrift*, die. Die in Zürich kirchlich eingeführte Übersetzung, Zürich 1936.
40. Heitmüller, Wilhelm: *Im Namen Jesu*, Göttingen 1903.
41. Hempel, Joh.: *Die althebraeische Literatur*, Potsdam 1937.
42. Hess, J. J.: *Von den Beduinen des Innern Arabiens*, Max Nic-hans, Zürich.
43. Jâqût: *Dictionary of Learned Men*, Ed. by D. S. Margoliouth. 7 Bde., London 1907-31.
44. *Geographisches Wörterbuch*, Hrsg. v. Wüstenfeld, 6 Bde., Le-ipzig 1866-73.
45. Ibn Ishâk: *Das Leben Muhammeds*, Bearbeitet von Ibn His-châm, Hrsg v. Ferd. Wüstenfed, 2 Bde., Göttingen 1859-60.
46. *Leben Muhammeds*, Bearbeitet v. Ibn Hischâm (übersetzt v. Weil), 2 Bde., Stutgard 1864.
47. Ibn Duraid: *Genealogisch-etymologisches Handbuch*, Hrsg. v. Wüstenfeld, Göttingen 1854.
48. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 20 bölüm, Bûlâk 1299-1308.
49. Ibn Sa'd, *Kitâb at-Tabaqât al-Kabîr*, Hrsg. mit anderen v. E. Sachau, Leiden 1905/40.
50. *Koran*, der. Deutsche Übertragung v. Max Henning, Leipzig 1901.
51. Köhler, Ludwig: Die Offenbarungsformel "Fürchte dich ni-cht!" im Alten Testament, Schw. Th. Z., 1919, 1 vd.
52. *Theologie des Alten Testamentes*, Tübingen 1936.
53. Krehl, Ludolf: *Religion der vorislamischen Araber*, Leipzig 1863.
54. *Kurzer Hand-Commentar zum Alten Testament*, Hrsg. v. D. Karl Marti, Tübingen, Freiburg u. Leipzig 1897-1904.
55. Lammens, Henry: "Le culte des Betyles et les Processions Religieuses chez les Arabes Preislamites", *Bulletin de l'Insti-tut Français d'Archeologie Orientale*, Tome XVII, s. 39 vd., Le Caire 1920.
56. Lane, E. W.: *Arabic-English Lexicon*, 8 Bde., London 1863-93.
57. Laila wa-Laila: *Tausend und Eine Nacht*, Hrsg. v. M. Habicht u. H. L. Fleischer, 13 Bde., Breslau 1825-43.
58. Leeuw van der, G.: *Phaenomenologie der Religion*, Tübingen 1933.
59. Löhr, Max, "Das Asylwesen im Alten Testament", *Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft* 1930/31, s. 178 vd.

60. el-Meydânî: *Mecma'ü'l-Emsâl*, Kahire 1310.
61. Marmardij, Fr. M. S., O. P.: "Les Dieux du Paganisme Arabe, d'après Ibn al-Kalbî", *Revue Biblique*, Tome XXXV, Paris 1926.
62. al-Mutalammis: *Gedichte*, Bearb. v. K. Vollers, Leipzig 1903.
63. Nöldeke, Th.: *Geschichte des Qorâns*, 2. Aufl., Bd. I und II bearb. v. Friedr. Schwally, Bd. III. v. G. Bergstraesser u. O. Pretzl., Leipzig 1909-1938.
64. "Robertson Smith's Kinship and Marriage", *ZDMG*, Bd. 40, s. 148 vd., Leipzig 1886.
65. "Wellhausens Reste der arabischen Heidentums", *ZDMG*, Bd. 41, s. 707 vd., Leipzig 1887.
66. Nyberg, H. S.: "Bemerkungen zum Buch der Götzenbilder", in *Le Monde Oriental*, Jahrgang 1939, s. 346-66.
67. Riehm, Eduard: *Handwörterbuch des biblischen Altertums*, 2 Bde., 2. Aufl., Bielefeld u. Leipzig 1893, 1894.
68. Rudolph, W.: *Sanherib in Palestina*, Palaestinajahrbuch, 25. Jahrgang (1929), s. 59 vd., Berlin 1930.
69. Smith, W. R.: *The Religion of the Semites*, Third edition, London 1927.
70. Söderblom, Nathan: *Einführung in die Religionsgeschichte*. Leipzig 1928.
71. at-Tabarî: *Annalen*, Ed. mit anderen von M. J. de Goeje, 13 Bde., Leiden 1879-1896.
72. at-Tibrizî: *Commentary on the Ten Arabic Poems*, Ed. by Ch. Lyall, Calcutta 1894.
73. Wellhausen, J.: *Reste Arabischen Heidentums*, 2. Aufl., Berlin u. Leipzig 1927.
74. Wüstenfeld, F.: *Register zu den genealogischen Tabellen*, Göttingen 1853.
75. Wright, W.: *A Grammar of the Arabic Language*, Third Edition by W. R. Smith and M. J. de Goeje. Vol. I, II., Cambridge 1896, 1898.
76. ez-Zebîdî, Muhammed Murtezâ el-Hanefî: *Tâcü'l-'Arûs*, 10 Bde., Kahire 1306-07.

DİZİN

A

- Abd Câlîl 66
Abd Menâf 64, 69
Abd Menât 44, 51, 69
Abd Menât b. Kinâne 69
Abd Nuhm 80
Abdu'd-Dâr b. Hudeyb 87
Abdu Ganem 66
Abdu Kulâl 66
Abdullah b. Hazim 35
Abdullah b. Revâha 45
Abduluzzâ 53
Abduluzzâ b. Abdülmüttâlib 58
Abduluzzâ b. Ka'b 52
Abduluzzâ b. Vadi'a el-Müzenî 46
Abdu Rudâ 66
Abdu Vedd 98
Abdu Vedd oğulları 99
Abdu Yâlîl 66
Abdülcebbâr es-Sayrafi 19
Abdülkâdir b. Ömer el-Bağdâdî 19
Abdülmelik İbn Hişâm 17
Abdülmüttâlib 64
Abdülvehhâb b. el-Mübârek 19
Abd Vedd 99
Abd Vedd oğulları 99
Abiatar 74
Abîd 107
Aca 103
Adak 46
Addâ oğulları 80
Âdem 92, 93, 96
Âdem'in oğulları 92
Aden 88
Adî b. Hâtim 104
Âd kavmi 85
ağaca tapma 15
Ahimelek'in oğlu 74
Ahit Sandığı 74
Ahkaf 85
Ahmed b. Hanbel 13
Ahmed Zeki Paşa 14
Ahmes 76
Ahmes oğulları 76
Ahnûh b. Yarad b. Mahla'il b. Kaynân 95
Ahtal 42, 48
Â'im 80, 81
Akabe Körfezi 96
Akîk 91
Akka veya Akko 35
Akkîler 35
Akk kabilesi 35
A'lâ soyu 77
A'lem eş-Şentemerî 72
Ali b. Ebû Tâlib 105
Ali b. es-Sabbâh 20, 21, 27, 60, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 102
Alkame 47
Alkame b. Abede 105
Allah 22, 27, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 44, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 105, 107, 108
Allah'ın Elçisi 47, 50, 53, 62, 68, 75, 76, 91, 99, 102

- Âlûsî 37
 Amâlika 30
 Amath-Ozzai 51
 Âmile 78
 Âmir 56
 Âmir b. Avf 99
 Âmir b. Avf oğulları 67
 Âmir b. et-Tufeyl 56, 82
 Âmir b. Şibl 90
 Âmir b. Vâsile Ebû't-Tufeyl
 el-Leysî 83
 Âmir el-Acdâr oğulları 99
 Amr b. Abd el-Cinn 42
 Amr b. Câbir 82
 Amr b. Cemûh 104
 Amr b. el-Cuayd 49
 Amr b. el-Hâris 37
 Amr b. el-Münzir 50
 Amr b. Hind 82, 83
 Amr b. Humâme 77
 Amr b. Kulsûm 82
 Amr b. Luhayy 22, 36, 37, 44, 62,
 63, 97, 100, 102
 Amr b. Rebî'a 36, 67
 Aneze b. Esed 81
 Anezeler 81
 Anezî Ebû Ali 60, 102
 Anezî 90, 93
 Antere 35
 Antere b. el-Ahras 102
 Anton Sâlihânî 42
 An'um soyu 77
 Arabistan 11, 12, 15, 16, 22, 34,
 36, 40, 51, 54, 63, 68, 78,
 79
 Arafat 33
 Aramca 46, 87
 Arapça 22, 32, 33, 38, 41, 46, 54,
 71, 74, 87, 97
 Araplar 31, 32, 33, 36, 38, 41, 44,
 47, 49, 53, 54, 56, 60, 61,
 62, 66, 71, 72, 73, 74, 75,
 82, 86, 88, 98, 100, 107
 Arap putçuluğu 15, 16, 17, 18,
 23, 49, 57, 97
 Arap şiiri 34
 As'as b. Vahşî el-Haş'amî 75
 A'sa b... b. Bâsil b. Zurra'î Esedî
 43
 A'sâ 86
 A'sâ Meymûn b. Kays 86
 Attâb b. Mâlik oğulları 49
 Avf b. Kinâne 99
 Avf b. Uzra 99
 Avf b. Uzra putu 98
 Ayyâr 68

B
 Baal 71
 Baal-Peratsim 40
 Babilonyalıların yaradılış efsa-
 neleri 74
 Bâcar 107
 Bâcir 107
 Bağdâdî 19, 29, 37, 61, 67, 88
 Bağdat 11, 12, 17, 29
 Bâhile 63, 76
 Bahîra 36, 102
 Bahreyn 82
 Bakire Anne 48
 Bal'â b. Kays b. Abdullah b.
 Ya'mer 70
 Balad Hemdân 41
 Basra 11, 63, 86, 89
 Batn-ı Nahle 59, 60, 85, 100
 Becîle 73, 76
 bedeviler 43, 48
 Bedir 64

Behile b. A'sûr 73
 Belha' 42, 101
 Belkıs 88
 Beltis 51
 Benî Amr b. Esed 60
 Benî Bavlân 103
 Benî Damre 83
 Benî Esed 89, 90, 91
 Benî Fihri 43
 Benî Ganem 56
 Benî Hanîfe 97
 Benî Hâşim 65
 Benî İyâd 86
 Benî Kuhâfe b. Âmir b. Has'am
 76
 Benî'l-Hatîf 59
 Benî Lihyân 100
 Benî Rebî'a b. Ka'b b. Sa'd b.
 Zeyd Menât 67
 Benî Selime 104
 Benî Süleym 57, 61
 Benî Şeybân b. Câbir b. Mürre
 57
 Benî Ümâme 76
 Benû Nizâr 34
 Berehût 85, 93
 Beyt Elohim 31
 Beyzâvî 38
 Bişr 66
 Bişr b. Ebû Hâzim 34
 boynuz 103
 Buhârî 32
 Burckhardt 48
 Bustân 52

C

Câbiye 93
 Ca'de oğulları 91
 Ca'fer b. Ebû Halâs 81

Cafnî 93
 Câhız 18, 43, 49, 70, 72, 91, 97,
 104
 Cahiliye 57
 Cahiliye Arapları 15, 53
 Cahiliye Çağı 15, 16, 17, 32, 34,
 35, 48, 55, 63, 66, 73, 75,
 82, 86, 107
 Caz' b. Gâlib el-Huzâ'î 38
 Cedîle 107
 Cehennem 102
 Cerîr b. Abdullah 76
 Cerm 91
 Cerm oğulları 90, 91
 Cevfû's-Sirhân 39
 Cidde 35
 cin 73, 97
 Cudda 77, 96, 98
 Cûdi Dağı 96
 Cûheyne 87
 Cürhümlüler 36, 37
 cüzam 32
 Cüzâm 78, 90, 92, 96

D

Davâr 94
 davâr (ed-) 71, 82
 Davud 32, 40, 74
 Deccâl 102
 Demîrî (ed-) 18
 De Vogue 48
 Devs 76, 77
 Deyrûl-Camacîm Savaşı 11
 dikili taşlar 31
 Dirhem b. Zeyd el-Evsî 55
 Diyâr-ı Rebî'a 35
 domuz 68
 Dûmetü'l-Cendel 39, 67, 98, 100
 Dübeyye 58, 59, 61, 62

E

- Ebrehe 41, 49, 87, 88, 89
 Ebû Ali el-Anezî 92, 93, 97
 Ebû Ali el-Hasan b. Uleyl el-Ânezî 20, 89
 Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Abdullah el-Cevherî 29, 60, 89
 Ebû Bişr 90
 Ebû Ca'fer Muhammed b. Ahmed b. el-Müslime 27, 29
 Ebû Cundûb el-huzâlî el-Kirdî 54
 Ebû Hırâş 56, 58, 59, 62
 Ebû Kebşâ 38
 Ebû'l-Abbâs b. er-Rebî 88
 Ebû'l-Abbâs es-Seffâh 88
 Ebû'l-Bâsil et-Tâî 102
 Ebû Leheb 58, 62
 Ebû'l-Fadl Muhammed b. Nâsir b. Muhammed b. Ali 21, 108
 Ebû'l-Hasan Ali b. es-Sabbâh b. el-Furât el-Kâtib 20, 30
 Ebû'l-Hüseyn el-Mübârek b. Abdülcebbâr b. Ahmed es-Sayrafi 20, 27, 29
 Ebû'l-Münzir 11, 37, 44, 46, 60, 62, 81, 89, 90, 92, 93, 94, 96, 97, 98
 Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. el-Cevâlikî 107
 Ebû Miskîn 89
 Ebû Muhammed İsmail Cbr 108
 Ebû Rigal 49
 Ebû Sa'd 48
 Ebû Sâlih 37, 60, 93, 95, 96, 102
 Ebû Süfyân 48, 51, 64
 Ebû Süfyân b. Harb 64
 Ebû Sümâme 97
 Ebû Tâhir 108
 Ebû Tâlib 65
 Ebû Ubeyd el-Bekrî 92
 Ebû Ubeydullâh Muhammed b. İmrân b. Mûsâ el-Merzü-bânî 27, 29
 Ebû Uhayha 58, 62
 Ebû Umeyr 35
 Ebû Zerr 17, 18
 Ecâ 48
 Eflah b. en-Nadr eş-Şeybânî 61
 Efod 74
 Eksem b. Abduluzzâ 102
 Eksem b. el-Cevn 102
 Elisa 32
 Elusa 48
 Emesa 67
 Emevîler 16, 64
 Emevî şairleri 42
 En'am b. Amr el-Murâdî 101
 Enmâr 45
 ensâb 82
 Ensar 45
 Epiphanius 48
 Esav 40
 Esed 91
 Esed oğulları 91, 107
 Eslem 81
 Esmâ 56
 esnâm 71
 Esved b. Ya'fûr 86
 Evs 45, 46, 48, 62
 evsân 71
 Evs b. Hacer 51
 Ezd 47, 78
 Ezd es-Serât 73, 74, 80
 Ezd kabilesi 107
 Ezrâkî 18

F

fal okları 63, 64, 74
 Fals mabedi 48
 Felec 91
 Fels 15, 103, 104, 105
 Fenikece 41
 Fezâre 79
 Fezârî 83
 Filistîler 40
 Filistin 78
 Filistinliler 40
 filologlar 16
 Fils 48, 105
 Fudayl b. Mervân 18
 Fuhayra 37
 Führeyre bint el-Hâris 97

G

gabgab 45, 55, 56, 57
 Galile Gölü 93
 Galsad putu 32
 Ganem oğulları 57
 Ganî 63
 Ganî b. Âsur 82
 Ganî kabilesi 63
 Ganm b. Ferrâs 56
 Garaf 59
 Gassân Gölü 47
 Gassânlılar 47
 Gatafân 63, 78
 Gatafânlılar 52
 Gatarîf 78
 Geheimrat Fischer 19
 Golan 93
 Golyat'ın kılıcı 105
 Gumayr 52
 Güney Arabistan 41, 47, 73, 85,
 87

H

Habeşçe 97
 Habeş kralı 88
 hac 32, 33, 38, 40, 46, 72
 Hacer 30, 65
 Hacerü'l-Esved 15
 Hâciz 35
 hac mevsimi 98
 hadisçiler 12, 16, 19
 hadisler 12, 13
 Hadramevt 85, 93
 Halâl adında put 79
 Hâlid 61
 Hâlid b. Saîd b. el-Âs 70
 Hâlid b. Velîd 59, 60, 61, 63, 99,
 100
 Hâlid el-Kasrî 65
 Halîfe b. Hayyât 11
 Hâmiye 36, 102
 Hanok 95
 H. Arethas 41
 Hâris b. Amr 89
 Hâris b. Ebû Şamir el-Gassânî
 47, 105
 Hâris b. Ka'b oğulları 86
 Hâris b. Mudâd 97
 Hâris b. Temîm 100
 Hâris b. Yeskûr b. Mübeşşir
 oğulları 78
 Harîs 82
 Hâris oğulları 86
 Has'am 73, 76
 Hasan b. Sâbit 85
 Hasan b. Uleyl 27, 89, 94, 96
 Hassân b. Mesâd 100
 Hassân b. Sâbit 45, 51
 Hâşim b. Abdülmenâf 65
 Hâşimîler 65
 Hatîb el-Bağdâdî 29

- Hatîf oğulları 59
 Havlânlılar 84
 Hayber 81
 Hayızlı 66, 70
 Hayvân 41
 Hayvân kabilesi 41
 Hayvân köyü 101
 Hazrec 45, 46, 62, 85
 Hazrec kabilesi 45
 Hemdân 41, 42, 86, 101
 Hemdânî 41, 93
 Hemdânlılar 101
 Hemmâm 35
 Herodot 48
 Hevâzin 91
 Hevâzinliler 90
 heykel 71, 100
 Hicaz 30, 35, 39, 48, 74, 78, 79
 Hidaş b. Züheyr el-Âmirî 75
 Hierapolis 55
 Himâ 103
 Himyer 41, 42
 Himyerliler 41, 42, 43, 101
 Hindistan 92
 Hîre 75, 78, 82
 Hismâ 96
 Hişâm b. Muhammed 87, 90
 Hişâm b. Muhammed Ebû'l-Münzir 70, 102
 Hişâm b. Muḥammed el-Kelbî 30
 Hişâm b. Ukbe 35
 Hişâm Ebû'l-Münzir 44
 Hristiyan 29, 39, 41, 51, 75, 86, 87, 100, 105
 Hristiyanlar 32, 40, 47, 65
 Hristiyanlık 15, 30, 78, 103
 Hıcr Âkıl el-Murâr 75
 Hudâd Muḥarib 57
 Hudâd oğulları 57
 Hudeybiye ağacı 60
 Hûd peygamber 85
 Hufâf 35
 Hunduc b. Hıcr 75
 Hurâd Vadisi 52, 54
 Huzâ'a 36, 38, 47, 73, 97
 Huzâ'alılar 37
 Huzâ'î b. 'Abd Nuhm 80
 Huzâlî 56
 Huzeyl 38, 39, 47, 100, 101
 Huzeyl b. Müdrike 38
 Huzeyme b. Mudrike b. el-Ya's b. Muzar 63
 Hübel 49, 51, 55, 57, 63, 64
 Hüsrev (II.) 75
 I-İ
 Irak 11, 19, 43, 52, 67, 78, 81, 86
 Isaak 51, 53
 Isidor 49
 İbn Abbâs 37, 60, 93, 95, 96, 102
 İbn Battûta 93
 İbn Berrî 100
 İbn Cüd'ân b. Amr 43
 İbn Düreyd 22, 31, 48, 107
 İbn el-Cevâlikî 18, 20, 21, 108
 İbn el-Hureyz 70
 İbn en-Nedîm 14, 18
 İbn Fazlullah 93
 İbn Habîb 48, 52
 İbn Hişâm 17, 22, 38, 42, 43, 44, 48, 66, 77, 81, 104
 İbn İshâk 14, 17, 18, 48
 İbn Uleyl el-Anezî 21
 İbnü'l-Cevzî 19
 İbrahim 22, 30, 32, 33, 78, 102
 İbranice 31, 38, 40, 41, 49, 71, 72, 74, 97, 103

İdris 95
 ihram 32, 38, 46
 İlyas 95
 İmruülkays 72, 75, 82, 89, 90
 İmruülkays b. Hucr 75, 89
 insan heykeli 103
 İsâf 15, 37, 38, 64, 66
 İsâfb. Ya'lâ 38
 İslam ilahiyatı 34
 İsmail 30, 32, 33, 36, 37, 38, 45,
 65, 108
 İsmail oğulları 38, 39
 İsrail oğulları 45, 70
 İstiksâm 74
 İyâd 45, 86

J

James Hamilton 52
 Jerome 48

K

Ka'b b. Mâlik 45
 Ka'b b. Züheyr 34
 Kâbe 15, 30, 32, 33, 37, 38, 49,
 53, 54, 55, 60, 63, 64, 65,
 68, 69, 71, 72, 87, 88, 89
 Ka'b 82
 Kâbil 94
 Kâbil oğulları 94
 kahramanlara tapma 15
 Kalîs 87
 Kam 37
 Kamer el-Bathâ 69
 Kapporet 31
 Ka's 50
 kaside 75
 Katan b. Abduluzzâ 102
 Katan b. Şüreyh 99
 Kavdam 87

Kays b. Aylân 57, 63
 Kays b. el-Hudâdiyye el-Huzâiy-
 ye 57
 Kays b. Munkız b. Ubeyd b. Zâtır
 b. Habeşîyye b. Selûl 57
 Kays kabilesi 91
 Kelb b. Vebere 39, 67
 Kelbî 98, 102
 Kelb kabilesi 39, 67, 68, 81
 Kenan ili 32
 Kerubîler 54
 Kerubimler 31
 Kızıldeniz 87
 kilise 88
 Kinâne 38, 56, 57, 77, 83, 92
 Kinde 75, 89, 100
 klasik Arapça 39
 Kora dağları 38
 Krehl 15, 17, 22, 48, 103, 111
 Ku'ayt putu 88
 Kudâ'a 39, 67, 78, 87, 90, 103,
 107
 Kudâ'a kabilesi 107
 Kudâi 92
 Kudeyd 44
 Kûfe 11, 86
 kurban 31, 32, 33, 36, 45, 46, 51,
 52, 53, 55, 56, 64, 65, 66,
 72, 80, 81, 83, 103, 104
 kurbanlar 43, 45, 53, 74, 82, 84,
 103
 Kureyş 38, 46, 47, 49, 53, 54, 57,
 58, 62, 63, 64, 65, 83
 Kureyşliler 36, 37, 38, 53, 62,
 64, 69
 Kusayy 69
 Kutlu Ev 37
 Kuzey Arabistan 45, 63, 74, 79,
 100

Kuzey Arapçası 39, 41
 Kuzey Samileri 65
 Kuzey Yemen 39, 73, 86

L

Lahm 78, 90, 92
 Lahmiler 75
 Lât 15, 40, 48, 49, 50, 51, 52, 53,
 54, 57, 60, 62, 83, 98
 Lihyân devleti 39
 Lihyân oğulları 39
 Luhayy b. Hârise b. Amr b. Âmir
 el-Ezdî 36
 Lübnan 48

M

Mabede 38
 Ma'dîkerîb 101
 Mahmûd Şükrî el-Âlûsî 39
 Makrizî 61
 Mâlik 77
 Mâlik b. Harise 100
 Mâlik b. Hârise el-Acdârî 98
 Mâlik b. Kulsûm 103, 104
 Mâlik b. Mersed b. Cüşem b. Hâ-
 sid b. Cüşem b. Hayrân b.
 Nevf b. Hemdân 101
 Mataniyah 49
 Matar b. Avfe 35
 Me'ad 45, 91
 Me'ad oğulları 45
 Medine 16, 31, 39, 43, 44, 45,
 46, 47, 57, 87, 89, 99
 Mekke 18, 30, 31, 32, 33, 36, 37,
 38, 41, 44, 45, 47, 48, 49,
 52, 55, 56, 57, 60, 62, 65,
 68, 69, 71, 73, 74, 75, 77,
 83, 89, 97, 110
 Menâf 69, 70

Menât 40, 44, 46, 47, 48, 51, 52,
 53, 54, 62, 69, 90, 104
 Mevâsim 92
 Mevhûb b. Ahmed b. Muham-
 med b. el-Hazîr el-Cevâ-
 likî 29
 Mevhûb b. el-Cevâlikî 21
 Mezhic 40, 101
 Mezhic isimli tepe 101
 Mezhic kabilesi 39, 40, 101
 Mezhiçliler 101
 Mezopotamya 35, 81, 86
 Mısır 78
 Mihşem 105
 mihzem 47, 105
 Milkân 77
 Minâ 33, 36, 56, 91
 Mu'âviye b. Abduluzza b. Zirâ 91
 Mudad el-Cürhümî 37
 Mudar 45, 67, 100
 Mudar b. Nizâr 100
 Muğîre b. Şu'be 50
 Muhammd b. Ebi's-Sari 11
 Muhammed 12, 27, 35, 36, 41,
 46, 57, 62, 64, 68, 69, 80,
 85, 86, 97, 107
 Muhammed b. Ahmed b. el-Müs-
 lime 20
 Muhammed b. el-Furât 20, 30,
 108
 Muhammed b. el-Hüseyn el-İs-
 kâf 20, 21, 108
 Muhammed b. es-Sâ'ib 95
 Muhammed b. Habîb 11
 Muhammed b. Nasir Ebû'l-Fadl
 20
 Muhammed b. Sa'd 11
 Muhammed Mahmûd eş-Şinkîfî
 59

Muntabik putu 105
 Musakkıb el-Abdî 82
 Mustavgir 67
 Müleyh oğulları 73
 Münhib b. Devs oğulları 77
 Münteşir b. Vehb 35
 Müseylime 97
 Müslümanlık 30
 Müşellel 44
 Müşrikler 35
 Mütelemmis 48, 50, 82
 Mütelemmis ed-Duba'î 83
 Müzdelife 33
 Müzeyne 79, 80
 Müzeyne kabilesi 79

N
 Nâbiğa 66, 72
 Nâbiğa el-Ca'dî 91
 Naeman 32
 Nahle 52, 85
 Nâile 15, 38, 64, 66
 Napolyon 59
 Nasr 42, 43, 44
 Nasrânî 46
 Nebatîler 48
 Necid 74, 75, 78, 87
 Necid Yaylası 35
 Negrân 40, 41, 43, 60, 73, 86
 nefr 35
 Nesr 42, 43, 44, 63, 94, 101
 Nevz 93, 96
 Nizâr b. Me'ad 34, 45
 Nizâriye 34
 Nizâr kabilesi 34
 Nobe tapınağı 74, 105
 Nûh 33, 44, 95, 96
 Nuhm 80
 Nuhm isimli put 79

Nu'mân (en-) 75
 Nüheykatu'l-Fezârî 56

O-Ö

Ohalibama 40
 Oront 67
 Ömer 60

P

Palmira 67
 Petra 48
 Peygamber 45, 46, 53, 57, 60,
 61, 62, 63, 64, 69, 76, 78,
 80, 100, 102, 105
 put 21, 31, 35, 37, 51, 52, 62, 64,
 66, 68, 69, 70, 71, 77, 81,
 88, 94, 96, 98, 100, 105,
 107
 puta tapma 16, 18, 21, 43, 92, 95
 putçuluk 22, 30, 102

R

Rahûm (er-) 92
 Râhûn (er-) 92, 93
 Rasûb 105
 Râşid b. Abdullah es-Sülemî 69
 Ratson 67
 Razvâ 92
 Rebî'a 35, 45
 Rebî'a b. Amr b. Âmir b. Hârise
 97
 Rebî'a kabilesi 35
 Rebî'a-Temîm 103
 Rebî' b. Zebu' el-Fezârî 79
 resûb 47, 105
 Rî'âm 43, 44, 86
 Roma 32
 Rudâ 67
 Ruhât 39, 100

- S-Ş**
 Sa'd 15, 77
 Sa'd isimli put 77
 Safedî (es-) 14
 Sâhib el-Ezlâm 64
 Saiba (es-) 102
 Sâ'ibe 36
 Saîd b. el-Âş Ebû Uhayha 60
 Sakîf kabilesi 48, 49, 50, 62
 Sa'lebe b. Ukabe 52
 Sam 41
 Sam'ânî (es-) 13
 Sami diller 54
 Samiler 33, 43
 San'â 41, 43, 87
 sanem 96
 Sanherib 89, 112
 Şayfî 103, 104
 Sebe' 101
 Selmâ 48
 Serât 41
 Serât dağları 73, 74
 Serendib 92
 Seylân Adası 92
 S. Hilarion 48
 Sina Yarımadası 79
 Sindâd 86
 Sindâd'daki kâbe 86
 Sisytos 55
 Sukâm 54, 59
 Suleyk 35
 sunak 31, 72
 Suriye 32, 37, 39, 42, 47, 52, 67, 78, 81, 90, 100
 Suriye halkı 90
 Suriye Nahle'si 52
 Suvâ 9, 39, 44, 63, 94, 100, 101, 104
 Sü'ayr 81
 Süheylî (es-) 95
 Süheyl yıldızı 103
 Süleym 57
 Sünniler 12
 Sürâka b. Mâlik b. Cü'süm el-Müdlîcî 92
 Şam 93, 99
 Şarkî b. el-Kutâmî (eş-) 92
 Şarkî (eş-) 92
 Şeddâd b. Ârîd el-Cüşemî 50
 Şeddâd el-Leysî (eş-) 70
 şefaât 95
 Şenferâ (eş-) 35, 79, 100
 şeytan 60
 Şîî 13
 şiir 44, 78, 92
 Şî'râ 38
 Şîrk 34
 Şît 92, 93, 94
T
 Ta'abbata Şarrâ 35
 Taberî 48
 Tâhir el-Cezâ'irî 20
 Tâif 38, 48, 52, 58, 73
 Tâif Camii 49
 Tâlha et-Talehât 73
 Târafe 82
 Târafe b. el-Abd 83
 Tarc 39
 taşlara tapma 31
 tavaf 32, 33, 46, 53, 59, 69, 71, 81, 82
 Tayy 48, 63
 Tayy kabilesi 48, 78, 103, 107
 Tebâle 73, 74, 75, 76, 89
 Tebük 67, 99
 Tebük Savaşı 99
 telbiye 33, 34, 35

Temîm b. Murr 51
 Terafim 70, 74
 Tevrat 15, 16, 29, 46, 55, 93, 94,
 98, 103, 105
 Teym el-Lât 49, 52
 Theodor 49
 tıraş 46, 90, 91
 Tihâme 35, 81, 86, 98
 Tîn'a 93
 Tufan 55, 96
 Tufeyl b. Amr ed-Devsî (et-) 78
 Tufeyl b. Avf 63
 Tufeyl el-Hayl 63
 Tummin 74
 Tübba' 42, 43

U-Ü
 Udûm 84
 Uhud 51, 64
 Uhud Dağı 64
 Uhud Savaşı 48
 Ukaysir 78, 79, 90, 91, 100
 Ukâz 75
 Uleym oğulları 103
 Umeyr b. Ebû Umeyr 35
 umre 32, 33, 38, 72
 Umyânîs isimli put 84
 Urim 74

Usûm 84
 Uzzâ 15, 17, 42, 48, 49, 51, 52,
 53, 54, 55, 56, 57, 58, 60,
 61, 62, 63, 85
 Ümâme oğulları 73
 Ümeyye b. el-Asker 80
 Ümmü Huveyris 55
 Ürdün 65

V
 Vâdi el-Hura 98
 Vadi'l-Kurâ 87
 vakfe 33, 46
 Vâkıdî 14, 61
 Vedd 39, 40, 44, 62, 67, 69, 94,
 98, 99, 100
 Veddân köyü 44
 Veğîr 67
 Vehb el-Lât 49
 Veliyye 76
 Venüs 48, 51
 vesen 96
 Vesîle 36, 102

W
 Wahi-Tapu 32
 Wellhausen 13, 16, 21, 23, 32,
 33, 35, 36, 37, 38, 39, 40,

41, 42, 43, 44, 45, 46, 48,
49, 51, 52, 53, 54, 55, 58,
59, 60, 63, 64, 66, 67, 68,
70, 72, 73, 74, 75, 76, 77,
78, 79, 80, 81, 83, 84, 94,
97, 98, 101, 103, 105

Wüstenfeld 17, 23, 34, 35, 36,
37, 38, 39, 40, 44, 48, 50,
56, 57, 58, 59, 66, 67, 69,
73, 75, 76, 77, 78, 79, 81,
82, 83, 85, 86, 90, 92, 99,
102, 105, 107, 112

Y

Ya'bûb 107
Yâğûs 39, 40, 44, 63, 86, 94, 101
Yahudiler 16, 40
Yahudilik 16, 30
Yahve 31, 33, 53, 105
Yahyâ 85
Yakdum 81
Yâkûb 31, 52
Yâkût 12, 18, 19, 20, 21, 23, 33,
36, 37, 39, 40, 41, 42, 44,
45, 48, 49, 50, 51, 52, 55,
56, 60, 61, 64, 66, 69, 70,
73, 75, 79, 80, 86, 87, 90,
91, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
101, 102, 105
Yarad b. Mahla'il b. Kaynân b.
Anûş b. Şit b. Âdem 95
Ya'ûk 41, 44, 63, 94, 101
Yehova 29, 31, 38, 71, 98, 105
Yemâme 63, 91, 97
yemânî 105
Yemâniye 34
Yemen 13, 16, 35, 37, 38, 39, 41,
43, 45, 47, 65, 73, 74, 75,
78, 86, 87, 88, 93, 101

Yemenliler 101
Yenbu' 39
Yeni Zelanda 32
Yeremya 51
Yeruşalem 32, 51
Yesrib 46
Yezkûr 81
Yezkûrlular 81
yıldızlara tapma 15
Yonatan 49
Yunanca 49, 87

Z

Zahr 86
Zâlim b. Es'ad 52
Zamâm 70
Zât Envât 60, 73
Zât Irk 52
Zekî Kütüphanesi 20, 27, 108
Zekî Paşa 14, 15, 19, 22, 43, 56,
70, 107, 108
Zemzem 55, 65
Zeyd b. Amr 57
Zeyd el-Belhî 18
Zeyd el-Hayl et-Tâî 81
Zeyd el-Hayr 81
Zeyd el-Lât 49, 52
Zeyd'in kızı Nâile 38
Zeyd Menât 44, 49, 51, 52, 67
Zû'l-Himâr 97
Zû Nuvâs 35, 41, 101
Zû Ruayn 101
Zuşşarâ 78
Zübyân 79
Züheyir 37
Züheyir b. Sulmâ 72, 79
Zülfikâr 47
Zülhalasa 9, 15, 73, 74, 76, 89, 90
Zülkeffeyn 73, 77, 78
Zürriel 73

Kitâbü'l-Esnâm

Arapça Orijinal

نقلت من خط ابن الجواليقي رحمه الله في آخر هذا الكتاب ما نصه: بلغت من أوله سماعا بقراءة الشيخ. أبي الفضل محمد بن ناصر بن محمد بن علي أنا ومحمد بن الحسين الإسكاف في المحرم من سنة 494 نقلته من نسختي التي نقلتها من خط محمد بن العباس بن الفرات، في سنة تسع وعشرين وخمسمائة. والحمد لله كثيرا. وعارضت بها مع ولدي أبي محمد إسماعيل جبر... بقراءتي وهو يسمع وذلك في سنة تسع وعشرين وخمس مائة وسمعه أخوه أبو طاهر إسحاق ولدي.

يا رب إن مالك بن كلثوم أخفرك اليوم بنابٍ علكوم

وكننت قبل اليوم غير مغشوم! يحرضه عليه. وعدي بن حاتم يومئذ قد عتر عنده وجلس هو ونفر معه

يتحدثون بما صنع مالك. وفزع لذلك عدي بن حاتم وقال: انظروا ما يصيبه في يومه هذا. فمضت له أيام لم يصبه شيء. فرفض عدي عبادته وعبادة الأصنام، وتنصر. فلم يزل متنصرا حتى جاء الله بالإسلام، فأسلم.

فكان مالك أول من أخفره. فكان بعد ذلك السادن إذا أطرده طريفة، أخذت منه. فلم يزل الفلس يعبد حتى ظهرت دعوة النبي «عليه السلام» فبعث إليه على ابن أبي طالب فهدمه وأخذ سيفين كان الحارث بن أبي شمر الغساني، ملك غسان قلده إياهما، يقال لهما مخذم ورسوب وهما السيفان اللذان ذكرهما علقمة بن عبدة في شعره. فقدم بهما علي بن أبي طالب على النبي «صلى الله عليه وسلم» فتقلد أحدهما ثم دفعه إلى علي بن أبي طالب، فهو سيفه الذي كان يتقلده. اليعسوب - صنم لجديلة طي. وكان لهم صنم أخذته منهم بنو أسد. فتبدلوا اليعسوب بعده. قال عبيد:

فتبدلوا اليعسوب بعد إلههم صنما. فقروا يا جديل واعذبوا!

أي لا تأكلوا على ذلك ولا تشربوا.

باجر - قال ابن دريد وهو صنم كان للأزد في الجاهلية ومن جاورهم من طي وقضاة. كانوا يعبدونه. بفتح الجيم، وربما قالوا باجر بكسر الجيم. نقلت هذه النسخة من نسخة بخط الإمام العلامة أبي منصور موهوب بن أحمد ابن الجواليقي رحمه الله، ثم قوبات بها بحسب الطاقة. الحمد لله رب العالمين وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم.

أحمر أزرق يجرق قصبه في النار. قلت: من هذا؟ قيل: هذا عمرو بن لحي، أول من بحر البحيرة، ووصل الوصيلة، وسيب السائبة، وحمى الحامي، وغير دين إبراهيم، ودعا العرب إلى عبادة الأوثان. قال النبي صلى الله عليه وسلم: أشبه بنيه به قطن بن عبد العزى. فوثب قطن فقال: يا رسول الله! أضرني شبهه شيئاً؟ قال: لا، أنت مسلم وهو كافر. وقال رسول الله «صلى الله عليه وسلم»: ورفع لى الدجال، فإذا رجل أعور، آدم، جعد. وأشبه بني عمرو به أكثر بن عبد العزى. فقام أكثم فقال: يا رسول الله! هل يضرني شبهي إياه شيئاً؟ قال: لا، أنت مسلم وهو كافر.

حدثنا العتري أبو علي قال: حدثنا علي بن الصباح قال: أخبرنا هشام بن محمد أبو المنذر قال: أخبرنا أبو باسل الطائي عن عمه، عن عنترة بن الأخرس قال: كان لطي صنم يقال له الفلّس. وكان أنفاً أحمر في وسط جبلهم الذي يقال له أجأ، أسود كأنه تمثال إنسان. وكانوا يعبدونه ويهدون إليه ويعترون عنده عتائهم، ولا يأتيه خائف إلا آمن عنده، ولا يطرد أحد طريدةً فيلجأ بها إليه إلا تركت له ولم تخفر حويته.

وكانت سدنته بنو بولان. وبولان هو الذي بدأ بعبادته. فكان آخر من سدنه منهم رجل يقال له صيفي. فأطرد ناقةً خليةً لامرأةٍ من كلب من بني عليم، كانت جارةً لمالك بن كلثوم الشمجى، وكان شريفاً. فانطلق بها حتى وقفها بفناء الفلّس. وخرجت جارة مالك فأخبرته بذهابه بناقتها. فركب فرساً عرياً، وأخذ رمحه، وخرج في أثره. فأدركه وهو عند الفلّس، والناقة موقوفة عن الفلّس. فقال له: خل سبيل ناقة جارتني! فقال: إنها لربك! قال: خل سبيلها! قال: أتخفر إلهك؟ فبوأ له الرمح، فحل عقالها وانصرف بها مالك. وأقبل السادن على الفلّس، ونظر إلى مالك ورفع يده وقال، وهو يشير بيده إليه

يا جامعاً، جامع الأحشاء والكبد! يا ليت أمك لم تولد ولم تلد!

ثم أكبت عليه فشهقت شهقةً، فماتت. وقتل أيضاً حسان بن مصادٍ ابن عم الأكيدر، صاحب دومة الجندل. وهدمه خالد.

قال الكلبي: فقلت لمالك بن حارثة: صف لي وداً حتى كأني أنظر إليه. قال: كان تمثال رجل كأعظم ما يكون من الرجال، قد ذبر عليه حلتان، متزربحلة، مرتدٍ بأخرى. عليه سيف قد تقلده و قد تنكب قوساً، وبين يديه حربة فيها لواء، ووفضة أي جعبة فيها نبل. قال: ورجع الحديث. قال: وأجابت عمرو بن لحي مضر بن نزار، فدفع إلى رجل من هذيل، يقال له الحارث بن تميم بن سعد بن هذيل بن مدركة بن اليأس بن مضر سواعاً. فكان بأرض يقال لها رهاط من بطن نخلة، يعبد من يليه من مضر. فقال رجل من العرب:

تراهم حول قيلهم عكوفاً كما هكفت هذيل على سواع.
تظل جنباه صرعى لديه عتائر من ذخائر كل راع.

وأجابه مذحج. فدفع إلى أنعم بن عمرو المرادي يغوث. وكان بأكمة باليمن، يقال لها مذحج، تعبد مذحج ومن والاها. وأجابه همدان. فدفع إلى مالك بن مرثد بن جشم بن حاشد بن جشم ابن خيران بن نوف بن همدان يعوق. فكان بقرية يقال لها خيوان، تعبد همدان ومن والاها من أرض اليمن. وأجابه حمير. فدفع إلى رجل من ذي رعين يقال له معد يكرّب نسراً. فكان بموضع من أرض سبأ يقال له بلخع، تعبد حمير ومن والاها. فلم يزل يعبدونه حتى هودهم ذو نواس. فلم تزل هذه الأصنام تعبد حتى بعث الله النبي «صلى الله عليه وسلم» فأمر بهدمها.

قال هشام: فحدثنا الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: قال النبي «عليه السلام»: رفعت لى النار فرأيت عمراً رجلاً قصيراً

بنت الحارث بن مضاض الجرهمي، وكان كاهنا. وكان قد غلب على مكة واخرج منها جرهماً وتولى سدانتها. وكان له رثى من الجن وكان يكنى أبا ثمامة، فقال له: عجل بالمسير والظعن من تهامه بالمعد والسلامه! قال: جبر ولا إقامة. قال: ايت ضف جده، تجد فيها أصناما معدة، فأوردها تهامة ولا تهاب، ثم ادع العرب إلى عبادتها تجاب. فأتى شط جدة فاستشارها ثم حملها حتى ورد تهامة. وحضر الحج، فدعا العرب إلى عبادتها قاطبة.

فأجابه عوف بن عذرة بن زيد اللات بن ربيعة بن ثور بن كلب بن وبرة بن تغلب بن حلوان بن عمران بن إلحاف بن قضاة، فدفع إليه وداً. فحملة إلى وادي القرى فأمره بدومة الجندل. وسمى ابنه عبدود. فهو أول من سمي به، وهو أول من سمي عبدود. ثم سمت العرب به بعد.

وجعل عوف ابنه عامراً الذي يقال له عامر الأجدار سادناً له. فلم تزل بنوه يسدنونه حتى جاء الله بالإسلام.

قال أبو المنذر: قال الكلبي: فحدثني مالك بن حارثة الأجداري أنه رآه، يعني ودا. قال: وكان أبي يبعثني باللين إليه، فيقول: اسقه إلهك. قال: فأشربه. قال: ثم رأيت خالد بن الوليد بعد كسره فجعله جذاذاً. وكان رسول الله «صلى الله عليه وسلم» بعث خالد بن الوليد من غزوة تبوك لهدمه. فحالت بينه وبين هدمه بنو عبدود وبنو عامر الأجدار. فقاتلهم حتى قتلهم. فهدمه وكسره. وكان فيمن قتل يومئذ رجل من بني عبدود، يقال له قطن بن شريح. فأقبلت أمه فرأته مقتولاً، فأشارت تقول:

ألا تلك المودة لا تدوم ولا يبقى على الدهر النعيم !
ولا يبقى على الحدثان غفر له أم بشاهقة رءوم!

ثم قالت:

وعظم أمرهم واشتد كفرهم. فبعث الله إليهم إدريس عليه السلام وهو أخنوخ بن يارد بن مهلايل بن قينان نبياً فدعاهم فكذبوه، فرفعه الله إليه مكاناً علياً.

ولم يزل أمرهم يشتد، فيما قال ابن الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس، حتى أدرك نوح بن لمك بن متوشلح بن أخنوخ. فبعثه الله نبياً، وهو يومثذ ابن أربعمئة وثمانين سنة. فدعاهم إلى الله «عز وجل» في نبوته عشرين ومئة سنة. فعصوه وكذبوه. فأمره الله أن يصنع الفلك. ففرغ منها وركبها وهو ابن ستمئة سنة. وغرق من غرق. ومكث بعد ذلك ثلثمئة وخمسين سنة. فعلا الطوفان ويطبق الأرض كلها. وكان بين آدم ونوح ألفا سنة ومائتا سنة. فأهبط ماء الطوفان هذه الأصنام من جبل نوذ إلى الأرض. وجعل الماء يشتد جريه وعبابه من أرض إلى أرض حتى قذفها إلى أرض جدة. ثم نصب الماء وبقيت على الشط، فسفت الريح عليها حتى وارتها.

حدثنا الحسن بن عليل قال: حدثنا علي بن الصباح قال: قال لنا أبو المنذر هشام بن محمد: إذا كان معمولاً من خشب أو ذهب أو من فضة صورة إنسان، فهو صنم؛ وإذا كان من حجارة، فهو وثن.

حدثنا العتري قال: حدثنا علي بن الصباح قال: حدثنا أبو المنذر عن أبيه عن أبي صالح عن ابن عباس أن آخر ما بقي من ماء الطوفان بحصى من أرض جذام. فإنه مكث أربعين سنة ثم نصب.

حدثنا أبو علي العتري قال: حدثني علي بن الصباح قال: قال أبو المنذر: قال الكلبي: وكان عمرو بن لحي، وهو ربيعة بن حارثة بن عمرو بن عامر بن حارثة بن ثعلبة بن أمري القيس ابن مازن بن الأزد، وهو أبو خزاعة وأمه فهيرة بنت الحارث، ويقال إنها كانت

أول ما عبدت الأصنام

أن آدم عليه السلام لما مات، جعله بنو شيث بن آدم في مغارة في الجبل الذي أهبط عليه آدم بأرض الهند. ويقال للجبل نود، وهو أخصب جبل في الأرض. ويقال: أمرع من نود، وأجذب من برهوت: وبرهوت وادٍ بحضرموت، بقرية يقال لها تنعة. حدثنا العتري قال: حدثنا علي بن الصباح قال أبو المنذر: فأخبرني أبي عن أبي صالح عن ابن عباس قال: أرواح المؤمنين بالجافية بالشأم، وأرواح المشركين ببرهوت.

حدثنا أبو علي العتري قال: حدثنا علي بن الصباح قال: أخبرنا أبو المنذر عن أبيه عن أبي صالح عن ابن عباس قال: وكان بنو شيث يأتون جسد آدم في المغارة فيعظمونه ويترحمون عليه. فقال رجل من بني قابيل بن آدم: يا بني قابيل! إن لبني شيث دواراً يدورون حوله ويعظمونه، وليس لكم شيء. فنحت لهم صنما، فكان أول من عملها.

حدثنا الحسن بن عليل قال: حدثنا علي بن الصباح قال: أخبرنا أبو المنذر قال: وأخبرني أبي قال: كان ود وسواع ويغوث ويعوق ونسر قوماً صالحين، ماتوا في شهر. فجزع عليهم ذوو أقاربهم. فقال رجل من بني قابيل: يا قوم! هل لكم أن أعمل لكم خمسة أصنام على صورهم، غير أنني لا أقدر أن أجعل فيها أواحا؟ قالوا: نعم! فنحت لهم خمسة أصنام على صورهم ونصبها لهم.

فكان الرجل يأتي أخاه وعمه وابن عمه، فيعظمه ويسعى حوله حتى ذهب ذلك القرن الأول. وعملت على عهد يردى بن مهلايل بن قينان بن أنوش بن شيث ابن آدم. ثم جاء قرن آخر، فعظموهم أشد من تعظيم القرن الأول. ثم جاء من بعدهم القرن فقالوا: ما عظم أولونا هؤلاء، إلا وهم يرجون شفاعتهم عند الله. فعبدوهم.

وكان من جرم، قال: كان لقضاعة ولخيم وجذام وأهل الشام صنم يقال له الأقيصر. فكانوا يحجونهُ ويحلقون رءوسهم عنده. فكان كلما حلق رجل منهم رأسه، ألقى مع كل شعرة قرّة من دقيق. قال أبو المنذر: القرّة القبضّة. قال: فكانت هوازن تتناهبهم في ذلك الإبان. فإن أدركه قبل أن يلقى القرّة مع الشعر، قال: أعطني! فإني من هوازن ضارع!

وإن فاته، أخذ ذلك الشعر بما فيه من القمل والدقيق، فحبزه وأكله. فاختصمت جرم وبنو جعدة في ماءٍ لهم إلى النبي «صلى الله عليه وسلم» يقال له العقيق. ففضى به رسول الله لجرم. فقال معاوية بن عبد العزى بن ذراع الجرمي:

وإني أخو جرم كما قد علمتم إذا جمعت عند النبي المجامع!
فإن أنتم لم تقنعوا بقضائه، فإني بما قال النبي لقانع
ألم ترجما أنجدت، وأبوكم مع القمل في جفر الأقيصر شارع؟
إذا قرّة جاءت يقول: أصب بها سوى القمل، إني من هوازن ضارع!
فما أنتم من هؤلاء الناس كلهم؛ بلى ذنب ما أنتم وأكارع.
وإنكم كالحنصرين أخستا وفاتهما في طولهن الأصابع.

قال أبو المنذر هشام بن محمد: وأنشدني الشرقي في ذلك لسراقة بن مالك بن جعشم المدلحي من بني كنانة:

ألم ينهكم عن شتمنا، لا أبا لكم! جذام ولخم أعرضت ولمواسم؟
وكل قضاعي كأن جفانه حياض برضوى والأنوف رواغم،
بما انتهكوا من قبضة الذل فيكم فلا المرء مستحي ولا المرء طاعم.

حدثنا أبو علي العتري قال: حدثنا علي بن الصباح قال: أخبرنا أبو المنذر هشام ابن محمد بن السائب الكلبي قال: أخبرني أبي قال:

ونعظمه حتى نتميل به كثيرا من العرب. فأعظموا ذلك وأبوا عليه.
فقال في ذلك:

ولقد أردت بأن تقام بنية ليت بحوبٍ أو تطيف بمأثم.
فأبى الذين إذا دعوا لعظمة، راغوا ولاذوا في جوانب قودم.
يلحون أن لا يؤمروا فإذا دعوا ولوا وأعرض بعضهم كالأبكم.
صفح منا فعه ويغمض كلمه في ذي أقاربه غموض الميم.

قال هشام بن محمد: وقد كان أبرهة الأشرم قد بنى بيتا بصنعاء،
كنيسة سماها القليس، بالرخام وجيد الخشب المذهب. وكتب إلى
ملك الحبشة: إني قد بنيت لك كنيسة، لم يبين مثلها أحد قط.
ولست تاركاً العرب حتى أصرف حجهن عن بيتهم الذي يحجونه
إليه. فبلغ ذلك بعض نساء الشهور، فبعث رجلين من قومه وأمرهما
أن يخرجاً حتى يتغوطا فيها. ففعلا. فلما بلغه ذلك غضب وقال:
من أجترأ على هذا؟ ف قيل: بعض أهل الكعبة. فغضب وخرج بالفيـل
والحبشة. فكان من أمره ما كان.

حدثنا الحسن بن عليل قال: حدثنا علي بن الصباح قال: حدثنا
أبو المنذر هشام بن محمد قال: أخبرني أبو مسكين عن أبيه قال:
لما أقبل امرؤ القيس ابن حجر، يريد الغارة على بني أسد، مر بذي
الخلصة وكان صنما بتالة وكانت العرب جميعا تعظمه، وكانت
له ثلاثة أقدح: الأمر، والناهي، والمتربص فاستقسم عنده ثلاث
مرات. فخرج الناهي. فكسر القداح، وضرب بها وجه الصنم،
وقال: عضضت بأير أبيك! لو كان أبوك قتل، ما عوقنتي. ثم غزا
بني أسد، فظفرت بهم.

فلم يستقسم عنده بشئ حتى جاء الله بالإسلام. فكان امرؤ القيس
أول من أخفـره. حدثنا العتري قال: حدثنا علي بن الصباح قال: قال
هشام بن محمد: حدثني رجل يكنى أبا بشرٍ يقال له عامر بن شبل،

وهم بطن من خولان يقال لهم الأدوم وهم الأسوم. وفيهم نزل فيما بلغنا: وجعلوا الله مما ذرأ من الحرث والأنعام نصيباً فقالوا هذا لله يزعمهم وهذا لشركائنا فما كان لشركائهم فلا يصل إلى الله وما كان لله فهو يصل إلى شركائهم ساء ما يحكمون. وقال حسان بن ثابتٍ للعزى التي كانت بنخلة:

شهدت بإذن الله أن محمداً رسول الذي فوق السموات من عل،
وأن أبا يحيى ويحيى كليهما له عمل في دينه متقبل،
وأن التي بالسد من بطن نخلة ومن دانها فل من الخير معزل
وأن الذي عادى اليهود، ابن مريم رسول أتى من عند ذي العرش مرسل
وأن أخا الأحقاف إذ يعدلون به يجاهد في ذات الإله ويعدل

قال هشام: والفل من الأرض المجذبة التي لا خير فيها ولا بركة. فشبها بذلك. وكان لبني الحارث بن كعب كعبة بنجران يعظمونها. وهي التي ذكرها الأعشى. وقد زعموا أنها لم تكن كعبة عبادة، إنما كانت غرفة لأولئك القوم الذين ذكرهم.

وما أشبه ذلك عندي بأن يكون كذلك، لأنني لا أسمع بني الحارث تسموا بها في شعرٍ.

وكان لإيادٍ كعبة أخرى بسنداد من أرض بين الكوفة والبصرة في الظهر

وهي التي ذكرها الأسود بن يعفر. وقد سمعت أن هذا البيت لم يكن بيت عبادة، إنما كان مترلاً شريفاً، فذكره.

وكان رجل من جهينة، يقال له عبد الدار بن حديب، قال لقومه: هلم! بنني بيتاً بأرض من بلادهم يقال لها الحوراء نضاهي به الكعبة

حلفت غطيف لا تنهه سربها وحلفت بالأنصاب أن لا يردوا.

وقال في ذلك المثقب العبدى لعمر بن هند:

يطيف بنصبهم حجن صغار فقد كادت حواجهم تشيب
حجن: صبيان.

وقال في ذلك الفزاري وغضبت عليه قريش في حدثٍ أحدثه
فمنعوه دخول مكة:

أسوق بدنى، محقبا أنصابى هل لي من قومي من أرباب؟

وقال في ذلك أحد بني ضمرة، في حربٍ كانت بينهم: وحلفت
بالأنصاب والستر! وفي ذلك يقول المتلمس الضبعي لعمر بن
هند، فيما كان صنع به وبطرفة ابن العبد:

أطردتني حذر الهجاء، ولا واللات والأنصاب لا تتل !
أي لا تنجو. من أطردت ليس من طردت.

وفي ذلك يقول عامر بن وائلة أبو الطفيل الليثي في الإسلام،
وهو يذكر حرباً شهداها:

فإنك لا تدري أن رب غارة كورد القطا: ريعانها متابع.
نصبت لها وجهي وورداً كأنه لها نصب قد صرجه النقاع.

وكان لخلولان صنم يقال له عميانس بأرض خولان

يقسمون له من أنعامهم وحروثهم قسماً بينه وبين الله «عز وجل»،
بزعهم. فما دخل في حق الله من حق عميانس، ردوة عليه؛ وما
دخل في حق الصنم من حق الله الذي سموه له، تركوه له.

ثم لحق بالنبي «صلى الله عليه وسلم» فأسلم وضمن له إسلام قومه، مزينة. وله يقول أيضا أمية بنم الأسكر:

إذا لقيت راعين في غنم أسيدين يحلفان بنهم،
بينهما أشلاء لحم مقتسم، فامض، ولا يأخذك باللحم القرم !

وكان لأزد السراة صنم يقال له عائم. وله يقول زيد الخير، وهو زيد الخيل الطائي:

تخبر من لاقيت أن قد هزمتهم، ولم تدر ما سميهم، لا، وعائم !

وكان لعرة صنم يقال له سكير. فخرج جعفر بن أبي خلايس الكلبي على ناقته. فمرت به، وقد عترت عترة عنده، فنفرت ناقته منه. فأنشأ يقول:

نفرت قلوصى من عتائر صرعت حول السكير تزوره ابنا يقدم.
وجموع يذكر مهطعين جنباه ما إن يحير إليهم بتكلم.

قال أبو المنذر: يقدم ويذكر ابنا عترة، فرأى بني هؤلاء يطوفون حول السكير.

وكانت للعرب حجارة غبر منصوبة

يطوفون بها ويعترونها عندها. يسمونها الأنصاب، ويسمون الطواف بها الدوار. وفي ذلك يقول عامر بن الطفيل وأتى غنى بن أعصر يوماً وهم يطوفون ينصب لهم، فرأى في فتياهم جمالا وهن يطفن به فقال:

ألا ياليت أخوالي غنياً عليهم كلما أمسوا دوار !

وفي ذلك يقول عمرو بن جابر الحارثي ثم الكعبي:

وكان لدوس ثم لبني منهب بن دوس صنم يقال له ذو الكفين.
فلما أسلموا، بعث النبي «صلى الله عليه وسلم» الطفيل بن عمرو
الدوسي فحرقه، وهو يقول:

يا ذا الكفين لست من عبادكا! ميلادنا أكبر من ميلادكا!

إني حشوت النار في فؤادكا!. وكان لبني الحارث بن يشكر بن
مبشر من الأزد صنم يقال له ذو الشرى. وله يقول أحد الغطاريق:
إذن لحللنا حول ما دون ذي الشرى وشج العدى منا خميس عرمرم!

وكان لقضاعة ولخم وجذام وعاملة وغطفان صنم في مشارف
الشام يقال له: الأقيصر. وله يقول زهير بن أبي سلمى:

حلفت بأنصاب الأقيصر جاهداً وما سحقت فيه المقادير والقمل!

وقال ربيع بن ضبع الفزاري:

فإنني والذي نغم الأنام له، حول الأقيصر، تسبيح وتهليل!

وله يقول الشنفرى الأزدي، حليف فهم:

وإن امرأ أجار عمراً ورهطه على، وأثواب الأقيصر! يعنف.

وكان لمزينة صنم يقال له نههم. وبه كانت تسمى عبد نههم. وكان
سادن نههم يسمى خزاعي بن عبد نههم، من مزينة ثم من بني عداء.
فلما سمع بالنبي «صلى الله عليه وسلم» «ثار إلى الصنم فكسره،
وأنشأ يقول:

ذهبت إلى نههم لأذبح عنده عتيرة نسلك، كالذي كنت أفعل.

فقلت لنفسي حين راجعت علقها: أهذا إله أيكم ليس يعقل؟

أبيت، فديني اليوم دين محمد. إله السماء الماجد المتفضل.

فلما فتح رسول الله صلى الله عليه وسلم مكة

وأسلمت العرب، ووفدت عليه وفودها، قدم عليه جرير بن عبد الله مسلماً. فقال له: يا جرير! ألا تكفيني ذا الخلصة؟ فقال: بلى! فوجهه إليه. فخرج حتى أتى بني أحمس من بجيلة، فسار بهم إليه. فقاتلته خثعم وباهلة دونه. فقتل من سدنته من باهلة يومئذ مائة رجل، وأكثر القتل في خثعم، وقتل ما تين من بني قحافة بن عامر بن خثعم. فظفر بهم وهزمهم، وهدم بنيان ذي الخلصة، وأضرَم فيه النار، فاحترق. فقالت امرأة من خثعم:

وبنو أمانة بالولية صرعوا	ثملاً يعالج كلهم أنبوا.
جاءوا لبيضتهم فلاقوا دونها	أسداً تقب لدى السيوف قبيها.
قسم المذلة بين نسوة خثعم	فتيان أحمس قسمةً تشعيا.

وذوا الخلصة اليوم عتبة باب مسجد تبالة. وبلغنا رسول الله «عليه السلام» قال: لا تذهب الدنيا حتى تصطك أليات نساء دويس على ذي الخلصة، يعبدونه كما كانوا يعبدونه. وكان لمالك وملكان، ابني كنانة، بساحل جدة وتلك الناحية.

صنم يقال له سعد

وكان صخرةً طويلةً. فأقبل رجل منهم بإبل له ليقفها عليه، يتبرك بذلك فيها. فلما أدناها منه، نفرت منه وكان يهراق عليه الدماء. فذهبت في كل وجه وتفرقت عليه. وأسف فتناول حجراً فرماه به، وقال: لا بارك الله فيك إلها! أنفرت علي إبلي!. ثم خرج في طلبها حتى جمعها وانصرف عنه، وهو يقول:

أتينا إلى سعد ليجمع شملنا،	فشتتنا سعد. فلا نحن من سعد!
وهل سعد الأصخرة بتنوفة	من الأرض، لا يدعى لغى ولا رشد.

وكان الذين يفعلون من ذلك في أسفارهم إنما هو للاقتداء منهم بما يفعلون عندها ولصبابة بها. وكانوا يسمون ذبائح الغنم التي يذبحون عند أصنامهم وأنصابهم تلك، العتائر والعتيرة في كلام العرب الذبيحة؛ والمذبح الذي يذبحون فيه لها، العتر. ففي ذلك يقول زهير بن أبي سلمى:

فزَل عنها وأوفى رأس مرقبة كمنصب العتر دُمى رأسه النسك.

وكانت بنو مليح من خزاعة - وهم رهط طلحة الطلحات - يعبدون الجن. وفيهم نزلت: «إِنَّ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ عِبَادُ أَمْثَلُكُمْ».

وكان من تلك الاصنام ذو الخلصة

وكان مروة بيضاء منقوشة، عليها كهيئة التاج. وكانت بتباله، بين مكة واليمن، على مسيرة سبه ليالٍ من مكة. وكان سدنتها بنو أمامة من باهلة بن أعصر. وكانت تعظمها وتهدي لها خثعم ويحيلة وأزد السراة ومن قاربهم من بطون العرب من هوازن. ومن كان ببلادهم من العرب بتباله. قال رجل منهم:

لو كنت يا ذا الخلص الموتورا مثلى وكان شيخك المقبورا.

لم تنه عن قتل العداة زورا وكان أبوه قتل، فأراد الطلب بثأره، فأتى ذا الخلصة، فاستقسم عنده بالأزلام فخرج السهم ينهائه عن ذلك، فقال هذه الأبيات: ومن الناس من ينحلها امرأ القيس ابن حجر الكندي. ففيها يقول خدّاش بن زهير العامري لعثث بن وحشي الخثعمي، في عهد كان بينهم فغدر بهم:

وذكرته بالله بني وبينه وما بيننا من مدة لو تذكرنا.
وبالمروة البيضاء يوم تبالة ومحبة النعمان حيث تنصرا.

قال: وكان لهم أيضاً مناف. فبه كانت تسمى قريش عبد مناف. ولا أدري أين كان، ولا من نصبه؟ ولم تكن الحيض من النساء تدنو من أصنامهم، ولا تمسح بها. إنما كانت تقف ناحية منها.

ففي ذلك يقول بلعاء بن قيس بن عبد الله بن يعمر، وهو الشداخ الليثي، وكان أبرص. قال هشام بن محمد أبو المنذر: وحدثني خالد بن سعيد بن العاص عن أبيه قال: قيل له: ما هذا يا بلعاء؟ قال: هذا سيف الله جللاه:

تركت ابن الحريز على ذمام	وصحبه تلوذ به العوافي،
ولم يصرف صدور الخيل لا	صوايح من آياتيم ضعاف
وقرن قد تركت الطير منه	كمعتز العوارك من مناف.

قال: وكان لأهل كل دارٍ من مكة صنم في دارهم يعبدونه. فإذا أراد أحدهم السفر، كان آخر ما يصنع في مترله أن يتمح به؛ وإذا قدم من سفره، كان أول ما يصنع إذا دخل مترله أن يتمح به أيضاً. فلما بعث الله نبيه وأتاهم بتوحيد الله وعبادته وحده لا شريك له، قالوا: أجعل الآلهة إلهاً واحداً إن هذا لشيء عجاب! يعنون الأصنام.

واشتهرت العرب في عبادة الأصنام: فمنهم من اتخذ بيتاً، ومنهم من اتخذ صنماً، ومن لم يقدر عليه ولا على بناء بيت، نصب حجراً أمام الحرم وأمام غيره، مما استحس، ثم طاف به كطوافه بالبيت. وسموها الأنصاب.

فإذا كانت تماثيل دعوها الأصنام والأوثان، وسموا طوافهم الدوار. فكان الرجل، إذا سافر فترل مترلاً، أخذ أربعة أحجار فنظر إلى حننها فاتخذها رباً، وجعل ثلاث أثافي لقدره؛ وإذا ارتحل تركه. فإذا نزل مترلاً آخر، فعل مثل ذلك. فكانوا ينحرون ويذبحون عند كلها ويتقربون إليها، وهم على ذلك عارفون بفضل الكعبة عليها: يحجونها ويعتمرون إليها.

وقد كانت العرب تسمى بأسماء يعبدونها. لا أدري أعبدوها للأصنام أم لا؟ منها: عبد ياليل، وعبد غنم، وعبد كلال، وعبد رضى. وذكر بعض الرواء أن رضى كان بيتا لبني ربيعة بن كعب بن سعد بن زيد مناة فهدمه المستوغر. وهو عمرو بن ربيعة بن كعب بن سعد بن زيد مناة بن تميم. وإنما سمي المستوغر، لأنه قال:

ينش الماء في الربلات منها نيش الرضف في اللبن الوغير.

قال: الوغير: الحار. وقال المستوغر في كسره رضى في الإسلام، فقال:

ولقد شددت على رضاء شدةً فتركها تلاً تنازع أسحما.
ودعوت عبد الله في مكروهاها، ولمثل عبد الله يغشى المحرما !

وقال ابن أدهم رجل من بني عامر بن عوف من كلب:

ولقد لقيت فوارساً من قومنا غنظوك غنظ درادة العيار.
ولقد رأيت مكانهم فكرهتهم ككراهة الخنزير للإيغار.

قال الإيغار الماء الحار. والعيار رجل من كلب وقع في غداة قرّة على جراد. وكان أثرم. فجعل يأكل الجراد. فخرجت واحدة من ثرمتة. فقال: هذه والله حية! يعني لم تمت. وغنظوك دفعوك دفع الجراد العيار.

فلما ظهر رسول الله صلى الله عليه وسلم «يوم فتح مكة، دخل المسجد، والأصنام منصوبة حول الكعبة. فجعل يطعن بسية قوسه في عيونها ووجوهها ويقول: «جاء الحق وزهق الباطل إن الباطل كان زهوقاً». ثم أمر بها فكفئت على وجوهها. ثم أخرجت من المسجد فحرقته. فقال في ذلك راشد بن عبد الله السلمي:

قالت: هلم إلى الحديث! فقلت لا، يأبى الإله عليك والإسلام
أو ما رأيت محمداً وقبيله بالفتح، حين تكسر الأصنام؟
لرأيت نور الله أضحى ساطعاً والشرك يغشى وجهه الإظلام!

من عقيق أحمر على صورة الإنسان، مكسور اليد اليمنى. أدركته قريش كذلك، فجعلوا له يداً من ذهبٍ.

وكان أول من نصبه خزيمة بن مدركة بن الياس بن مضر. وكان يقال له هبل خزيمة. وكان في جوف الكعبة، قدامه سبعة أقدح. مكتوب في أولها: صريح والآخر: ملصق فإذا شكوا في مولود، أهدوا له هدية، ثم ضربوا بالقداح. فإن خرج: صريح ألحقوه؛ وإن خرج: ملصق، دفعوه. وقدح على الميت؛ وقدح على النكاح؛ وثلاثة لم تفسر لى على ما كانت. فإذا اختصموا في أمرٍ أو أرادوا سفراً أو عملاً، أتوه فاستقسموا بالقداح عنده. فما خرج، عملوا به وانتهوا إليه.

وعنده ضرب عبد المطلب بالقداح على ابنه عبد الله «والد النبي صلى الله عليه وسلم». وهو الذي يقول له أبو سفيان بن حرب حين ظفر يوم أحد: أعل هبل! أي علا دينك فقال رسول الله «صلى الله عليه وسلم»: الله أعلى وأجل! وكان لهم إساف ونائلة.

ولما مسخا حجرين، وضعا عند الكعبة ليعظ الناس بهما. فلما طال مكثهما وعبدت الأصنام، عبدا معها. وكان أحدهما بلصق الكعبة، والآخر في موضع زمزم. فنقلت قريش الذي كان بلصق الكعبة إلى الآخر. فكانوا ينحرون ويدبحون عندهما. فلهما يقول أبو طالب «وهو يحلف بهما، حين تحالفت قريش على بني هاشم في أمر النبي عليه السلام»:

أحضرت عند البيت رهطى ومعشري وأمسكت من أثوابه بالوصائل،
وحيث ينبخ الأشعرون ركابهم بمفضى السيو، من إساف ونائل.

قال: والوصائل البرود وإساف يقول بشر بن أبي خازم الأسدي:
عليه الطير ما يدنون منه مقامات العوارك من إساف.

فاعضد الثالثة! فأتاها. فإذا هو بحبشية نافشة شعرها، واضعة يديها على عاتقها، تصرف بأنيابها، وخلفها دبية بن حرمي الشيباني ثم السلمي، وكان سادنها. فلما نظر إلى خالد قال:

أعزاء، شدى شدة لا تكذبي على خالد! ألقى الخمار وشمري!
فإنك إلا تقتلى اليوم خالداً تبوئى بذل عاجلاً وتنصرى..

فقال خالد:

يا عز كفرانك لا سبحانك! إني رأيت الله قد أهانك!

ثم ضربها ففلق رأسها، فإذا هي حممة. ثم عضد الشجرة، وقتل دبية السادن. ثم أتى النبي «صلى الله عليه وسلم»، فأخبره. فقال: تلك العزى، ولا عزى بعدها للعرب! أما إنها لن تعبد بعد اليوم! فقال أبو خراش في دبية الشعر الذي تقدم.

فقال أبو المنذر: ولم تكن قريش بمكة ومن أقام بها من العرب يعظمون شيئاً من الأصنام! إعظامهم العزى، ثم اللات، ثم مناة. فأما العزى، فكانت قريش تخصها دون غيرها بالزيارة والهدية. وذلك فيما أظن لقربها كان منها. وكانت ثقيف تخص اللات كخاصة قريش العزى. وكانت الأوس والخزرج تخص مناة كخاصة هؤلاء الآخرين. وكلهم كان معظماً لها أي للعزى.

ولم يكونوا يرون في الخمسة الأصنام التي دفعها عمرو بن لحي وهي التي ذكرها الله تعالى في القرآن المجيد، حيث قال: ولا تذرنا ودا ولا سواعا ولا يغوث ويعوق ونسراً. كرايهم في هذه ولا قريباً من ذلك. فظننت أن ذلك كان لبعدها منهم. وكانت قريش تعظمها، وكانت غنى وباهلة يعبدونها معهم. فبعث النبي خالد ابن الوليد فقطع الشجر وهدم البيت وكسر الوثن. وكانت لقريش أصنام في جوف الكعبة وحولها. وكان أعظمها عندهم هبل. وكان فيما بلغني

فيه. فدخل عليه أبو لهب يعود، فوجده يبكي. فقال: ما يبكيك، يا أبا أحيحة؟ أمن الموت تبكي، ولا بد منه؟ قال: لا. ولكنني أخاف أن لا تعبد العزى بعدي. قال أبو لهب: والله ما عبدت حياتك لأجلك، ولا تترك عبادتها بعدك لموتك! فقال أبو أحيحة: الآن علمت أن لي خليفة! وأعجبه شدة نصبه في عبادتها. فلما كان عام الفتح، دعا النبي «صلى الله عليه وسلم» خالد بن الوليد، فقال: انطلق إلى شجرة بيطن نخلة، فاعضدها. فانطلق فأخذ دية فقتله، وكان سادنها. فقال أبو خراش الهذلي في دية يرثيه:

ما لدبية منذ اليوم لم أره وسط الشروب ولم يلهم ولم يطف؟
لو كان حياً، لغاداهم بمتربة من الرواويق من شيزى بني الهطف.
ضخم الرماد، عظيم القدر، جفته حين الشتاء كحوض المنهل اللقف.
أمسى سقام خلاء لا أنيس به إلا السباع ومر الريح بالغرف.

قال أبو المنذر: بطيف من الطوفان، من طاف يطيف؛ والهطف بطن من بني عمرو بن أسد؛ اللقف الحوض المنكر الذي يضرب أصله الماء فيثلم، يقال: قد لقف الحوض. قال أبو المنذر: وكان سعيد بن العاص أبو أحيحة يعتم بمكة. فإذا اعتم لم يعتم أحد بلون عمامته.

حدثنا العتري أبو علي، قال: حدثنا علي بن الصباح، قال أخبرنا أبو المنذر، قال: حدثني أبي عن أبي صالح

عن ابن عباس، قال: كانت العزى شيطانة تأتي ثلاث سمرات بيطن نخلة. فلما افتتح النبي «صلى الله عليه وسلم» مكة، بعث خالد بن الوليد، فقال له: إيت بطن نخلة، فإنك تجد ثلاث سمرات، فاعضد الأولى! فأتاها فعضدها. فلما جاء إليه «عليه السلام»، قال: هل رأيت شيئاً؟ قال: لا. قال: فاعضد الثانية! فأتاها فعضدها. ثم أتى النبي «عليه السلام»، فقال: هل رأيت شيئاً؟ قال: لا. قال:

يا عام لو قدرت عليك رماحنا والراقصات إلى منى فالغيب !
لتقيت بالجوعاء طعنة فاتك مران أو لثويت غير محب.

وله يقول قيس بن منقذ بن عبيد بن ضاطر بن حبشة بن سلول
الخزاعي ولدته امرأة من بني حداد من كنانة، وناس يجعلونها من
حداد محارب وهو قيس بن الحدادية الخزاعي:

تلينا بيت الله أول حلقة وإلا فأنصاب يسرن بغيب.

وكانت قریش تخصصها بالإعظام. فلذلك يقول زيد بن عمرو بن
نفيل: وكان قد تأله في الجاهلية وترك عبادتها وعبادة غيرها من
الأصنام:

تركت اللات والعزى جميعاً، كذلك يفعل الجلد الصبور.
فلا العزى أدين ولا ابتيها ولا صنمي بني غنم أزور.
ولا هبلاً أزور وكان رباً لنا في الدهر إذ حلمي صغير.

وكان سدنة العزى بنو شيان بن جابر بن مرة بن عبس بن رفاعه
بن الحارث ابن عتيبة بن سليم بن منصور من بني سليم. وكان
آخر من سدنها منهم دبية ابن حرمي السلمي. وله يقول أبو خراش
الهذلي، و كان قدم عليه فخذاه نعلين جديتين، فقال:

حذاني بعد ما خذمت نعالى دبية، إنه نعم الخليل !
مقابلتين من صلوى مشب من الثيران وصلهما جميل.
فنعم معرس الأضياف تذحي رجالهم شامية بليل !
يقاتل جوعهم بمككلات من الفرني يرعبها الجميل

فلم تزل العزى كذلك حتى بعث الله نبيه «صلى الله عليه وسلم»
فعابها وغيرها من الأصنام، ونهاهم عن عبادتها، ونزل القرآن فيها.

فاشدد ذلك على قریش. ومرض أبو أحiche وهو سعيد بن
العاص بن أمية ابن عبد شمس بن عبد مناف مرضه الذي مات

العزى. وكانت أعظم الأصنام عند قريش. وكانوا يزورونها ويهدون لها ويتقربون عندها بالذبح. وقد بلغنا أن رسول الله «صلى الله عليه وسلم» ذكرها يوماً، فقال: لقد أهديت للعزى شاةً عفراء، وأنا على دين قومي.

وكانت قريش تطوف بالكعبة وتقول: والللات والعزى ومناة الثالثة الأخرى! فإنهن الغرائق العلى وإن شفاعتهن لترتجى! كانوا يقولون: بنات الله» عز وجل عن ذلك!» وهن يشفعن إليه. فلما بعث الله رسوله أنزل عليه: «؟أفرأيتم اللات والعزى ومناة الثالثة الأخرى ألهمكم الذكر كروله الأنثى تلك إذا أقسمه ضيزى إن هي إلا أسماء سميتموها أنتم وآباؤكم ما أنزل الله بها من سلطان». وكانت قريش قد حمت لها شعباً من وادي حراض يقال له سقام. يضاهون به حرم الكعبة. فذاك قول أبي جندب الهذلي ثم القردي في امرأة كان يهواها فذكر حلفها له بها:

لقد حلفت جهداً يميناً غليظةً بفرع التي أحمت فروع سقام
لئن أنت لم ترسل ثيابي فانطاق أباديك أخرى عيشنا بكلام
يعز عليه صرم أم حويرث فأمسى يروم الأمر كل مرام

ولها يقول درهم بن زيد الأوسي: إني ورب العزى السعيدة والله الذي دون بيته سرف! وكان لها منحرون فيه هداياها، يقال له الغبغب. فله يقول الهذلي، وهو يهجو رجلاً تزوج امرأة جميلةً يقال لها أسماء:

لقد أنكحت أسماء لحى بغيرة من الأدم أهداها امرؤ من بني غنم!
رأى قذعاً في عينها إذ يسوقها إلى غبغب العزى، فوضع في القسم.

فكانوا يقسمون لحوم هداياهم فيمن حضرها وكان عندها. فلغبغب يقول نهيك الفزازي لعامر بن الطفيل:

أطردتني حذر الهجاء، ولا واللات والأنصاب لا تثل !

فلم تزل كذلك حتى أسلمت ثقيف، فبعث رسول الله «صلى الله عليه وسلم» المغيرة بن شعبة فهدمها وحرقها بالنار. وفي ذلك يقول شداد بن عارض الجشمي حين هدمت وحرقت، ينهى ثقيفاً عن العود إليها والغضب لها:

لا تنصر و اللات إن الله مهلكها! وكيف نصركم من ليس ينتصر؟
إن التي حرقت بالنار فاشتعلت، ولم تقاتل لدى أحجارها، هدر.
إن الرسول متى ينزل بساحتكم يظعن، وليس بها من أهلها بشر.
وقال أوس بن حجرٍ يحلف باللات:

وباللات والعزى ومن دان دينها وبالله، إن الله منهم أكبر!

ثم اتخذوا العزى

وهي أحدث من اللات ومناة. وذلك أني سمعت العرب سمت بهما قبل العزى. فوجدت تميم بن مر سمى ابنه زيد مناة بن تميم بن مر بن أد بن طابخة؛ وعبد مناة بن أد؛ وباسم اللات سمى ثعلبة بن عكابة ابنه تيم اللات؛ وتيم اللات بن رفيدة بن ثور؛ وزيد اللات بن رفيدة بن ثور بن وبرة بن مر بن أد ابن طابخة؛ وتيم اللات بن النمر بن قاسط؛ وعبد العزى بن كعب بن سعد ابن زيد مناة بن تميم. فهي أحدث من الأولين.

وعبد العزى بن كعب من أقدم ما سمت به العرب. وكان الذي اتخذ العزى ظالم بن أسعد. كانت بوادٍ من نخلة الشامية، يقال له حراض، بإزاء الغمير، عن يمين المصعد إلى العراق من مكة. وذلك فوق ذات عرقٍ إلى البستان بتمعة أميال. فبنى عليها بساً، يريد بيتاً. وكانوا يسمعون فيه الصوت. وكانت العرب وقريش تسمى بها عبد

ذلك حتى خرج رسول الله «صلى الله عليه وسلم» من المدينة سنة ثمانٍ من الهجرة، وهو عام فتح الله عليه. فلما سار من المدينة أربع ليالٍ أو خمس ليالٍ، بعث علياً إليها فهدمها وأخذ ما كان لها. فأقبل به إلى النبي «صلى الله عليه وسلم». فكان فيما أخذ سيفان كان الحارث بن أبي شمر الغساني ملك غسان أهدهما لها: أحدهما يسمى مخذماً والآخر رسوباً. وهما سيفا الحارث اللذان ذكرهما علقمة في شعره، فقال:

مظاهر سر بالى حديد عليهما عقيلا سيوف: مخذم ورسوب.

فوهبهما النبي «صلى الله عليه وسلم» لعلي «رضي الله عنه». فيقال: إن ذا الفقار، سيف علي، أحدهما. ويقال إن عليا وجد هذين السيفين في الفلس، وهو صنم طي، حيث بعثه النبي «صلى الله عليه وسلم» فهدمه.

ثم اتخذوا اللات

واللات بالطائف، وهي أحدث من مناة. وكانت صخرةً مربعةً. وكان يهودي يلت عندها السويق. وكان سدنتها من ثقيف بنو عتاب بن مالك. وكانوا قد بنوا عليها بناءً. وكانت قريش وجميع العرب تعظمها. وبها كانت العرب تسمى زيد اللات وتيم اللات.

وكانت في موضع منارة مسجد الطائف اليسرى اليوم. وهي التي ذكرها الله في القرآن، فقال: «أفرأيتم اللات والعزى». ولها يقول عمرو بن الجعيد:

فإني وتركي وصل كأيس لكالذي تبرأ من لات، وكان يدينها!

وله يقول المتلمس في هجائه عمرو بن المنذر:

فلما صنع هذا عمرو بن لحي، دانت العرب للأصنام وعبدوها واتخذوها. فكان أقدمها كلها.

مَنَاة

وقد كانت العرب تسمى عبد مناة وزيد مناة. وكان منصوبا على ساحل البحر من ناحية المشلل بقديد، بين المدينة ومكة. وكانت العرب جميعا تعظمه وتذبح حوله. وكانت الأوس والخزرج ومن يترل المدينة ومكة وما قارب من المواضع يعظمونه ويذبحون له ويهدون له. وكان أولاد معد على بقية من دين إسماعيل «عليه السلام». وكانت ربيعة ومضر على بقية من دينه. ولم يكن أحد أشد إعظاما له من الأوس والخزرج.

قال أبو المنذر هشام بن محمد: وحدثنا رجل من قريش عن أبي عبيدة بن عبد الله بن أبي عبيدة بن عمار ابن ياسر وكان أعلم الناس بالأوس والخزرج قال: كانت الأوس والخزرج ومن يأخذ بإخذهم من عرب أهل يثرب وغيرها، فكانوا يحجون فيقفون مع الناس المواقف كلها، ولا يحلقون رؤوسهم. فإذا نفروا أتوه، فحلقوا رؤوسهم عنده وأقاموا عنده. لا يرون لحجهم تماما إلا بذلك. فلاعظام الأوس والخزرج يقول عبد العزى بن وداعة المزني، أو غيره من العرب:

إني حلفت يمين صدق برة بمناة عند محل آل الخزرج!

وكانت العرب جميعا في الجاهلية يسمون الأوس والخزرج جميعا: الخزرج. فلذلك يقول: عند محل آل الخزرج. ومناة هذه التي ذكرها الله «عز وجل» فقال: «ومناة الثالثة الأخرى». وكانت لهذيل وخزاعة. وكانت قريش وجميع العرب تعظمه. فلم يزل على

واتخذت خيوان يعوق

فكان بقرية لهم يقال لها خيوان من صنعاء على ليلتين، مما بلى مكة. ولم أسمع همدان سمت به ولا غيرها من العرب؛ ولم أسمع لها ولا غيرها فيه شعراً. وأظن ذلك لأنهم قربوا من صنعاء واختلطوا بحمير، فدانوا معهم باليهودية، أيام تهود ذو نوايس، فتهودوا معه.

واتخذت حمير نسراً

فعبدوه بأرض يقال لها بلخع. ولم أسمع حمير به أحداً، ولم أسمع له ذكراً في أشعارها ولا أشعار أحدٍ من العرب. وأظن ذلك كان لانتقال حمير أيام تبع عن عبادة الأصنام إلى اليهودية.

وكان الحمير أيضاً بيت بصنعاء يقال له ريام، يعظمونه ويتقربون عنده بالذبائح. وكانوا فيما يذكرون يكلمون منه. فلما انصرف تبع من مسيره الذي سار فيه إلى العراق، قدم معه الحبران اللذان صحبا من المدينة. فأمرأه بهدم رثام قال: شأنكما به. فهدماه وتهود تبع وأهل اليمن. فمن ثم لم أسمع بذكر رثام ولا نسراً في شئ من الأشعار ولا الأسماء. ولم تحفظ العرب من أشعارها إلا ما كان قبيل الإسلام.

قال هشام أبو المنذر: ولم أسمع في رثام وحده شعراً، وقد سمعت في البقية. هذه الخمسة الأصنام التي كانت يعبدها قوم نوح، فذكرها الله «عز وجل» في كتابه، فيما أنزل على نبيه «عليه السلام»: «قال نوح رب إنهم عصوني واتبعوا من لم يزد ماله وولده إلا خساراً ومكروا مكراً كباراً وقالوا لا تدرن آلهتكم ولا تدرن وداً ولا سواعاً ولا يغوث ويعوق ونسراً وقد أضلوا كثيراً ولا تزد الظالمين إلا ضلالاً».

له: إن باللقاء من الشام حمةً إن أتيتها، برأت. فأتاها فاستحم بها، فبرأ. ووجد أهلها يعبدون الأصنام، فقال: ما هذه؟ فقالوا نتقي بها المطر ونستنصر بها على العدو. فسألهم أن يعطوه منها، ففعلوا فقدم بها مكة ونصبها حول الكعبة.

قال أبو المنذر هشام بن محمد: فحدث الكلبي عن أبي صالح عن ابن عباس إسافاً ونائلة رجل من جرهم يقال له إساف بن يعلى، ونائلة بنت زيد من جرهم وكان يتعشقها في أرض اليمن فأقبلوا حجاجاً، فدخلوا الكعبة، فوجدا غفلةً من الناس وخلوة في البيت، ففجر بها في البيت، فمخا. فأصبحوا فوجدوها مخين. فأخرجوهما فوضعوهما موضعهما. فعبدتهما خزاعة وقريش، ومن حج البيت بعد من العرب. وكان أول من اتخذ تلك الأصنام، من ولد إسماعيل وغيرهم من الناس و سموهما بأسمائها على ما بقى فيهم من ذكرها حين فارقوا دين إسماعيل.

هذيل بن مدركة اتخذوا سواعا

فكان لهم برهاط من أرض ينبع. وينبع عرض من أعراض المدينة. وكانت سدنته بنو لحيان. ولم أسمع لهذيل في أشعارها له ذكراً، إلا شعر رجل من اليمن.

واتخذت كلب ودا بدومة الجندل

واتخذت مذحج وأهل جرش يغوث. وقال الشاعر:

خياك ودا! فإنا لا يحل لنا لهو النساء، وإن الدين قد عزمنا.
وقال الآخر: وسار بنا يغوث إلى مراد فناجزناهم قبل الصباح.

ذلك بقايا من عهد إبراهيم وإسماعيل يتسكون بها: من تعظيم البيت، والطواف به، والحج، والعمرة، والوقوف على عرفة ومزدلفة، وإهداء البدن، والإهلال بالحج والعمرة- مع إدخالهم فيه ما ليس منه.

فكانت نزار تقول إذا ما اهلت: لبيك اللهم! لبيك! لبيك! لا شريك لك!- إلا شريك هو لك! تملكه وما ملك! ويوحدونه بالتلبية، ويدخلون معه آلهتهم ويجعلون ملكها بيده. يقول الله «عز وجل» لنبيه «صلى الله عليه وسلم»: «وما يؤمن أكثرهم بالله إلا وهم مشركون». أي ما يوحدوني بمعرفة حقى، إلا جعلوا معي شريكاً من خلقي.

وكانت تلبية عك، إذا خرجوا حجاجاً، قدموا أمامهم غلامين أسودين من غلمانهم، فكانا امام ركبهم. فيقولان: نحن غربا عك! فنقول عك من بعدهما: عك إليك عانيه، عبادك اليمانيه، كيما نحج الثانية!

وكانت ربيعة إذا حجت فقضت المناسك ووقفت في المواقف، نفرت في النفر الأول ولم تقم إلى آخر التشريق.

فكان أول من غير دين إسماعيل عليه السلام، فنصب الأوثان وسيب السائبة، ووصل الوصيلة وبحر البحيرة وحمى الحامية عمرو بن ربيعة، وهو

لحى بن حارثة ابن عمرو بن عامر الأزدي وهو أبو خزاعة

وكانت أم عمرو بن لحى فهيرة بنت عمرو بن الحارث. ويقال قمعة بنت مضاض الجرهمي. وكان الحارث هو الذي يلي أمر الكعبة. فلما بلغ عمرو بن لحى، نازعه في الولاية وقاتل جرهما بني إسماعيل. فظفر بهم وأجلاهم عن الكعبة. ونفاهم من بلاد مكة، وتولى حجابة البيت بعدهم. ثم إنه مرض مرضاً شديداً، فقيل

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أخبرنا الشيخ أبو الحين المبارك بن عبد الجبار بن أحمد الصيرفي، قرى عليه وأنا أسمع، قال: أخبرنا أبو جعفر محمد بن أحمد بن المسلمة في سنة 463 ، قال: أخبرنا أبو عبيد الله محمد بن عمران بن موسى المرزباني، إجازة، قال: حدثني أبو بكر أحمد بن محمد عبد الله الجوهرري، قال: حدثنا أبو علي الحسن بن عليل العتري، قال: حدثنا أبو الحسن علي بن الصباح بن الفرات الكاتب، قال: قرأت على هشام بن محمد الكلبلي في سنة 201 ، قال: حدثنا أبي وغيره- وقد أثبت حديثهم جميعاً- أن إسماعيل بن إبراهيم «صلى الله عليهما» لما سكن مكة وولد له بها أولاد كثير حتى ملأوا مكة ونفوا من كان بها من العمالق، ضاقت عليهم مكة ووقعت بينهم الحروب والعداوات واخرج بعضهم بعضاً، فففسحوا في البلاد والتماس المعاش.

وكان الذي سلخ بهم إلى عبادة الأوثان والحجارة أنه كان لا يظعن من مكة ظاعن إلا احتمل معه حجراً من حجارة الحرم، تعظيماً للحرم وصبابةً بمكة. فحيثما حلوا، وضعوه وطاقوا به كطوافهم بالكعبة، تيمناً منهم بها وصبابةً بالحرم وحبا له. وهم بعد يعظمون الكعبة ومكة، ويحجون ويعتَمرون، على إرث إبراهيم وإسماعيل «عليهما السلام».

ثم سلخ ذلك بهم إلى أن عبدوا ما استحبوا، ونسوا ما كانوا عليه، واستبدلوا بدين إبراهيم وإسماعيل غيره. فعبدوا الأوثان، وصاروا إلى ما كانت عليه الأمم من قبلهم. وانتجثوا ما كان يعبد قوم نوح «عليه السلام» منها، على إرث ما بقي فيهم من ذكرها. وفيهم على

الفهرس

- 4..... لحى بن حارثة ابن عمرو بن عامر الأزدي وهو أبو خزاعة
- 5..... هذيل بن مدركة اتخذوا سواعا
- 5..... واتخذت كلب ودا بدومة الجندل
- 6..... واتخذت خيوان يعوق
- 6..... واتخذت حمير نسر
- 7..... مناة
- 8..... ثم اتخذوا اللات
- 9..... ثم اتخذوا العزى
- 17 وكان من تلك الاصنام ذو الخلصة
- 18 فلما فتح رسول الله صلى الله عليه وسلم مكة
- 18 صنم يقال له سعد
- 20 وكانت للعرب حجارة غير منصوبة
- 21 وكان لخولان صنم يقال له عميانس بأرض خولان
- 22 وكان لإياد كعبة أخرى بسنداد من أرض بين الكوفة والبصرة في الظهر
- 25 أول ما عبدت الأصنام

كتاب الأصنام

أبو المنذر هشام بن محمد أبي النضر ابن السائب
ابن الكلبي (المتوفى: 204هـ)

ابن الكلبي

كتاب الله صناع

ANKARA OKULU YAYINLARI

